

Андрій Кокотюха

БАГРЯНИЙ РЕЙД

Історія, написана вогнем

Annotation

Тільки-но зійшла з української землі німецька навала, як Совіти почали утиски й арешти. Серце Максима Коломійця обливалося кров'ю, коли він бачив, як паплюжать рідний край. Але й у відділі УПА, куди він пішов за покликом сумління, йому не довіряють. Бо він колишній міліціонер, радянський диверсант. А головне — чужий, бо Східняк: таке псевдо взяв собі нинішній повстанський командир. Він має серед бійців недруга, котрий тільки й чекає від нього помилки. Та саме групу Східняка відряджають у рейд на Лівобережжя, у глибокий тил радянських військ. Бойове завдання Східняка: закріпитися в тилу й організувати повстанських рух на Київщині. Скількох побратимів ховатиме Східняк і хто допоможе йому помститися?

- [Андрій Кокотюха](#)
 -
 - [Дорогою на Схід](#)
 - [Частина перша. Служба безпеки](#)
 -
 - [1. Волинь, Район Дубна, село Підгайне](#)
 - [2. Макарів, Київщина, Українська РСР](#)
 - [3. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [4. Волинь, Воєнна округа «Турів»\[16\]](#)
 - [5. Волинь, район Ковеля, Обласна референтура СБ](#)
 - [Частина друга. Бойова група](#)
 -
 - [1. Волинь, район Ковеля, вишкільна база УПА — Житомирщина, район Коростишева](#)
 - [2. Волинь, район Ковеля — Житомирщина, район Коростишева](#)
 - [3. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [4. Макарів, Київщина, районний відділ УНКВС](#)
 - [5. Район Макарова, хутір — залізнична станція](#)
 - [Частина третя. Зозуля](#)
 -

- [1. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС](#)
 - [2. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [3. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС](#)
 - [4. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [5. Хутір Варварин, район Макарова](#)
- [Частина четверта. Східняк](#)
 -
 - [1. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС](#)
 - [2. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [3. Макарів, Київщина](#)
 - [4. Район Макарова, село Королівка](#)
 - [5. Ліс, район Макарова](#)
- [Від автора](#)
- [notes](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
 - [11](#)
 - [12](#)
 - [13](#)
 - [14](#)
 - [15](#)
 - [16](#)
 - [17](#)
 - [18](#)
 - [19](#)
 - [20](#)
 - [21](#)
 - [22](#)
 - [23](#)

- [24](#)
 - [25](#)
 - [26](#)
 - [27](#)
 - [28](#)
 - [29](#)
 - [30](#)
 - [31](#)
 - [32](#)
 - [33](#)
-

Андрій Кокотюха

Багрянний рейд

РОМАН

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2016

© Кокотюха А., 2016

© DepositPhotos.com / den-belitsky, обкладинка, 2016

© DepositPhotos.com / jojjik, den-belitsky, оформлення
шмцтитулів, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання
українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-2010-2 (fb2)

Жодну з частин даного видання не можна копіювати або
відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Електронну версію створено за виданням:

Кокотюха А.

К59 Багрянний рейд: роман / Андрій Кокотюха; передм. І.
Патриляка. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
2016. — 288 с.

ISBN 978-617-12-1459-0

Тільки-но зійшла з української землі німецька навала, як Совіти почали утиски й арешти. Серце Максима Коломійця обливалося кров'ю, коли він бачив, як паплюжать рідний край. Але й у відділі УПА, куди він пішов за покликом сумління, йому не довіряють. Бо він колишній міліціонер, радянський диверсант. А головне — чужий, бо Східняк: таке псевдо взяв собі нинішній повстанський командир. Він має серед бійців недруга, котрий тільки й чекає від нього помилки. Та саме групу Східняка відряджають у рейд на Лівобережжя, у глибокий тил радянських військ. Бойове завдання Східняка: закріпитися в тилу й організувати повстанських рух на Київщині. Скількох побратимів ховатиме Східняк і хто допоможе йому помститися?

УДК 821.161.2
ББК 84(4УКР)

Консультант: *Іван Казимирович Патриляк*, професор, доктор історичних наук, декан історичного факультету Київського Національного університету імені Т. Шевченка.

Обережно! Ненормативна лексика!

Дизайнер обкладинки *Едуард Новіков*

Дорогою на Схід

Для будь-якої армії, що оперує, послуговуючись партизанськими методами боротьби, рейди були і залишаються надзвичайно важливою формою діяльності. Бойові, розвідувальні, пропагандистські рейди широко використовувалися також і в Українській повстанській армії та збройному підпіллі ОУН аж до початку 1950-х рр. Свої рейди упівці проводили територіями України, Словаччини, Румунії, Чехії, Білорусі, Німеччини. Вони мали різне завдання, різну кінцеву мету.

Особливе місце серед них посідають рейди у Велику Україну.

Від моменту розгортання структур УПА її військово командування та політичне керівництво наполегливо намагалося розпалити збройну боротьбу за незалежність і закріпитися на територіях на схід від колишнього радянсько-польського кордону. Рейдові відділи проходили територіями Житомирщини, Київщини, Хмельниччини, Вінниччини, повстанські боївки у різний час проникали до Кіровоградської, Одеської та Дніпропетровської областей. Уже на початку лютого 1944 року начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майор Марченков змушений був констатувати: *«Ситуація на Правобережжі України ускладнює оперативну службову роботу наших військ. У звільнених від військ противника районах та областях є повстанські формування українських націоналістів, бандитські угруповання, які активно розгортають свою антирадянську діяльність. Протистояння наших військ з чисельними, гарно озброєними бандами неминуче»*.

Чергова книга Андрія Кокотюхи переносить читача до подій 1944 року, коли повстанське командування надзвичайно активно працювало над розгортанням антирадянського підпілля на Житомирщині та Київщині, намагалося поширити повстанський рух в наближених до столиці лісових масивах і навіть робило спроби проникнути в напрямку чернігівських лісів. Сюжет книги — це тісне сплетіння переспіву з реальних подій (які відбувалися з різними людьми в різний час) і невеликого художнього домислу автора.

В одних повстанських спогадах про рейд на Житомирщину читаємо: *«Кожен вже знав про своє завдання, знав також, в який*

терен відходить, і до відходу кожен проводив час у роздумуванні над тим, як то закріпитися в терені, як розгорнути найуспішнішу революційну роботу (...) Ми хоч і знали, що терен, куди ми йдемо, здебільшого опанований ворогом, що треба буде багато зусиль, а то й жертв, щоб перебороти усі труднощі, закріпитися в терені, побудувати Організацію. (...) Ми йшли приспіненим кроком у напрямку на Схід, щоб за ніч зробити якнайбільше дороги (...) Обвішані вантажем, який складався, крім озброєння, ще з запасів харчів та літератури, ішли ми повільно (...) Ми зайшли до крайньої хати, з якої виблимувало світло тьмяного каганця. Хотілося зайти до хати не тільки тому, щоб розвідати про становище в терені і бодай трохи відпочити по тяжкій дорозі, але бажалося зустрічі з місцевими людьми, хотілося почути від них слово, відчути їхні настрої, довідатись про їхні болі й бажання. Бо ж серед цих людей, з ними і для них прийдеться нам працювати». За цими декількома реченнями зі спогадів невідомого повстанця під псевдо Вадим приховується цілий світ відчайдушних і жертвних людей; світ боротьби і мрій, про які ми ще так мало знаємо.

Андрій Кокотюха, спираюсь на реальні документи та невігадані історії, сконструював власну версію повстанського рейду. Читаючи описи маршів, спілкування повстанців між собою та з місцевим населенням у Великій Україні, мимовільно замислюєшся про те, що перед тобою не художній твір, а реальний повстанський звіт чи спогади про рейд на Схід. Головні герої, їхня поведінка, думки, обставини, в яких вони діють, надзвичайно точно передають реалії 1944–1945 років, а детективний доважок робить читання книги справді захопливим.

Іван Патриляк, доктор історичних наук, професор

Частина перша. Служба безпеки (12–19 вересня 1944 року)

З проникненням чуток про вплив на західноукраїнське суспільство прийнятих у Москві рішень про розширення прав союзних республік, особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротися?

*З доповідної записки до ЦК КП(б)У,
березень 1944 року*

Якщо члени оунівського підпілля та УПА не отримали звернення нашого уряду, ми будемо відповідати силою. Заставимо силою чи підкоритися, чи будемо знищувати.

*З виступу секретаря Рівненського обкому
КП(б)У Василя Бегми, червень 1944 року*

1. Волинь. Район Дубна, село Підгайне

Бій тривав майже годину.

Коломієць злостився — усе можна було скінчити значно швидше й навіть з набагато меншими втратами. Його бійців стало на сімох менше, тепер разом із командиром лишилося дванадцятро. Чоту цієї осені сильно пошарпали, й Максим побоювався розформування та злиття з іншим підрозділом. Він зовсім не переймався, що в такому разі доведеться втратити посаду та піти заступником до іншого. За військовими званнями й керівними посадами в повстанській армії чотовий^[1] на псевдо Східняк не ганявся.

Йому надали новий ранг лише три місяці тому, а до того воював звичайним рядовим козаком^[2]. Влітку, коли ліси почали бомбувати з повітря, а потім послали проти лісової армії спеціально зняті з фронту піхотні частини, підсилені танками, артилерією, бронепотягами, військо зазнало значних втрат і дотепер зализувало рани. Саме тоді військові підрозділи групували наново і Коломієць отримав під командування спершу рій^[3], а вже за три тижні — чоту.

Стрімке кар'єрне зростання Максим розцінив як вияв довіри. Якби йому не довіряли, він не лишився б в УПА. Минулого року його, засудженого за вбивство власного начальника, колишнього радянського міліціонера з Миргорода, закинули на Волинь із диверсійною групою. Потрапив у полон до відділу Хмари в лісі під Здолбуновом, уникнув розстрілу, пройшов перевірку вогнем і влився до повстанців. Пізніше його знову перевірили, вже в СБ^[4], цього разу — ретельніше, навіть довелося посидіти дві доби під арештом, доки слідчі з'ясовували обставини. Але обійшлося, згодом про нього Служба безпеки не згадувала.

Нині саме вона мало не зіпсувала ретельно продуману операцію.

Коломієць був дуже близький до того, щоб звинуватити в загибелі своїх хлопців, через яку довелося все зупинити, Дуная, командира відділу.

...Їхня сотня мусила перепочити після виснажливих боїв з військами НКВС та регулярними частинами Червоної армії, кинутими на підсилення. Фронт уже наближався до Західного Бугу, і радянське

радіо гордо називало Волинь, як і решту України, звільненою від німецьких окупантів. Зараз тут був глибокий тил. Звісно, не для повстанської армії, й це неабияк дратувало радянське військове командування. Тож окремим наказом повстанці, яких називали не інакше, як бандитськими формуваннями, мали бути знищені ще до кінця року. Відповідної доповіді, кажуть, чекає особисто Сталін.

Але насправді не треба було спеціального наказу, аби воювати з повстанцями. Радянська влада не збиралася заплющувати очі на лісове військо та розгалужену підпільну мережу. Максим, воюючи тут уже рік, міг порівняти умови й погоджувався з побратимами, котрі мали більший досвід: *німаки* порівняно з *Совітами* створювали українському війську мало не курортні умови. Вони лише зрідка потикалися в ліси та намагалися без потреби не заходити у віддалені села.

Тож запеклі сутички у лісових масивах велися не з ними, а з радянськими партизанами. Вони домагалися контролю над лісами й хуторами, нахабно зайшовши на повстанські терени. Крім того, дошкуляла польська самооборона, котра, залежно від власної вигоди, могла взаємодіяти як з німцями, так і з червоними. Попри це українці могли контролювати окремі території й навіть запровадити власну, національну адміністрацію.

Результат: замість трьох фронтів, як минулого року, повстанська армія тепер, у сорок четвертому, воювала на двох. Проте легше від того не стало. Радше навпаки — там, де німці боялися навіть проїхати поруч, підрозділи НКВС нічого не стримувало. Витіснивши звідси німців й відновивши втрачену на кілька років владу, почали діяти на теренах вогнем і мечем. Не рахуючись із засобами й застосовуючи силу навіть там, де часом її не було треба аж у такій потузі.

З огляду на це Коломійця найбільше цікавили, переймали й хвилювали водночас винищувальні загони. Інформацію про них збирала агентура СБ, і стало відомо: туди записуються добровольці з місцевих, переважно поляків. Звісно, командували підрозділами колишні червоні партизани та навіть червоноармійці, котрі виписувалися зі шпиталів. Їхню мотивацію Максим, колишній офіцер міліції, чудово розумів. Описати міг однією фразою: «Нема дурних». Мало хто хоче для себе продовження війни, а в шпиталі про неї починаєш забувати. Особливо якщо поруч — молоді сестрички,

поранених годують, і навіть труять вошей, прожарюючи білизну. Звикнувши до нехай умовного, але миру, вчорашні поранені не дуже рвуться доганяти свої частити.

Винищувальні батальйони приймають за спасіння, бо це служба в тилу, з усіма приємними наслідками. Їх ставили на забезпечення. І хай навіть переводили на казармене становище — все одно стрибки^[5] відчували більше волі та почувалися в більшій безпеці, ніж у регулярній армії.

Та лісові хлопці показували зуби. Від цього стрибки не впадали у відчай, зрозумівши помилковість вибору сторони. Вони ще більше лютували. Бо повстанці створювали стрибкам додаткові труднощі. Найперше — били не у відкритому бою, а з засідок, винищуючи колаборантів без милосердя й жалю. Ефективно протидіяти стрибки не могли, бо вояки з них виявилися не найкращі. Тож керівництво НКВС швидко знайшло їм ліпше застосування — грабувати місцеве населення.

Звісно, офіційно подібні акції називалися інакше. Отримуючи оперативну інформацію про села чи хутори, де люди збирають для повстанців харчі, одягу, а головне — взуття, командування відряджало туди загін винищувачів. Завдання: виявити ворогів та бандитських посібників, показово покарати та конфіскувати все, що знайдуть. Такі дії мусили паралізувати діяльність повстанських відділів на зазначеному терені. Бо зброю та боєприпаси вояки знайдуть швидше, ніж продукти й одяг.

До того ж залякати селян зайвий раз не завадить. Хай покарання буде показовим уроком для всіх, хто досі підтримує партизанів. Але найголовніше — стрибкам давали вказані села на відкуп, дозволяючи брати все, що заманеться. Максим, як і решта командирів, уже знав: стрибкам нічого не платять, лише видають пайок, тож грабувати лояльні до повстанців села їм дозволяли в рахунок платні.

Одного такого видовища рік тому стало досить, аби Коломієць зробив остаточний вибір, повернувши зброю проти тих, у кого раніше служив і на кого працював.

Стріляючи в начальника міліції, він почасти зводив рахунки за знівечену долю сестри своєї загиблої дружини Оксани. Частково — вважав, що так очищає радянські правоохоронні органи від шкідників, котрі своїми діями лише компрометують в цілому правильну, істинно

народну владу. Навіть уявляв себе на місці когось із вождів, Кагановича чи того ж товариша Сталіна, в яких повно справ і не доходять очі, вуха та руки до сумнівних, *нерадянських* елементів на місцях, десь у задрипаному Миргороді. Кілька табірних років не остаточно похитнули віру в радянську владу, хоч спілкування з зеками й табірною адміністрацією розвивали те, що інтелігенти з числа «ворогів народу» називали критичним мисленням. Волинське село, пограбоване на його очах червоними партизанами, і особливо — вбиті старі люди та згвалтовані молодіці, стало для Максима своєрідним рубіконом.

Він ступив туди ще завербованим радянським диверсантом, якому влада дала шанс, — а звідти вийшов внутрішньо готовий воювати з тією владою. Та прийняти повстанське псевдо Східняк.

Тепер ситуація вкотре повторювалася. У Підгайному, як донесла розвідка, на них чекали. Сотня Гомона могла перебути там якийсь час після недавньої сутички з регулярними радянськими частинами в районі Ківерців, де довелося відчайдушно йти на прорив, не даючи ворогові замкнути кільце. Від сотні лишилася заледве половина, в бою поранили самого Гомона. Але їм вдалося загубитися й навіть налагодити зв'язок з командуванням. Так їх спрямували сюди, під Дубно.

Попереду, в розвідці, рухалася чота Коломійця. Вони й наткнулися на зв'язкову, котра переказала: в Підгайному стрибки разом із «червонопогонниками» — так називали підрозділи НКВС. Розуміючи, що доведеться повертати назад, бо там уже ловити нема чого, Максим майже одразу змінив рішення. Після недавніх втрат кортіло поскубати бодай когось, і тут «винишувачі» нагодилися вчасно. Маючи чималий досвід подібних операцій, він передав потрібне повідомлення й став табором у лісі, почавши підготовку.

Вони мали при собі рацію, німецьку «Telefunken»^[6], вийшли на зв'язок і незабаром отримали наказ чекати. До ліквідації стрибків мав долучитися відділ Дуная. Акції проти загону НКВС — пріоритет Служби безпеки, і Східняк мусив координувати свої дії з ним. Треба було чекати щонайменше півдобі, хоч реалії внесли корективи: Дунай нагодився за добу. Все зрозуміло, як уже вийшло, претензій ніхто не мав.

Крім однієї.

За цей час «червоні погони» знялися й пішли з Підгайного.

Кусаючи губи від злості та відчуття поразки, Максим із трьома вояками особисто провів їх, ледь стримуючись, аби не порушити наказ і не атакувати. Звісно, дати прочуханки стрибкам теж треба. Але вдарити по *енкаведе* після недавнього розгрому — той реванш, якого Коломійцеві кортіло більше.

Та щойно нагодився Дунай зі своїми, знову все помінялося.

Виявляється, хтось помітив за цей час лісовиків, попередив «винищувачів». Служба безпеки не мала точної інформації про відправлений їм на підмогу підрозділ НКВС. Проте досвід підказував: якби повстанці постояли в околицях села ще довше, напевне дочекалися б карателів. Мало того, що втрачали перевагу несподіваного нападу — ще й змушені були б відбиватися.

Єдине мудре рішення за такого розкладу — починати негайно. Хай стрибки попереджені. Але ж, як відомо, у відкритому бою вони мало чого варті.

Східняк та Дунай чомусь не припустили одного — військові можуть повернутися.

Повернулися.

Прорахувати такий поворот Коломієць мусив.

Тим більше мав би передбачити це Дунай. Адже значно простіше зупинити й розвернути відділ, який відійшов недалеко, ніж відряджати окремий. Коли дізналися, що червоних помітили за десять кілометрів від Підгайного, часу на роздуми не лишилося, як і на суперечки, хто зловив гав. Дунай мав вищі ранг і посаду, тому наказав Коломійцеві відрізати військових, поки його відділ візьметься за стрибків.

Рішення відчайдушне, та альтернатива — розвертатися, відходити вглиб лісу, навіть не огризнувшись. Можливо, іншим разом та за інших обставин Максим узяв би на себе відповідальність уникнути бою й шукати інших можливостей роздобути харчі, медикаменти, полагодити одяг, перевести подих. Недавня поразка свою справу зробила: повстанці рвалися в бій, аби випустити пару і бодай якось відігратися.

Зупиняти своїх Коломієць не міг і не хотів. Тому відділ пішов навперейми «червоним поганам». Бойовий порядок вибудували на ходу. Діяли злагоджено, звично. Сил, спритності та впевненості в собі додавала лють. Дуже кортіло відігратися. Розділилися на дві групи,

обтекли дорогу з обох боків, і вчасно — колона з двох вантажівок не встигла дістатися до вузького місця серед лісу: пагорби з обох боків, ніби сама природа створила ворота перед в'їздом у село. Хай відстань критично близька, зупинити ворога найкраще тут.

Почали вчасно — разом із Дунаєм. Командири не домовлялися, повстанці вдарили саме в той момент, коли перший «студебекер»^[7] заїхав у прохід між горбами. Вибухи та стрілянину червоні напевне почули, водій головної машини надав газу, згори йому стукали по кабіні. Стрімкий ривок теж став у пригоді: Коломієць жбурнув гранату, мітяти просто перед нею. Рвонуло, шофер газонув, водночас крутнувши «бублика» вправо. Зупинився різко — друга машина, теж надавши швидкості, з розгону врзалася першій у кузов.

Оговтатися бійцям не дали. Тих, хто кинувся на землю, валили короткими чергами. Гранат повстанці мали небагато, всі використали, як має бути: ребристі «яйця» полетіли в кузови, в саму гущу зеленої людської маси. Повітря наповнилося криками болю, матюками, вигуками, котрі губилися в шумі бою. На ворога побігли з обох боків, та червоні швидко отямилися — все ж не вперше потрапляють у такі засідки, та й було їх більше. Огризнулися автомати, впало кілька вояків, решта відтягнулися, займаючи вигідніші позиції. Поки наново групувалися, солдати зайняли оборону, тримаючи вогнем периметр, а їхній командир, молоденький (Максим мимоволі відзначив — молодший за нього років на три) *старлей* почав командувати.

Зрозумівши, що зараз буде, Коломієць підповз до булавного^[8] Чуба, збираючись віддати свій наказ — але той уже все зрозумів: вогнем почав відсікати бійців від другого «студера». Колеса першого прострелили ще раніше, але другий лишався на ходу. Саме зараз старший лейтенант намагався під прикриттям вогню залізти в кабінку, аби здати назад. Звідти, де залягли Кошовий із Чубом, те місце прострілювалося погано. Поміняти ж позицію не вдалося — сержант-енкаведешник уже вирахував це, тож бійці за його наказом взяли під контроль небезпечний сектор. Далися ознаки як менша чисельність повстанців, так і їхня виснаженість: у червоних, попри більші втрати, ставало сили перегрупуватися та частково паралізувати нападників, не даючи змінити позиції на вигідніші. З тих, хто наступав, повстанці швидко перетворилися на тих, хто обороняється.

Старший лейтенант тим часом діяв справді героїчно. Ніби пірнаючи між кулями, таки проліз у кабінку, за мить ревно мотор. Здаючи назад, придушив одного зі своїх солдатів, але й далі вправно маневрував. Уцілілі бійці, побачивши — в старшого все виходить, почали поливати пагорби зливою куль, змусивши повстанців відступити далі від дороги. Поки Максима лихоманило в пошуках виходу, американська «полуторка» встигла виїхати на рівне, далі рухаючись задом, і солдати кинулися штурмувати кузов на ходу. Перехопивши погляд Чуба, чотовий побачив небезпеку: перша підбита вантажівка дороги не перегородила. Якщо зараз відчайдушний старлей вирішить прориватися вперед, до Підгайного, на допомогу стрибкам — йому це на повному ходу вдасться.

— Гранат не є! — гаркнув Чуб.

Замість відповіді Коломієць витягнув з кишені своїх галіфе «лимонку», прикинув на око відстань від їхньої позиції до машини, мить поміркував — і простягнув булавному гранату, попередивши:

— Більше — нема!

Кивнувши, Чуб хвацько перекинув свій ППС^[9] за ремінь через груди на спину, стиснув гранату і вужем поплазував убік, втискуючись у землю якомога глибше. З дороги маневру побачити не могли, але Максим все одно почав стріляти, не так прикриваючи, як викликаючи вогонь на себе. Спрацювало: дружно сипнули з автоматів, він відповз трохи далі від краю пагорба, в бік лісу.

Тим часом солдати під прикриттям «полуторки» готувалися чи то до відходу, чи — як і припускав чотовий — до прориву. Помінявши позицію, він бачив вантажівку в русі, але частина пагорба ліворуч закривала місце, де бовваніла підбита машина. Скільки часу минуло відтоді, як Чуб зник, — Максим не знав, в бою секунда видається хвилиною, а хвилинка — годиною. Та враз із лівого боку вибухнуло, тут же за клубився густий чорний дим, і Коломієць у запалі стукнув кулаком по землі: є, вдалося влучити в бензобак. Тепер військові не мали іншого виходу — «полуторка» надала ходу, далі задкуючи, ворог нарешті відступив.

Тепер не було смислу ховатися. Нехай маленька, але перемога. Підвівшись і взявши напереваги свій ППШ, Коломієць побіг на поле бою, фіксує: повстанці брали приклад зі свого чотового, знову перейшовши в контратаку.

— Не стріляти! — гаркнув Максим, аж заболіло горло й він закашлявся. — Хай тікають! Лишіть!

Наказ мав сенс. Хоч «червонопогонники» відходили, проте їх все одно лишалося більше. Захопившись переслідуванням, піддавшись переможній ейфорії, повстанці ризикували потрапити в пастку. Відтягнувши їх за собою подалі від лісу, військові могли знову атакувати, і на рівному воюючи втрачали перевагу. Відкритий бій такими силами витримати не могли, їх знову змусять до відступу й тепер гнатимуть аж до самого села.

Командира почули. Пустивши навздогін вцілілим кілька прощальних черг, повстанці зупинилися, аби оцінити наслідки сутички. І тут на Максима чекав сюрприз: Чуб узяв у полон того самого зухвалого старшого лейтенанта.

Як це сталося, чому офіцер не відійшов разом зі своїми, для чого взагалі передав кермо іншому — Коломієць не розумів. Тому просто стояв посеред дороги, в диму, закинувши автомат на плече, і дивився на те, як булавний по-хазяйськи пореє полоненого. Пілотка з його недавно стриженої голови давно злетіла, польова гімнастерка розірвалася на плечі, пістолет уже підібрав один із повстанців. Старлей не говорив нічого, лиш скрикував, коли Чуб у черговий раз гатив кулаком то в живіт, то в лице. Булавний — до війни сільський коваль, відомий на весь Горохівський повіт, — бив зі знанням справи, розмірено, сильно й точно, бажаючи зробити людині боляче. Мимоволі Максим відчув до полоненого щось подібне до поваги: бачив такі-от розправи раніше десятки разів і завжди чув або матюки, або прокльони, або прохання припинити. Цей же терпів, ніби побився з кимось об заклад і конче намагався виграти.

Попереду, з боку Підгайного, ще стріляли, але вже не так рясно. Видно, відділ Дуная в селі впорався. У тому, що не навпаки, Коломієць був упевнений. Тож глянув на охоплену вогнем «полуторку», підстрелених солдатів, яких уцілілі повстанці стягували до купи й роззували — чобіт ніколи не напасешся, з собою забирали все, знімали навіть з убитих своїх, не до сантиментів. Заразом побачив: втрати його відділу — не двоє, а троє вояків, ще двох поранило, Чуб — третій. Але велетень, здавалося, не зважав на біль у заквивавленому лівому плечі. Орудював лівим кулачиськом, коротко замахуючись і зовсім не кривлячись, правиця тримала полоненого за карк.

— Годі, — мовив нарешті Максим.

Булавний не почув — або зробив вигляд, що не почув.

— Досить, я сказав! — підвищив голос Коломієць.

Чуб підкорився: розтиснув кулак, жбурнувши офіцера на землю. Той знову здивував: не знати, на що сподівався, але відразу порачкував убік, хоч шансів вирватися не мав жодних. Максим перегородив йому шлях, замахнувся ногою, та в останній момент щось втримало від сильного копняка: просто штовхнув носакон, не даючи піднятися.

— Де він тут взявся?

— Та вистрибнув, друже Східняк, — відповів булавний. — Мене самого шляк мало не трафив, як те побачив.

— Що побачив?

— Як тамтой москаль машину лишив, аби своїх прикривати. Іншим наказав відходити. Рукою махав. Котрий лишитися хтів — заледве не стрелив.

Зараз вони говорили, ніби старлея поруч не було чи він лежав мертвий.

— Герой? — спитав Коломієць, торкнувши полоненого носакон.

Той перекотився на спину, глянув на Максима, розпрямився й сів.

— Ні, — відповів, дивлячись знизу вгору.

— А хто?

— Старший лейтенант Колокольчиков.

Полонений говорив, ворущачи розбитими губам, кривився від болю. Але все одно почуте тут, серед диму, крові й трупів, сказане під супровід далеких одиночних пострілів прозвучало кумедно. Якщо не сказати — наївно, ніби називала себе велика дитина. Хоча Максим на власні очі бачив реальний героїзм ворожого офіцера, і нічого дитячого в його поведінці не було.

Хіба — виклик.

Підлітковий.

— Років скільки?

— Тобі яке діло?

— Відповідай!

— Це вже допит? Не скажу — розстріляєш?

— Я тебе, курво, стріляти не буду, — втрутився Чуб. — Кулю на тебе шкода тратити. Рукою задавлю. Одною.

Булавний розчепірів могутню правицю.

Коломієць мазнув поглядом по закривавленому плечу побратима.

— Добряче?

— Не придумали на Чуба кулі, друже Східняк.

Приказку він придумав сам. І після кожного бою знаходив момент, коли її доречно ввернути в розмову. Торкнувшись долонею рани, Чуб знизав плечима. А полонений раптом поліз у кишеню. В Максимовій руці миттю опинився автомат.

Але старлей укотре за короткий час їхнього знайомства повівся дивно. Виставив руку перед собою долонею вперед, зупиняючи ймовірну розправу, і витягнув індивідуальний пакет.

— На.

Від несподіванки Чуб труснув головою.

— Що?

— Перев'яжи. Чи російській перев'язочний матеріал тобі не підходить?

Коломієць мовив замість булавного:

— Годиться. Тримай, друже Чуб.

Той узяв бинт, знову знизав плечима, буркнув для чогось:

— Не допоможе, — і відійшов, аби зайнятися раною.

— Герой, — тепер Максим говорив упевнено, перейшов на російську. — Років скільки, питаю. Чи військова таємниця?

— Двадцять шість, — сказав той, трохи помовчав, додав: — Буде. Післязавтра. До училища ніколи не відзначав. А там порядок такий: командир вітав іменинників списком у їдальні. Давали додатковий кисіль.

Коломієць розумів — розмова почалася дивна і йде зовсім не туди. Але стриматися вже не міг.

— Як це — не відзначав? Звідки ти такий дзвінкий?

— Тверські ми, — серйозно мовив полонений. — Тепер з-під Калініна, там село є, Колокольцево. Не чув?

— Не чув.

Старлей цікавив Коломійця дедалі більше. Признався сам собі: за рік, що воює в повстанській армії, такого балакучого бранця бачить уперше. Тим часом він і собі запитав:

— А чому — дзвінкий?

— Колокольчиков. Колокольцево. *Колокола*, — пояснив Максим, тепер повторив українською: — Дзвони по-нашому. Церковні.

— Дурак, — пхикнув старший лейтенант, підводячись і тепер стаючи лицем до лица з Коломійцем. — Нема в нас у селі церкви. Бо нема Бога. А коли церква ще стояла, все одно дзвони ваші тут ні до чого. Квіти є такі — *колокольчики*. Їх довкола нашого села повно. Тим і славне, від того й назва. У нас половина села — Колокольчикови.

Не знати, чому, але таке пояснення Максима роздратовало. Він кинув погляд на своїх, котрі вже закінчили з чобітьми, зібрали зброю й тепер гуртувалися біля тіл убитих побратимів.

— Хлопці, беріть цю квітку з Тверської губернії. Ведіть, там придумаємо, що з нею робити. А ти — ворущися... дзвіночок.

Колокольчиков виклично підняв голову, демонстративно заклав руки за спину.

Максим відвернувся — інтерес до полоненого раптом зник.

Хоча — герой, цього не забрати.

Над селом піднімався густий чорний дим.

Коли відділ Східняка зайшов на околицю, вже не стріляли. Люди, переважно діди, баби й молодіці, поволі витикалися з укриттів, проводжаючи повстанців поглядами, в яких Коломієць віднедавна не бачив радості. Ще рік тому, коли лісова армія вибивала німців та поляків із сіл та брала під контроль цілі райони, населення зустрічало радо. Народ висипав назустріч, кожен хотів чимось допомогти, і розмови всякий раз точилися довкола виборів нової, нарешті своєї влади.

Нині ж ставлення трохи мінялося.

Ні, повертатися до місцевих спинами далі безпечно, своїх не здадуть. Але суцільні поразки повстанців тягнулися від весни, остаточно пройти чорну смугу не вдалося, Бог знає, чи вдасться найближчим часом. Тому надії на те, що вдасться вичистити терен від *Совітів* так само, як позбулися німців, населення поступово втрачало. Ілюзій щодо радянської влади люди, особливо по волинських та галицьких селах, не мали, бо вже встигли її скуштувати. Проте, час від часу спілкуючись з місцевими, Коломієць не раз чув: «Комуна страшніша за німаків».

Він розумів, про що йдеться. Довго відчував на собі, як працює радянська машина, навіть сам був малесеньким її коліщатком. Вона, немов городній шкідник, нищила все на своєму шляху. І хоч у

нездатності співчувати та безжальності комуністи не поступалися німцям і, як Максим мав змогу переконатися, полякам, була ще одна обставина. Тутешнім українцям поки складно було зрозуміти її через цілковиту, навіть викличну ірраціональність. Воюючи в лісах трохи більше року, Східняк отримав підтвердження своєї правоти безліч разів — і все одно не міг би пояснити, чому радянські піддані, найперше — етнічні росіяни, не знають страху.

Німці без потреби не заходили далеко в ліси. Вони в боях здебільшого берегли своїх, кидаючи вперед, на неминучу загибель, колаборантів. Поляки діяли проти українців не менш жорстко, але трохи відкритіше. Могли вдарити по підконтрольній повстанцями території і не уникати відкритої сутички. Зрозумівши вже — поляки, на відміну від німців, щиро вважають, що воюють за своє, — Коломієць не приймав цього. Та бодай міг пояснити завзятість Армії Крайової: вони воювали за територію, котра колись входила до складу Польської Республіки, хочеться цього комусь чи ні.

Натомість радянських претензій пояснити не міг.

Більше того: мав нагоду говорити з розумними людьми, котрі інформували населення про діяльність підпілля, випускали газети й листівки, вели усну агітацію. Потім спеціально прочитав кілька книжок. І тепер сам міг за потреби йти в референтуру пропаганди, пояснюючи кожному, хто ще не зрозумів: чверть століття тому російські більшовики за підтримки маргінальної частини української спільноти вторглися на терени сусідньої — чужої! — держави, молодій й недосконалої, проте — не їхньої. Аби вогнем і мечем, кулею та багнетом, смертними виροками та голодом знищити та упокорити частину народу. Тепер беруться за іншу частину, на ці території чекає подібна доля.

Такі дії називаються окупацією і терором проти мирного населення.

Лиш тепер люди, котрі хочуть миру, готові прийняти його на будь-яких умовах. Тому й зиркають з-за невисоких парканів уже не так приязно. За допомогу повстанцям тут платять свободою та власним життям. Йде війна, селяни виснажені, самим не вистачає, а тут ще лісовиків годуй. Відмовишся — прийдуть, візьмуть, що треба, силою, можуть особливо непокірних показово розстріляти чи повісити. Погодишся — те саме, лиш від влади, котра називає себе законною,

повстанців — бандитами, а кожного, хто не кориться, — бандитськими посіпаками.

Останнім часом чотовий УПА Східняк не мав що сказати людям. Не тут, у Підгайному — всюди, куди вдавалося зайти. Тож замість заговорити до них, пошукати бодай якісь слова, зціпляв зуби, закушував мало не до крові губу, відвертався, дивився прямо перед собою. Не хотілося думати, якими поглядами проводжають повстанців хай не всі, але деякі селяни.

Вони прямували на дим і скоро вийшли до пожежі. Горіла хата вглибині села, чорні клуби накривали яблуні в садку, ховаючи стиглі червоні плоди. Під деревами рядком лежали невисокий кремезний старий у кирзових чоботях, брудних штанях від колись справного вихідного костюма та сірій полотняній сорочці, старша жінка в хатньому одязі з розпатланим сивуватим волоссям і молода жінка, коротко, зовсім не на сільський манер, стрижена. Старому стрельнули в лице, жінкам — у груди, кілька разів.

Трохи далі, ближче до курника, товклися кілька його вояків, про щось тихо перемовляючись. Назустріч прибулим із глибини садка, з-за хати вийшов Дунай — трохи сутулуватий, чорняве волосся стрижене під машинку, пізнаваності додав перебитий, трохи приплюснутий ніс — згадка про допити в польській дефензиви^[10]. Ковзнувши поглядом по вбитих, мовив:

— Криївка була тут. Як почалося — стрибки налетіли сюди, запалили, постріляли.

— Палити для чого?

— Дурне питаєш.

— Дурне, — погодився Коломієць, повторив: — Нащо палити?

— Щоб нам не дісталося, — Дунай говорив тоном, яким зазвичай пояснюють дітям прості очевидні речі. — Стрибки, бач, вирішили погратися з енкаведе.

— Тобто?

— Криївку здав хтось із місцевих. Тобто, — тут же уточнив, — уже відомо хто. А ці викликали солдатів і доповіли: є інформація, працюємо. Якби твої люди, друже Східняк, втрапили в пастку, вас би тут поклали. Або поклали б не всіх, хтось би вирвався. Війна, кому як щастить. «Червоні погони» забралися б геть. А стрибки аж потім навідалися б сюди й забрали все собі. Здобич.

— Звідки знаєш?

— Служба така, — Дунай витримав паузу. — Тих, хто признався, все одно скарали на місці. Нема чого з ними панькатися.

Максим збив мазепинку на потилицю, обвів поглядом довкола.

— Лишатися тут хоч як сенсу нема.

— Звісно, — погодився той. — Уже під вечір тут будуть солдати. Хай забирають своїх покійників. Я наказав усім тутешнім сидіти по хатах. Може, хоч так убережуться.

— Втрати?

— Двоє.

— Моїх троє.

— Бачу здобич.

Аж тепер Дунай звернув увагу на полоненого радянського офіцера.

Вояки відразу розступилися, ніби лишаючи Колокольчикова сам на сам з офіцером Служби безпеки.

— Наших поховаємо тут, — розпорядився той, вчепившись поглядом у старшого лейтенанта. — Цей піде з нами. Доправлю його до крайової референтури, хай там вирішують. А може...

Не закінчивши, Дунай перевів погляд на своїх підлеглих.

— Друже Хорт, заклич сюди решту. Знайди фіру з конем, відвезіть тіла побратимів у ліс. Подалі, 'би москаль не надибав, вони наші могили паплюжать. Кілька випадків таких знаю, — це він адресував уже Максимові, хоча той не вчора народився й теж міг навести кілька подібних прикладів. — Підемо всі разом.

— Гомін чекає.

— Йому повідомлять, куди рухатися. У цій місцевості лишатися нема вигоди. Є наказ збирати розрізнені загони. Військо групуватимуть наново.

— Зализуємо рани.

— Цю рану, друже Східняк, не залижеш. Усе, маєш наказ. У мене нема повноважень обговорювати будь-що з тобою.

— Саме зі мною?

— Не лови за язика, Східняче. Розумієш, про що йдеться. Мудрий надто.

Втративши раптом інтерес до Коломійця і навіть до полоненого, Дунай пішов з двору. Вояки з його відділу посунули за ним. Уже

відійшовши, командир на ходу кинув через плече Коломійцеві:

— Не баріться. Скажи сусідам — хай поховають.

Мав на увазі вбитих господарів.

Заглибилися в ліс — і Дунай звелів зупинитися.

Повстанці розмістилися на невеличкій галявині, причому, як відзначив Максим, вояки з їхніх відділів трималися все ж окремо. До Служби безпеки останнім часом ставлення було не надто приязним. Розуміючи — її діяльність для підпілля вкрай важлива і зважати на роботу СБ треба, — частина командирів, і ще більше мужви^[11], воліла не мати з нею спільних справ. Взаємодія — то одне. Виконувати прямі накази, а зовсім уже прикро — виправдовуватися за провали й втрати нікому не хотілося. Тим більше, коли за непростих для партизанки обставин СБ ставала дедалі пильнішою й від підозр у зраді не застрахований ніхто. Коломієць уже багато разів чув нарікання: мовляв, на власну безпекову службу доводиться зважати мало не так само, як і на радянську.

Далі вважаючи Дуная хай непрямо, але все ж таки винним у зриві операції в Підгайному, Максим загнав претензії глибоко всередину. Поміняти нічого не можна, час зворотного відліку не має, гарикатися з Дунаєм та йому подібними — собі на біду. Такі люди завжди праві, а криве слово ладне потягнути за собою погано передбачувані наслідки. За великим рахунком, харчів та цілого одягу не отримали, проте частина партизанів поміняла чоботи на кращі, що вже немало. Ще й полонений, практичної користі від якого Коломієць поки не бачив, маючи лише хай крихітне, проте так потрібне нині відчуття перемоги.

Взагалі — вони виграли нинішній бій.

— Сюди його!

Короткий і різкий, мов плювок, наказ висмикнув Максима з роздумів. Повернувшись на голос, побачив, як двоє вояків ведуть полоненого до Дуная.

Найперше, що штовхнуло Коломійця вперед, — дивне відчуття власності. Це ж він, а не Дунай, захопив старлея з дзвінким, зовсім не мілітарним прізвищем. Усе одно мав передати Колокольчикова в СБ, та збирався зробити це сам. Тим часом Дунай або не звернув, або зробив вигляд, що не звернув уваги на різкий рух чотогового у свій бік. Грубо штовхнувши полоненого в спину, погнав його перед собою в лісову

глибину. За командиром подалося двоє. Третій став на сторожі, всім своїм виглядом показуючи: туди, куди пішли старші, не варто ходити.

На Максимове плече лягла важка рука.

— Не рухай їх, — озвався з-за спини Чуб. — Пощо тобі той руський?

— Мені він справді до одного місця всрався, — кинув Коломієць, проводжаючи поглядом невеличку процесію, котра саме зникала з очей за кущами. — Ми ж обоє знаємо, чого Дунай від нього хоче. Але довести треба живим.

— Не журися за всяким москалем.

— Я взяв його в полон, — Максим повернувся, скидаючи з плеча Чубову правицю. — Ти взяв його в полон, друже Чуб.

— Ми. Двоє.

— Усі разом, коли вже так. Старлей — *наш* полонений. І відповідаємо за нього ми. Якщо не хочемо бути схожими на Совітів, маємо довести до місця й передати до крайової референтури СБ. З рук до рук.

— Пусте. Не суши голову, не переймайся. Вважай, передали. То найліпше. Не хочу з ним панькатися.

— Тебе ніхто не змушує. Але він — полонений, — вперся Коломієць.

Знизавши плечима, булавний відійшов, сперся об дерево, прислухався до лісу.

Десь цвірінькали пташки. Він любив такі моменти — на короткий час здалося: війні кінець, можна відіспатися, ніхто не потривожить.

Позадкував. Примостив автомат під кущ глоду.

Зміряв зі свого місця поглядом вартового.

Розстебнув кобуру, пірнув за найближчий стовбур. Постояв трохи, переконався — на нього ніхто не зважає, вояки наморилися й ловлять кожну мить перепочинку. Дехто вже куняє, насунувши шапку на очі.

Поправивши мазепинку й міцніше прилаштувавши її на голові, Коломієць пішов у тому ж напрямку, куди Дунай повів Колокольчикова. Прикинувши відстань на око, Максим взяв ліворуч, роблячи коло, аби обійти по периметру вояка на чатах, рухався нечутно, як у розвідці.

Щойно вартовий зник з очей, лишившись позаду й праворуч, Коломієць зменшив коло, звично орієнтуючись у лісі й визначаючи

напряму руху. Вже вирішив — іде не туди, треба зупинитися й уточнювати орієнтири. Аж тут вони уточнилися самі: попереду, з правого боку, під кутом приблизно сорок градусів, із хащ долинув короткий, сповнений болем крик.

Ще один.

Ще.

Ще.

Стихло так само раптово, як почалося, але Максимові виявилось того досить. Далі пересуваючись тихо, перебіжками, він швидко рушив на крик. На ходу витягнув пістолет, хоч внутрішній голос наполегливо не радив наставляти зброю на своїх. Подібне відбувалося й раніше, але чомусь саме тепер йому того стало досить.

Розумів — нічого не зміниться. Десь навіть готовий був визнати — не правий, стримуватися треба, війна не все спише.

Та все одно квапився.

За три десятки метрів йому відкрилося невеличке урочище. Побачив спину Дуная: той стояв і на щось перед собою дивився. Ступивши ще ближче, Максим уже міг зі свого місця роздивитися все: один вояк, знайшовши замашну гілляку невисоко над собою, вже перекинув через неї міцний мотузок, другий вовтузився, затулений командиром. Вояк потягнув, сильніше, сіпнув з усієї сили — над землею повільно піднявся Колокольчиков.

Заламані назад руки міцно прив'язані до другого краю мотузки, і варто рвонути, не жаліючи сил, як суглоби пронизає різкий біль.

Старший лейтенант закричав, коли ноги втратили опору й він завис між небом і землею. Почав звиватися вужем, та біль від того ставав ще сильнішим. Дунай дивився на катованого, мов на екзотичну рослину, котра до всього виявилася ще й живою. Після чергового крику, коротко замахнувшись, вдарив Колокольчикова кулаком у живіт. Далі удари посипалися один за одним. Дунай молотив старлея, ніби мішок з піском на вишколах. Чи боксерську грушу — замолоду, в школі, Максим вчащав до спортзалу. Але боксер із нього не вийшов, натомість освоїв самбо.

— Досить!

Коломієць витягнув пістолет, вийшов з-за кущів, але поки ні в кого не цілив. Стояв, тримаючи дуло перед собою на рівні пояса.

Навіть зробив крок ліворуч, аби жоден із трійці не опинився випадково на лінії вогню.

Дунай рвучко повернувся, та за зброю не схопився. Зміряв Максима повним здивування поглядом знизу вгору.

— Чомусь мене це не дивує, — промовив він.

— Ти про що?

— Твоя поява, Східняче. От саме твоя. Не чекав, але мав підозру.

— Полоненого треба доставити куди слід, — відчеканив Коломієць.

— Полонених на війні допитують, — Дунай вкотре заговорив до нього, мов до підлітка. — Моєї влади тут доста, аби самому вирішувати, куди, коли і як доправити москаля.

— Чого ти хочеш від нього зараз, друже Дунаю? Що може тобі сказати старший лейтенант НКВС?

— Старші лейтенанти іноді знають більше, ніж полковники.

Колокольчиков застогнав.

— Сука! Сука фашистська! Бандера! Нічого не почувеш від мене, ти!

— Впертий, — гмикнув Дунай. — Я вже бачив таких. Ідейний. — Він став до полоненого упівоберта. — Комсомол чи комуніст?

— Кандидат, — простогнав Колокольчиков. — А тобі що до того?

— Міцний горішок, бач, — кивнув Максим, не опускаючи поки зброї. — Я ще раніше помітив. Слухай, хай краще з ним справді не ми й не тут розберемося.

— Ти не маєш повноважень, — кинув Дунай. — Жодних, Східняче. Не розумію, чого ти за нами побіг. Погрожуєш.

— Не погрожую. Свідки є.

— Дуло наставляєш. Свідки є, — парирував у тон йому Дунай, кивнув підлеглому, той пустив мотузку.

Полонений упав, відразу перекотився на спину.

Вояк, котрий стояв ближче, сильно, носакон, копнув його між ногами. Колокольчикова скрутило від болю. З другого боку отримав носакон під куприк, знов не стримав криків.

— Друже Дунаю, тепер досить. Справді.

Слова відскакували від нього. Здавалося, він перестав зважати на протести Коломійця і на саму його присутність. Переступивши через

старлея, Дунай став над ним так, аби лежачий опинився в нього між ногами, і запитав, дивлячись згори вниз:

— Коли вже такий кремінь, вояк незламний — чого верещиш? Такі, як ти, терплять. Хіба не про це пишуть у ваших брехливих газетках: комуністи — люди зі сталі? Га?

— Біль не треба терпіти, — вичавив Колокольчиков. — Ти ж цього домагаєшся, аби я кричав. Кричу. Задоволений?

— Я буду задоволений, коли ваша комунія піде геть із мого краю! — гаркнув Дунай. — Ми не для того кладемо голови! Наші жінки лишаються вдовами, навіть не встигнувши повінчатися перед Богом і людьми! Діти народжуються й ростуть без батьків! А скількох дітей ви вбили!

— Ми не вбиваємо дітей!

— Ви вбиваєте найкращих чоловіків! Кров нації! Кожен міг стати батьком не одної дитини! А ви не даєте нам спокійно жити й працювати на своїй землі!

— Це не ваша земля! Сталін звільнить народ від таких, як ти!

— Ми звільнимо наш народ від вашого Сталіна!

Дунаєва рука вже тягнула парабелум із кобури.

— Стій! Не можна так, я сказав!

Тепер Коломієць націлив дуло на Дуная.

Вояки схопилися за зброю.

— Стояти! Тихо! — гаркнув Дунай. — Тихо будьте! Зброю геть!

Не розуміючи, чому старший віддає саме такий наказ, підлеглі підкорилися. Свій пістолет Дунай не забрав.

— Ти проявив себе, Східняче. Нарешті. Я чекав коли. Та не думав, що саме тут і так.

— Давай припинимо це, друже Дунаю.

— Згода. Припинимо. Того вже маю доста.

Бахнув постріл.

Це Дунай стрельнув Колокольчикову в голову.

Максим сильніше стиснув руків'я, опановуючи себе.

Тепер дуло парабелума дивилося на нього.

— Я чув про тебе, Східняче, — сказав Дунай. — Багато чув, раніше, не тепер. І мені не все подобалося.

Переступивши назад через тіло, він витягнув руку з парабелумом перед собою.

— Кинь залізяку. Ляжеш поруч із москалем.

— Він тримався, — вперто мовив Коломієць. — Хай ворог, але — тримався. Я бачив таких фанатиків. Їх виховують, навіть вигодовують. Гуртки, секції, паради, вишколи, ходіння строем. Чим ми тут кращі за них, якщо отак ставимося до полонених? Мали його довести, Дунаю.

— Бачу, не далеко пішов від свого друга.

— Він мені не друг.

— Пощо заступився?

— Я не заступився.

— Справді?

— Я відповідаю за нього, Дунаю. Відповідав...

— За тебе хто відповість, Східняче? Може, сам за себе?

— Може. Напевне.

Дунай гмикнув.

— А зараз слухай мене. Минулого року ти відпустив ляшку, агента з Армії Крайової. Тоді тобі це подарували, далі ніби проявляв себе з кращого боку. Проте кілька разів хтось та й доповідав про інші подібні випадки надмірного гуманізму щодо ворога.

— На війні нема гуманістів.

— Коли так — будеш першим. Маю завдання придивлятися до таких, як ти, пильніше. І не я один його маю.

— Таких, як я?

— З-за Збруча. Совіцьких.

— Я не совіцький.

— Інші теж так казали. Потім зрадили. Майже всі. Рахунок на сотні, Східняче.

— Чекай, ти про...

— Так! — гаркнув Дунай, ступивши ближче. — Більшість совіцьких солдатів та офіцерів, котрі одного разу перейшли на наш бік та влилися в ряди повстанчої армії, переметнулися назад! Наші суцільні поразки останнього часу — в тому числі через перекинчиків! Є вказівка виявляти їх у наших лавах та суворо карати!

— То я — непевний елемент? Ти мене виявив, Дунаю? Вітаю. Що далі? Застрелиш, як ось Колокольчикова?

Подив Дуная був щирим.

— Кого?

— Полоненого звали так. Старший лейтенант Колокольчиков. Хіба це не перше, що ти мав запитати на допиті?

— До дупи мені, як його звали. — Дунай опустив парабелум, заховав у кобуру. — Здай зброю, Східняче. Не опирайся, бо мої хлопці покладуть на місці, справді. Не мав на меті розшифрувати саме тебе й саме тепер. Але ти, бач, як сам спалився. Нутро східняцьке показав, совіцьке.

Останній закид Коломієць пропустив повз вуха.

— Мої хлопці мене не віддадуть.

— Тому я не забираю в тебе зброю при них. Бракувало ще чвар між собою. Ворог лиш того й чекає. Нацькувати відділи один на одного, то такий є твій план, га?

— Жодного плану. Зброю здам. Та з тобою більше не говоритиму.

— Не будеш, — кивнув Дунай. — Спитають в іншому місці. Так спитають — чого не було, розкажеш.

— Побачимо, як казав один сліпий.

Ігноруючи приказку, Дунай зробив ще кілька кроків, простягаючи руку за пістолетом. Поки він говорив, вояки вже взяли Коломійця на приціл, хоч він зважив на це лиш тепер.

— Здай.

— Тримай.

Чотовий Східняк кинув зброю Дунаєві під ноги.

2. Макарів, Київщина, Українська РСР

У камері їх було троє.

Кирпату молодицю Любаву, зі струнками, хай короткими ногами і грудьми, котрі розпирали навіть обвислу, багато разів прану кофтину, привели вранці. До того Майя вдовольнялася товариством тітки Павли — так назвалася худа носата жінка непевного віку з чорним, мов смола, але погано доглянутим волоссям, ще не взятим сивиною.

Перше, що зробила нова знайома, — скрутила дулю важким, оббитим залізом дверям із круглим вічком точно посередині.

— Ось вони мені доведуть!

— Ви про що? — обережно поцікавилася Майя, присідаючи на підлогу: нар чи іншого місця для сидіння тут не передбачили.

— Мене, Манько, четвертий раз тягають. Від серпня, — наголосила Павла.

— Я — Майка, — машинально поправила вона.

— Га?

— Часто плутають. Майка, не Манька. Майя. Мій тато був професором, викладав давню літературу.

— Що з того?

— Назвав мене на честь грецької богині. Вона народила Гермеса, — пояснила Майя.

Її несло, була свідомою того, що говорити тут нема з ким. Тітка з чорними вусиками, які пробивалися над верхньою губою, зовсім її не розуміє. Майнуло раптом: нова знайома не відрізнити давньої літератури від середньовічної. Та й не треба воно їй. Але все одно хотіла пояснити бодай якось. Тато дав їй справді дивне, незвичне ім'я. Особливо для глибинки, хай Макарів не такий уже й затурканий. Тож тлумачити його значення доводилося часто.

— Хай собі, — байдуже знизала плечима Павла. — Будеш Манькою. Шматок відвалиться?

— Який шматок?

— Від тебе. — Жінка примружилася. — Вухо. Чи срака.

— Не відвалиться, — визнала Майя.

— Бач, — гмикнула тітка, знову повернулася до близького, свого: — Дулі їм. Випустять, нікуди не дінуться. Знову заберуть — знову випустять.

— За що вас?

— Кажуть — спекулянтка. А хто винен, що я інвалід і в мене довідка є? Довоєнна ще. Тут, у Макарові, районний лікар виписав.

Майя мимоволі зміряла її швидким поглядом.

— Чого зириш? — визвірилася Павла, та вже за мить повернула благодушний настрій, відмахнулася: — А, дивись, скільки хоч. То я так виглядаю. Я, Манько, маю право на пенсію за інвалідністю. Мені, щоб ти знала, німці її платили. Рейхсмарками. Не віриш?

— Вірю.

Тепер Майя пригадала нарешті, де бачила цю язикату жінку — вона кілька разів зчиняла гармидер у комендатурі. Там, де інші боялися ляпнути зайве слово, аби не розгнівати владу, ця за словом у пазуху не лізла. Дивно, але свого домагалася. Принаймні завжди виходила звідти з переможним виглядом, а німецькі офіцери хай напівжартома, але все ж віддавали їй честь. Тітка Павла, видавалося, належала до того типу людей, які у воді не тонуть і у вогні не горять.

— Бач, не положено мені ходити на всякі-там їхні роботи. Коли так — нема карток. З чого мені харчуватися? Чоловіка мобілізували, десь, може, вбили на війні, листів ніколи не було. Куди напише, якщо німці сюди прийшли ще влітку. А, ти ж сама знаєш.

Павла витягнула з пазухи картатого носовичка, висякалася — мов сурма засурмила.

— Ото й торгую потроху. То на станцію хто підвезе, аж півтора десятка кілометрів, сама не дотеліпаю. То тут, у Макарові, люди самі не годні стояти. Кому соромно, хто не вміє, хтось мобілізований на роботу. Живу з того, Манько, що підроблю. Чуже продаю, не своє, то ж людські гроші.

— Ви до мене так, ніби я слідчий.

— А слідчі мене всі знають! І вони, і міліція, і оці, з енкаведе. Тільки, думаєш, вони мене дарма тягають? Далася їм тітка Павла, пуття з мене їм жодного. Ні, дівко... — Вона підсунулася ближче, хитро посміхнулася, навіть підморгнула. — Перекупка — то таке. Вони крутять мене всякий раз на баригу. Осьо!

Дверям знову скрутилася дуля.

А потім Павла тицьнула її Майї в лице, і від несподіванки та сахнулася, сіпнула головою, сильно вдарилася потилицею об стіну.

— Чого ви?

— Нічого! — Тепер тітчині очі холодно зблиснули. — Сама знаєш.

— Знаю — що? Про що?

— *Насєдка* ти, — відчеканила сусідка. — Бач, придумали лягаві з батьком-професором. Як інтелігенція, так думаєш, тітка Павла купилася? А дулю з маком! Так і скажеш.

— Не за ту маєте.

— Хто тебе знає, дівко. Розпитуєш багацько.

— Слова не сказала. Ви самі говорите.

— І ще скажу. — Павла присунулася ближче, дихнула не зовсім чистим духом. — До мене, дівко, всякий раз таких підсаджують. Треба знати, чи пов'язаний зі мною Вася Щербань. Бо крадене він розкидає дрібненько по всій окрузі, так збуває, не зв'язується з кимось одним. Ти про Щербаня чула?

— На базарі. Люди пліткують, — сухо відповіла Майя.

— Отак і перекажи тим, хто тебе сюди прислав: тітка Павла теж чула про Васю Щербаня тільки на базарах. Від таких, як сама. Більше — зась.

— Не підсадна я, — зітхнула Майя. — Але ж ви не повірите.

— Тоді про себе розкажи, — сказала сусідка, тут же гойднула головою: — А лучче — сиди мовчки. Ви там із начальством уже придумали казочку. Я її слухати не хочу. Не вийде нічого у вас. Не розкрутите.

З цими словами Павла відійшла в протилежний куток, втративши до Майї інтерес. Насправді це добре: спілкування, тим більше — з такими, як ця тітка, їй зараз хотілося найменше.

Про Васю Щербаня, якого згадала співкамерниця, Майя справді лише чула. Щербань — це прізвисько. До осені минулого року, поки в районі стояли німці, він, кажуть, був у партизанах. А ще раніше сидів за збройне пограбування з убивством. Випустили перед війною, а як опинився в партизанах — не знала й не хотіла знати. Скупі відомості отримала від їхнього сільського дільничного Гордієнка, той сам був у партизанах, зі Щербанем не перетинався, але все ж міг розказати більше, мав орієнтування з району. Називав, здається, прізвище, та

Майя не збиралася ще й цього тримати в голові. Досить знати, що Щербань ухилився від мобілізації в армію і знову втік до лісу, зібравши з таких, як сам, дезертирів, банду. Їх ловили вже десятий місяць.

Тітку Павлу, як і багатьох, хто торгує на чорному ринку, так чи інакше приплутають до бандитів, цих або інших.

Нічого дивного. Так само не треба дивуватися з її надмірної обережності й превентивних погроз. У Майї не було сумнівів: насправді сусідка ні в чому її не підозрює, просто не довіряє. В її ситуації Майя сама б не знала, кому повірила.

Вона вже давно нікому не довіряла.

Любаву привели ранком, і Павла відразу нарекла її Любкою, хоч та назвалася, і Майя не стрималася, відгукнулася:

— Гарне ім'я.

— Не слухай Маньку, вона — *наседка*, — тут же попередила тітка, і Любава позадкувала. Та швидко оговталася, подарувала новим знайомим усмішку, від якої здалеку відгонило *гріхом*, зовсім подитячому пхикнула:

— Хай собі. Нічого не висидить. З мене взяти нічого.

— Коли так — за що тебе сюди? — на правах старшої гримнула Павла.

— Порушення нуль-дев'ять-два-вісім, — відчеканила Любава.

— Шифровка ніби, — відгукнулася Майя.

— Та якби ж. Ясно все, — зітхнула кирпата. — Наказ номер дев'ять від другого серпня, чули про такий?

— Так би й казала. Ми тут, здається, всі за одне. Пункти різні. На що хоч закладуся, подружко: ти з німцями жила.

— Їла, пила і спала! — Любава випнула вперед пухкі груди. — Не приховую нічого. І не ховалася, коли оці в Київ зайшли.

— Наші? — уточнила тітка.

— Ага, ваші. Ви знаєте, хто тут наші? Ось і я не знаю. Сама по собі. Хто пригріє, захистить — той мій. Наш, ваш — без різниці. А то — ну їх усіх...

Фразу Любава закінчила матюком, назвавши чітку й зрозумілу адресу, куди посилає всіх, хто не дає їй нормально жити. Потім додала, де їх бачила. Та все ж вирішила триматися ближче до Павли, взявши до уваги її попередження.

Майю подібна реакція теж влаштувала.

Далі кирпата переповідала свою одіссею новій знайомій, і нічого нового для себе Майя не почула. Коли в Києві стояли німці, Любава, до війни — перукарка, пішла працювати в офіцерське казино. Так робив багато хто, аби вижити. На руках у Любави була хвора мама, вона носила їй продукти і дуже швидко дозволила одному капітанові вермахту взяти себе під опіку. Коханець був немолодим, залишив у Кельні фрау з двома кіндерами, і Любава привабила його своїм типом: любив саме таких, як вона. Зимую мама не пережила, померла в січні сорок першого, капітан допоміг поховати по-людськи, потім почав учащати вільно. Формально закон забороняв стосунки зі слов'янами, якщо це не повії з борделів. Фактично офіцери заводили шури-мури з місцевими, дехто навіть не з одною. Правил було лише два: не жити з ними під одним дахом і Боже збережи від єврейок.

Коли німецьку владу знову змінила радянська, Любава не ховалася. Вирішила — тікати гірше, й не помилилася. Дочекалася, поки сусіди, котрим вона час від часу підкидала консерви від свого коханця, збігають на Короленка^[12] і настукають на неї. Посиділа тиждень у камері серед таких, як сама. Вирішила навіть: про неї забули й доведеться тут жити. Але нарешті випустили, після короткого допиту повернули документи і звеліли отак, як є і в чому є, забиратися з Києва. Надалі Любаві заборонили мешкати ближче, ніж за сто кілометрів від столиці радянської України.

Не так давно, в травні, коли забуяла на всю силу весна, дівчина заборону порушила. Перебралася в Макарів, де влаштувалася в перукарню при гарнізоні. Ніби наворожив хто: зайшла в одну річку двічі, закутила з капітаном-інтендантом, тепер уже росіянином, аж із Воронежа. З географією в школі не дружила, навіть приблизно не уявляла собі, де це.

Капітан і здав Любаву в районне управління НКВС. Випадково знайшов документ коханки, побачив відповідну відмітку. Навіть не поговорив: відразу подався, куди треба. Потім, вибравши момент, коли ніхто не слухав, пояснив: їх, інтендантів, перевіряють пильніше, ніж інших. На них — велика матеріальна відповідальність. У військовий час найменше порушення — не тюрма, а трибунал і розстріл на місці. Впливе, що пригрів *німецьку вівчарку*^[13], — все, вирок оскарженню не підлягатиме. Чого доброго, в шпигуни запишуть.

Як на лихо, місяць тому вийшов згаданий Майєю наказ. Управління НКДБ зобов'язали перевірити, чи виконуються постанови військової ради Київського округу, що вимагають відселити неблагонадійних у радіусі не менш ніж сто кілометрів від обласного центру. Тих, хто був виселений раніше, але злісно порушує накази, примусово відселятимуть уже не туди, звідки повернулися, а далі, на Схід. Зруйнований війною Донбас поглинав робочу силу, мов бездонна діжа. Хтось із місцевих, не маючи за що й де жити, вербувався добровільно. Таким щастило: ставили на утримання, виписували продуктові картки, навіть щось трохи платили. Відселених фактично змушували працювати задурно.

Покарання таке.

Майя теж підпадала під дію наказу від другого червня^[14]. Їй розповів дільничний Гордієнко, без задньої думки, не маючи наміру попередити чи застерегти. Поскаржився на чергові вказівки, а роботи й без того вистачає. Може, в день підписання розпорядження вважалося секретним. Та щойно почалося виконання, чутки розсекретили документ. А скоро й самі виконавці перестали приховувати, кого вишуковують і що відбувається.

Щоправда, в неї інший пункт. Інша причина.

Вона жила не з німцем.

Не легше від того.

Слухаючи бабські теревені сусідок, котрі дуже швидко подружилися, Майя, як могла, зручно вместилася у своєму кутку, підмостивши під сідниці легкий плащ. Заплющила очі, намагаючись трішки подрімати під жіноче бубоніння. За якийсь час їй це навіть почало вдаватися — сон, який уночі то йшов геть, то вертався ненадовго, зараз поволі огортав свідомість.

Знову хряснули двері.

Майя розплющила очі, стрепенулася.

Ввели ще одну жінку, з вигляду — старшу, вдягнену трохи краще, ніж Павла, але помітно гірше, ніж Любава. Переступивши поріг, новенька стягнула з голови коричневий берет, невпевнено затупцяла, не наважуючись пройти всередину.

— Е, служивий! — гаркнула тітка. — Тут люди, не тюлька в консерві! Куди ще пхаєш! Місця мало, задихнемося!

— Здрастуйте, — несміливо писнула жінка з беретом.

— І вам, — сказала Майя, з пристойності звівшись на ноги, аби привітати чергову товаришку по нещастю.

Їхні погляди зустрілися.

— Ти?

Розгубленість новенької враз здиміла. Тепер Майя бачила перед собою розгнівану жінку, яка завелася з напівоберту.

— Ви...

— Я. Отак. З тобою в одній тюрмі. — Новенька посунула на неї. — Такого не може бути. Неправильно так! Сука! Блядь! Гадина!

Майя ледь встигла виставити вперед руки — нігті, мов пазурі, цілилися в лице і запросто могли видерти очі. Метнувшись убік, вона відштовхнула нападницю.

Берет та впустила на підлогу.

— Е! — гаркнула Павла, миттю змінивши ставлення до Майї. — Граблі свої геть від неї, дура!

— Ви не знаєте її? — Жінка розвернулася до інших усім корпусом. — Чи ви тут усі такі? Всі? Гадючник! Я тобі зараз...

Тітка спритно підскочила до них, сіпнула новеньку, відтягнула.

Тримала її за ліву — ляпаса дістала правою, навідліг.

Від несподіванки Павла ослабила хватку.

Дістала знову, тепер нігті подряпали тітці щоку.

Любава вже була біля дверей, молотила кулаками.

— Охорона! Охорона! Вбивають!

Ззовні брязнули ключі. У камеру зайшов вертухай, молодий, вусатий, пузатий сержант, примружився, роздивляючись картину.

Бійка тим часом припинилася. Любава стовбичила біля входу, збоку від вартового. Троє інших жінок подались у свої кутки. Усі тяжко дихали.

— Чого розійшлися, баби? — grimнув сержант. — У мене мужики спокійніше сидять. Місця вам мало, не поділили?

— Товаришу... — почала новенька.

— Громадянине! — перервав її вартовий. — І закрій рота, нема про що з вами говорити. Хто тут Зозуля?

Він чудово знав, хто — дивився зараз просто на Майю.

— Я, — тихо, але чітко відповіла та.

— На вихід. За тобою саме йшов. Давай, ворущися.

Йдучи на вихід, Майя на ходу підняла берет, простягнула новенькій.

Та вирвала, спересердя знову жбурнула на підлогу.

— Як хочете, — знизала Майя плечима.

Сержант затримав її у дверній проймі.

— Стій. — Далі глянув на решту арештанток. — Значить так, баби. Якщо повбиваєте тут одна одну, я сам доб'ю тих, хто лишиться. Усе ясно?

Відповіддю було мовчання. Сержант цим вдовольнився.

— Прізвище?

— Зозуля.

— Ім'я, по батькові?

— Майя Пилипівна.

— Рік народження?

— Одна тисяча дев'ятсот вісімнадцятий, місто...

— Я спитав, де ви народилися?

Капітан НКВС Фомін, строгий аскет із вузьким, трохи набряклим лицем та червоними очима, подивився на неї поверх рогових окулярів.

— Ні. Я думала — вам треба знати. Це стандартні анкетні дані.

— Стандартні. Але я не питав вас, — сказав аскет, глянув на перо своєї ручки, акуратно вмочив його в чорнильницю-непроливайку, поправив аркуша:

— Місце народження?

Майя зітхнула.

— Харків.

— Національність?

— Українка.

— Родинний стан?

— Не знаю. Заміжня. Або ні.

— Ви морочите мені голову?

— Чоловік — військовий, льотчик. Ми одружилися за три місяці до початку війни. Наш будинок у Києві розбомбило, ще тоді, в перші дні...

— Тобто, ви заміжня. Так і запишемо.

Майї урвався терпець.

— Слухайте, ви ж знаєте про мене все. Читали мою особову справу. На кожного в нашій країні є особова справа. Ви не виняток, на вас теж десь є, кимось заведена. Для чого ви морочите мені голову?

— Порядок такий.

— Морочити мені голову? Не мені, гаразд — усім людям. Так?

— Ні.

Фомін відклав ручку, примостив неакуратно, покотилася по столу назад, пальцями притулив до чорнильниці.

— Не так. Морочите мені голову ви.

— Я? — Майя тицьнула себе пальцем у груди.

— І ви теж. Жоден із тих, хто потрапляє сюди, ніколи не каже правду.

— Ви ж не вірите ніколи й нікому.

— Служба така — не довіряти. Тим більше — зараз, коли йде війна.

— Тобто, до війни наші органи більше довіряли людям?

— До війни, громадянку Зозуля, в людей було набагато менше можливостей приховати правду. Тепер на війну валять й надіються: спише все.

— Вам теж?

— До чого тут я? Я роблю свою роботу — шукаю кінці. Усі свої гріхи ви списуєте на жахи німецької окупації, голод, холод, бажання вижити, не могли вчинити інакше. Не конкретно ви, але вам подібні, котрі жили на окупованій території. Просите, вимагаєте зрозуміти вас. Дня нема, аби хтось не валявся тут, у цьому кабінеті, на підлозі. Ви повзаєте на колінах, витираєте підлогу до блиску. Її мити після вас не треба.

— Знущаєтесь?

— Ні. Знущаєтесь саме ви, вважаючи нас усіх ідіотами. Перейдемо конкретно до вашої особи.

— Давайте. Відповідати звикла тільки за себе.

Фомін витягнув з шухляди мідний трофейний портсигар, витягнув звідти дві папіроси. Одну заклав за вухо. Другу постукав порожньою гільзою об поверхню столу, клацнув теж трофейною запальничкою. Якийсь час дивився на вогник, потім закурив.

— Ви праві, Зозуля. Про вас органам відомо навіть більше, ніж ви хотіли приховати. Мої питання — для протоколу. Не хочете протоколу,

вам нудно? Гарзд. — Капітан відсунув аркуш набік. — Зараз не нудьгуватимете. Під час німецької окупації ви працювали тут, у Макарові, в районній комендатурі. В канцелярії, якщо не помиляюсь.

— Секретар. Округного комісаріату. *Гебітскомісаріату*.

— Так. У районному відділі праці. Сотні написаних вами документів — це сотні, як не тисячі скалічених доль наших, Зозуле, радянських людей. Відділ займався відправкою людей на роботи в Німеччину, хіба ні?

— Я виконувала роботу, за яку мені платили.

— Ви працювали на окупаційну адміністрацію. В її виконавчих органах. Узагалі дивно, чому ви досі на волі. І тим більше дивно, звідки у вас дозвіл жити і працювати тут, у п'ятдесятикілометровій зоні. На що ви сподівалися, коли лишалися тут? Загалом мої попередники були на диво лояльними до вас.

Майя знову зітхнула.

— А ваші попередники нічого не казали про те, як усе є насправді? — Майя знову заводилася, як раніше в камері, коли її впізнала матір одного з підлітків, вивезених на роботи. — Добре, слухайте. Не вірити ваше право, але розкажу, це вже давно не військова таємниця. У перші дні війни мій чоловік, Іван Зозуля, льотчик-винищувач, пішов на фронт. До кінця липня встиг написати кілька листів. Потім мені заборонили приймати від нього пошту, звеліли поміняти адресу. За завданням підпільного центру мене готували до роботи в тилу ворога.

— Влітку сорок першого в Києві не було ворога.

— Влітку сорок першого, у серпні місяці, Київ уже готували до здачі ворогу.

— Лише за цю фразу закони військового часу дозволяють розстріляти вас.

— А потім кулю собі в лоба. Така ж логіка, правда?

Нарешті Фомін подивився на Майю з цікавістю.

— До чого ви зараз це сказали?

— Бо ви знаєте — я кажу правду. І якщо стріляти всіх, кому вона відома, логічно застрелитися, хіба ні?

— У цьому кабінеті так зухвало поводяться лише вороги.

— Чому?

Фомін відповів не відразу. Спершу вийняв з-за вуха папіросу. Потім прикурив її від недопалка. «Бичка» старанно розтовк об денце масивної порцелянової попільниці — теж, мабуть, трофей чи спадок від того, хто займав кабінет раніше.

— Їм нема чого втрачати. Ті, в кого є найменший шанс викрутитися, чіпляються за нього. — Він випустив струмінь диму вбік. — Просяться. Шукають виправдань. Валяються в ногах.

— Не збираюся, — огризнулася Майя. — За два роки тут, під німцями, я втомилася. І не тільки боятися. Мене могли розстріляти ні за що, отак, як ви зараз погрожуєте. Бо моя робота в тилу так і не почалася. Вважайте, що завдання не виконане. Але правильно ось так: жодного завдання за той час, що була в тилу, я не отримала.

Фомін підвівся, пройшовся кабінетом, став біля вікна.

— Продовжуйте.

Майя прокашлялася, від диму шкрябало в горлі.

— Під кінець серпня сорок першого я перебралася до Королівки. Там у мене хвора тітка, за легендою поїхала її глядіти. Хоча, — вона сумно посміхнулася, — я б доглядала за нею і не задля легенди. Це моя єдина близька родичка. В селі мусила дочекатися німців, потім вступити на службу в органи окупаційної влади.

— Я вже почав вам вірити, і нате...

— Що не так?

— Ви не могли знати, які органи створить окупаційна влада.

— Але ж управлінські *органи* мусили бути! — париувала Майя. — Куди можна, туди й треба влаштуватися. Замаскуватися, сидіти тихо, чекати зв'язкового, інструкцій, вказівок чи чогось такого. Отак і прочекала два роки.

— Марно?

— Зовсім.

Фомін повернувся за стіл, роздушив у попільниці другий недопалок.

— Хочете сказати: ніхто не налагодив із вами зв'язок?

— Припускаю — спроби були. У жовтні сорок першого в Королівці показово повісили чоловіка, якого зловили на узліссі шуцмани. Судячи з усього, пробирався в село, і припускаю: це міг бути мій зв'язковий. Другий випадок був уже в Макарові, під Новий рік. Поліцаї зупинили підозрілу жінку на в'їзді в місто, та відкрила вогонь і

почала тікати. Її застрелили, при ній знайшли батареї для рації. Потім гестапо почало шукати і знайшло радиста, теж була стрілянина, чоловік підірвав себе гранатою. Там, де я працювала, все це відомо.

— То й що? Чому ви впевнені, що всі ці чоловіки й жінки шукали зв'язку з вами?

— Я ні в чому не впевнена, громадянине капітан. Чекала зв'язкового. Могла робити будь-які припущення. Від зими сорок другого вже поставила на своїй підпільній роботі хрест. В околицях діяли партизани, час від часу німці воювали з диверсійними групами. Але мене все це жодним чином не стосувалося. Уявіть, якось почала збирати різні відомості, котрі, на мою думку, могли б зацікавити військове командування. Безсистемно, фіксувала все підряд. Потім спалила записи в грубці. Отака з мене підпільниця.

Фомін зняв окуляри, хукнув на скельця, протер носовичком. Покрутивши в руці, знову начепив їх на носа.

— Хтось може підтвердити, що на ворога ви працювали за завданням відповідних радянських органів?

— Ні, — відрізала Майя. — Уже коли повернулися наші і я прийшла до уповноваженого НКВС та назвала йому прізвища тих, із ким мала справу, він послав кудись запити й отримав відповідь: усі, хто мене вербував, загинули. В різний час. За різних обставин. Підтвердити мої слова нема кому. — Вона вкотре зітхнула. — Про чоловіка не знаю нічого. Тітка померла. А товариш Даниленко, з яким мала справу...

Фомін лягнув долонею по столі.

— Стоп! Я в курсі, що Даниленко загинув у березні від бандитської кулі.

— Бандерівської.

— Хіба вони чимось відрізняються від бандитів? На щастя, націоналістичному бандпідпіллю не вдалося пустити тут, у нас, коріння. Традиції не ті. Мій колега, громадяно Зозуля, вам повірив, бо ви ж на волі. Отже, мав на те підстави. Бо, самі кажете, перевіряв вас. Я тут людина нова, і в мене нема жодної причини вірити вам.

— Але й жодного доказу того, що мені не можна вірити.

— Правда, — кивнув Фомін. — Мій принцип: сумніваєшся — вирви з коренем причину сумнівів.

— Маєте на увазі — вбий того, кому не віриш?

— Десь так. Такий закон воєнного часу. Не можна лишати ворога за спиною.

— То ви мене розстріляєте, аби позбутися головного болю?

Фомін переплів пальці обох рук, стиснув їх, потім поворушив, на короткий час захопившись цим видовищем. Потім розплів, поправив окуляри на перенісці.

— Наш працівник, котрий замінив товариша Даниленка, чомусь пропустив вас повз увагу. За свою недбалість поплатився, емісари націоналістичних банд діяли просто в нього під носом. Зараз над нехлюєм провадяться слідчі дії, не хочу повторювати його помилки. Тому перевірятиму всіх підозрілих. Товариш Даниленко щось про вас з'ясував. Радянські органи не помиляються, маю роздобути ті самі відомості. Поки що не раджу вам виїздити за межі району.

— Маю право жити в стокілометровій зоні? — Майя не стримала іронічної посмішки.

Скельця окулярів зблиснули.

— Ви, громадянку Зозуля, маєте рівно стільки прав, скільки я вирішу, — відрубав Фомін. — Повертайтеся до місця проживання й сидіть там, не рипайтесь. Якщо ваші слова підтвердяться, надалі зможете жити спокійно й налагоджувати мирне життя.

— А як не підтвердяться?

— У такому разі ми зустрінемося знову. Поки що вільні.

3. Район Макарова, село Королівка

Майя саме рубала дрова, коли почулося гуркання.

Вона безпомильно визначила, хто їде. Ніхто, крім дільничного, в їхньому селі мотоцикла не мав. З паливом їй поспривав він же, молодший лейтенант Юрій Гордієнко.

Сільське начальство не знало, як ставитися до колишньої працівниці Макарівського окружного комісаріату. Голова виділив Майю серед інших, почав утискати, а коли вона спробувала розібратися — порадив сидіти тихо для власної ж користі. Про всяк випадок вирішив не давати їй роботи в селі, хоча всі місцеві жителі працювали на окупаційну владу. Про дрова їй тим більше можна було забути. Добре, що дільничний підпорядковувався не йому, а УНКВС, тож Гордієнко оформив її до себе діловодом. Вона робила всю паперову роботу, отримувала пайок, годувалася з городу і більше нічого від нинішнього часу не хотіла.

Хіба Гордієнко почав виявляти чоловічий інтерес. Власне, він завжди його мав. Бо чарівників не буває, не дарма взяв самотню молоду жінку під опіку.

Дільничному недавно виповнилося тридцять років, і в Королівку його призначили. Майя знала історію Гордієнка з перших вуст, і нічого дивного в ній не бачила. Звичайний, навіть досить характерний випадок воєнної доби — вчорашній партизан не захотів іти далі на фронт із регулярною армією, тож доклав максимальних зусиль, аби лишитися в тилу сільським дільничним.

Вони познайомилися влітку, коли Гордієнко отримав призначення й обходив усі хати, знайомлячись та проводячи інструктаж. Він прийняв справи після того, як бандити розстріляли його попередника, кульгавого лейтенанта Шевцова. Як і чому фронтовик після шпиталю опинився у них у Королівці дільничним, Майя й гадки не мала, бо Шевцов, здавалося, ховався від людей. Бачили його не часто, подекували — у шпиталі отримав звістку про загибель усієї родини, почав втрачати над собою контроль, багато пив. Тому, кажуть, застрелили міліціонера не в бою — люди Щербаня заскочили його п'яним.

Так чи інакше, довго без представника закону Королівку не лишали. Наступного дня після обходу Гордієнко під вечір постукав до неї, виклав на стіл кільце копченої ковбаси, чвертку хліба й флягу з самогоном, одразу заявив — знайшов як не рідну, то вже напевне близьку душу, випив і майже годину розказував про себе. Майя слухала з ввічливості, терпляче, смердючу міцну каламутну рідину лише пригублювала. А Юрій, чи, як він дуже просив називати його наодинці, *Юрко*, повідав: сам родом з Путивля, працював на МТС, був мобілізований шофером. Під Черніговом його частина потрапила в оточення, вчасно встиг скрутити кермо, вистрибнув із кабіни, погнав до найближчого лісу. За ним — бійці, що сиділи в кузові. Поки добігли, командира вбили. Уцілів лише їхній невеличкий гурт, долею решти тоді не переймався.

Вони блукали два дні, аж доки не вийшли на невеличке село, де назвалися партизанським загonom. Місцевих, вочевидь, окруженці вже не раз лякали. Тому селяни взяли втікачів на забезпечення — далі від гріха. Їм передавали в ліс той мінімум харчів, який могли собі дозволити. Тим часом окруженці вибрали з-поміж себе командира. До того все вирішували колективно, але тепер, коли вже назвалися військовим підрозділом, треба було комусь одному передати не так повноту влади, як повноваження вести переговори й виступати від загального імені. Офіцерів, сержантів, навіть ефрейторів у товаристві не було, тож повелися демократично: тягнули палички з пілотки. Старшим мав стати власник короткої, випало Гордієнкові.

Своєю владою Юрій прийняв перше рішення: закопатися в землю й перезимувати так. Населення уклінно просило партизанів не стріляти німців та поліцаїв, бо селяни не хотіли накликати біду — боялися карателів. Захисників харчували фактично в обмін на те, аби сиділи тихо й нікого не займали. Згодом — Гордієнко дізнався про це вже після вигнання звідти німців — частину тамтешніх жителів, котрих тягали за роботу на окупанта, виправдали та залишили в спокої, бо ті довели зв'язок із партизанами.

Навесні сорок другого відносний спокій окруженців порушив справжній загін. «Нас мало не постріляли», — сказав дільничний, наливаючи собі чергову порцію, й відразу розтлумачив: розвідка, яка їх випасла, не знала, що за одні, тож вирішила перевірити. А команда Гордієнка всі ці місяці щасливо уникала бойових зіткнень, через те

ніхто не розібрався до пуття, з ким має справу. Почали стріляти один в одного, з обох боків поклали бійців, аж поки не розібралися, що до чого. Коли Гордієнка з залишками підлеглих привели до партизанського командира, Юрій назвався старшим, інші — підтвердили, а селяни не приховували: без малого шість місяців годували своїх захисників. Група Гордієнка влилася в більший підрозділ, про них доповіли в центральний партизанський штаб, приписавши низку уявних подвигів для солідності, і за короткий час Гордієнка представили до позачергового військового звання. Коли вже справді командир, то маєш бути офіцером.

Минулої осені, коли Червона армія наступала на Київ, тутешні партизани били по тилах. Командира роти, молодшого лейтенанта Гордієнка поранили в бік, ще одна куля прострелила плече. У шпиталі разом з іншими отримав медаль «За відвагу», а коли справа йшла до виписки — сам попросився дільничним у Королівку.

Це дозволило лишитися в тилу.

Майя досі не вирішила, подобається їй Юрій справді чи це в неї такий жіночий інстинкт — тягнутися до чоловіка, котрий має захистити. За два роки під німцями вона навчилася дбати про себе сама і відчувала себе старшою щонайменше на десять років від справжнього віку. Не була святою, але й не падала нижче, ніж того вимагали обставини. Працюючи в управі, отримувала пайок, не голодувала, але за цей час дозволила собі підтримувати зв'язок з чоловіком з апарату бургомістра. Це відсікало зазіхання як німецьких офіцерів, так і чинів кушової поліції.

Встановивши для себе планку дозволеного, Майя ці два роки не опускала її. Попервах мала надію: зв'язок ще може допомогти в підпільній роботі, якщо хтось-таки прийде до неї, скаже пароль і дасть завдання. З літа сорок другого, коли німці посунули до Волги, надія на те, що про неї взагалі хтось пам'ятає, зникла. Тому сама собі дала завдання — протриматися, вижити, не робити різких рухів, діяти за обставинами.

У новому дільничному побачила близьку душу. Вислухавши його чи то сповідь, чи то звіт, Майя Зозуля зрозуміла те, що Гордієнко старанно приховував і в чому не хотів признаватися навіть собі, наодинці.

Він *не хотів* воювати.

Хоча навряд чи був боягузом чи потенційним дезертиром. Юрій теж не робив різких рухів, а отримавши наказ — корився, бо під час війни інше автоматично робило з людини ворога з усіма наслідками. Гордієнко всі ці роки радів кожному прожитому дню, бо сьогодні знову вдалося не потрапити на очі тим, хто віддає накази й змушує ризикувати життям. Він не ліз у пекло без потреби, а якщо опинявся там — не намагався бути героєм, віддаючи таку можливість іншим. Ставши дільничним, Гордієнко домігся нарешті того, чого прагнув, коли прорвався з оточення й разом із товаришами заचाївся в лісі: аби ця війна нарешті скінчилася саме для нього.

Майї теж не хотілося більше війни.

І вона розуміла: яким би не був Юрій Гордієнко, він нікому не дозволить повертати війну туди, куди він від неї — назвемо речі своїми іменами! — втік.

Через те, маючи хай маленьку, але владу, дільничний готовий був нещадно карати всякого, хто захоче порушити *його* спокій. Той спокій, який єдино можливий в тилу, коли фронт відсувається далі на Захід, війна триває, коли скінчиться — не ясно, і закони воєнного часу дають йому ширші можливості, ніж у мирний час.

Більше влади.

Майя називала це так. І у своєму становищі не бачила іншого виходу, крім як дозволити міліціонерам дбати про себе.

Тому всміхнулася назустріч Гордієнкові, розпрямила й так сильно, як могла, всадила сокиру в колоду.

— Справляєшся?

— Сам бачиш.

— Ану, дай я.

Майя відступила. Скинувши шоферську шкірянку, вдягнуту на гімнастерку з офіцерськими погонами, Гордієнко поправив ремені портупеї. Оцінивши купу дров хазяйським поглядом, він зняв кашкета й надів на Майю. Та напівжартома відкозирилася йому, зробила ще кілька кроків назад.

Поплювавши на долоні, Гордієнко взявся за топорище, підхопив кострубате поліно, прилаштував його насторч, притримав рукою. Перехопив сокиру вже обома руками, примружив одне око, цілячись та прораховуючи напрямок удару, потому голосну хукнув і рубонув.

Сокира застрягла в поліні, дроворуб рвучко підняв її, знову вдарив низом поліна об колоду, за третім разом перевернув, лупонувши обухом.

Розколалося аж тепер.

Юрій розрубав кожну половинку ще навпіл, тепер уже пішло легше. Упоравшись, відкинув носакон кирзача готові дрова ближче до купи, торкнувся великим пальцем леза, потім без страху надавив усією долонею, скривився.

— Тупа.

— Так нагостри.

— Давай чим — запросто.

— Бруска в хазяйстві нема. — Майя розвела руками. — А дрова потрібні. Пічку топити, їсти варити. Та й холоди, кажуть, цього року прийдуть уже на початку жовтня.

— Я тобі ще організую. — Гордієнко підхопив нове поліно, підкинув на руці, розрубувати не спішив. — Вугілля теж роздобуду.

— Для мене не дадуть. Особливо тепер. Усе село знає, що мене тягали до Фоміна.

— Не тягали, — виправив Юрій. — Ти знаєш, як воно, коли справді тягають. Ще й краще за мене. Викликали повісткою.

— Могла не повернутися.

Прилаштувавши поліно, Гордієнко розрубав і його, цього разу — з другого удару, потім застромив сокиру в колоду.

— Я прокачав, Майко. Тебе вичесали гребенем.

— А простіше?

— Куди вже простіше.

Гордієнко присів на краєчок колоди, видобув кисет, папірці, спритно зробив самокрутку, крутнув коліщатко саморобної «катюші»^[15], глянув на вогник, але підкурювати не спішив.

— У Фоміна — чергова рознарядка. Перевірити неблагонадійних, згідно з відомим тобі розпорядженням. Я попереджав.

— Ага, — кивнула Майя. — Сказав. Мені після того в погріб ховатися, пересиджувати оці всі перевірки?

Палець дільничного знову крутнув коліщатко. Цього разу вогник лизнув край цигарки. Затягнувшись, Юрій сплюнув налиплі до губ тютюнові крихти.

— Жінка, яка тебе впізнала. Ти говорила про неї. Вона написала донос.

— Здогадуюсь. Нічого дивного. — Майя знизала плечима. — Коли буваю в Макарові, часто бачу таких знайомих. Особливо на базарі. Відводять очі. Ця, бач, не стрималася.

— Запитай, чому аж тепер виявила такого ворога, як оце ти.

— Чому? — слухняно спитала Майя.

— Її загребли раніше. Прізвище пам'ятаєш?

— Улянич Тетяна, — відповіла, ніби рапортувала.

— Отак відразу впізнала?

— Знаєш, Юрку, я тренувала пам'ять. Не могла записувати, сам розумієш, ризиковано. Тому фіксувала прізвища всіх, кого оформляла на роботи до Німеччини. Думала — раптом усе ж таки комусь із наших та й знадобляться. А воно нікому зараз не треба.

— Зате пам'ять хороша, — гмикнув Гордієнко. — Добре. Так ось, цю Улянич минулої зими переселили в окрему квартиру. Там будинок на три родини, радянська влада видавала ордери постраждалим від німецької окупації. Все одно її хату розгатив німецький снаряд, жила в землянці. А тепер повернулися справжні господарі. Покинули все, встигли вибратися з Макарова ще влітку сорок першого.

— Пред'явили права на житло. Улянич проти. Зрозуміло, ситуація знайома. А я тут до чого?

— Не спіши, зараз все стане ясно. Господарі квартири — родина БухOVERів, кравець Аркадій Наумович і його дружина, теж кравчиня Етель Перцевна. Зрозуміло, чому єврейська родина втекла подалі. Зрозуміло, чому БухOVERи повернулися аж за рік після звільнення. Треба ж переконатися остаточно, що влада не поміняється і німці назад не повернуться. Де вони сиділи весь цей час — мені все одно. Кажуть, люди заслужені, обшивали в евакуації командирів, офіцерів НКВС та їхніх дружин, артистів евакуйованих театрів, працювали для якоїсь кіностудії, то вже деталі. Важливо інше: БухOVERи мали повне право зайняти залишене колись житло. Улянич ніби пропонували інше, та вона вперлася. Ось тут найцікавіше: вона побилася з Етель Перцевною. Розбила об її голову гасову лампу, біла першим, до чого дотягнулася рука. І волала на весь базар: «Жидам усе можна! Де вони були, коли мого сина забирали! Вони тікають, потім повертаються! Усі

права — жидам, а не українцям! Навіть росіянам таких прав нема! Скільки можна терпіти цих пархатих!»

Юрій говорив спокійно, розмірено, так само, як щойно рубав дрова. Саме ця впевненість підказувала Майї: дільничний не перебільшує і не прибріхує.

— Тепер твоя Улянич замість ордера на нове житло отримає справу як ворожий агент.

— Німецький? — уточнила Майя.

— Не знаю. Ворожий, — знизав плечима Гордієнко.

— Хіба є інші вороги?

— Не тягни мене за язика, — буркнув дільничний. — Сама знаєш. Є ті, хто небезпечніший за німців тепер. Хоч би бандерівські банди. Забула, як навесні тут виявили їхніх попів, у Мотижині? Визнали себе членами цієї їхньої ОУН. Готували базу для антирадянського повстання. Таємні служби проводили. Автокефали чи як їх там.

— Чула. Як це пов'язано?

— Не будь наївною, Майко. Комуś пасує, тобі — ні. Усе пов'язане. Логічний ланцюжок. Пригадай, які тут у той час бої по лісах були. Люди думали — фронт сюди прорвався. А то, виявляється, бандерівські рейди по наших тилах.

— Придушили.

— Їх не задушиш, — мовив Юрій багатозначно. — Читайте газети. Не передовиці, а там, де дрібніші колонки. На Західній Україні антирадянська пропаганда дика, шалена, потужна. Там, кажуть, більша частина населення озброєна і тільки й чекає команди. Чув, там у окремих місцях наші змушені тримати цілі гарнізони. А сили на фронті потрібні. Бандерівці ж відтягують їх на себе. Отже, працюють на німців. Як і весь цей час на них працювали. Буржуазний націоналізм, отак це називається.

— Про це я наслухана, не глуха, — відрізала Майя, але відчула — надто різко, тож швидко пом'якшила тон: — Юрку, ти там біля начальства справді ближче. Вас на нарадах просвіщають. Знаєш більше. Поясни, до чого тут Тетяна Улянич. І я разом.

— Ти перебиваєш, — дорікнув Гордієнко. — Я ж тобі від самого початку розкакую, як шкільні вчителі. Словом, бандерівці-західняки ніяк не заспокоються. Не вдалося взяти нас наскоком, із тилу — ведуть тут свою націоналістичну пропаганду тихою сапою. Серед іншого, як

нам розтлумачили, спекулюють на єврейському питанні. Накручують людей проти єврейського населення. Чула ж слово «жидокомуністи»?

— Було. Німецька пропаганда.

— Байдуже, чия, — відмахнувся Юрій. — Головне, комуністична, читай — радянська влада називається в них жидівською. Провокуєш ненависть до єврейської нації — це водночас і ненависть до нашої справедливої влади. Є ще один момент, зовсім недавно до нас довели: світовий сіонізм може на цьому ґрунті піднятися.

Майї остаточно запаморочилося в голові.

— Тепер ти мене зовсім заплутав. Перескакуєш з п'ятого на десяте. До чого тут ще й сіонізм?

— До всього, — слова знову прозвучали багатозначно, а сам Гордієнко виглядав утаємниченою, отже, дуже важливою персоною. — Розпалювання ненависті до єврейської нації грає сіоністам на руку. Бач, усе ніби сходиться: євреї навколо при високих посадах та мають привілеї, бо радянська влада їх захищає. Висновок: влада справді єврейська. Але ж це не так, Майко! Проте піди доведи це агентам світового сіонізму, які починають волати про те, як на звільнених від німців територіях громадяни переслідують євреїв, а органи правопорядку не чухаються. Усе це — питання політичне, працює проти нас. Тому органи, той самий Фомін, змушені реагувати. І виявляти як тих, хто провокує антисемітські настрої, так і тих, хто з цього користається. Он артисти вже пишуть товаришеві Сталіну листи, аби від керівництва Україною відсторонили товариша Хрущова. Мовляв, сприяє міжнаціональній гризні.

Заплющивши очі, Майя стиснула двома пальцями скроні, намагаючись хоч так зібрати рій думок до купи. Постоявши так, розплющила, глянула на дільничного, котрий саме підвівся і знову взявся за сокиру.

— Отже, громадянка Улянич потрапила під боротьбу з агентами націоналістів та сіоністів? Чорт знає що, Юрку. Вона не може одночасно працювати на дві структури.

— Майко, ніхто ще не довів, що твоя Улянич працює хоча б на одну. Вона може повторювати чужі слова, потрапити під вплив пропаганди. Або справді мати якісь зв'язки, хай непрямі. Так чи інакше, розібратися треба, згодна?

— Ну... так... Мабуть... Треба, звісно треба.

— Тому її забрали. А Улянич, не будь дурна, відразу почала активно допомагати слідству. Мовляв, не тих берете, товариші. Є така Майя Зозуля, вражина прихована, на німців працювала, з колаборантами спала, досі на волі, хоч наша влада вже майже як рік повернулася. Де вона тебе побачила в місті — не скажу.

— На базарі, не інакше.

— Може, й так. Але тепер зрозуміла, чому тебе висмикнув Фомін?

— Побічна жертва націоналістичної агентури, — криво посміхнулася Майя.

— Дарма либишся, — зауважив дільничний. — Усі ці процеси дуже серйозні. Ти в них — така сама піщинка, як і ота Улянич. Добре, я постукав у потрібні двері, а то б довго ще не випустили. І хтозна, чи випустили б узагалі. Поїхала б у телячому вагоні на Донбас, вугілля довбати, — на цих словах Гордієнко теж гмикнув. — Бач, як воно. З палива почали, до палива повернулися. Роздобуду тобі вугілля. Небагато, але трохи відвантажу.

Знову замахнувшись, він увігнав сокиру точно в середину колодки.

— І брусок захоплю. З тупою сокирою — не життя. Взагалі...

— Що?

— Нічого. Тепер ти знаєш всі розклади, Майко. Відомості не секретні. Але вкупі ти їх інакше, як від мене, не мала б, звідки отримати. Думай, аналізуй, роби висновки. Тримайся потрібних людей. Проживемо.

— Переживемо, — поправила Майя.

Гордієнко вже не слухав її — йшов з двору, на ходу вдягаючи шкірянку.

4. Волинь, Воєнна округа «Турів»^[16]

У криївці зібралось троє.

Поручик Гомін досі не міг стояти на рівних, праву ногу посікли кулі, до того ж він, як на лихо, ще й зламав її, відступаючи. Накладена шина не гарантувала швидкого повернення в лави. Гомін підозрював: без кваліфікованого медичного втручання може її взагалі позбутися — під час останньої перев'язки помітив, як одна рана почала трохи підгнивати. Довкола кісточки ногу вкрив суцільний струп, і Гомін знав — серед залишків його сотні він не один такий. З ліків вони мали хіба похідну аптечку, але й той мінімум ліків танув. Запас медикаментів ніби зібрали в Підгайному, але знищили разом із харчами. Попри сумний стан, бойовий дух його стрільців ще кілька днів тому тримався на висоті — доки булавний Чуб не приніс звістку, від якої Гомону стало прикріше, ніж від перспективи zostатися одноногим. Він не міг пересуватися вільно, тому інші учасники оголошених зборів підтягнулися до вказаного й підготованого ним місця.

Тут був хорунжий Вихор, який лише три місяці тому втік із Монтелюпиху^[17]. Потому досить скоро зібрав та підпорядкував собі залишки кількох розбитих у боях відділів у один і тепер вважався командиром одного з найпотужніших підрозділів у краї. Запросили й курінного Бондаря — він недавно повернувся з рейду по теренах, контрольованих поляками, і референтура пропаганди вже поширила листівки зі звітом про його успіхи. Відділи Армії Крайової саме тепер не отримали підтримки від червоних, бо повстанцям удалося відтягнути на себе основні сили. Тому сотня Бондаря вдарила по тилах, вичистила поляків одразу з кількох сіл південніше від Ковеля, що нині вони повністю контролювалися УПА, яка закріплювалася на рубежах, зводячи потужний, як виглядало, укріплений район. Без нього подібна нарада виглядала не так репрезентативно й взагалі могла втратити сенс.

Полковник Кобзар не змусив себе чекати надто довго. Зайшов до криївки, віддав честь першим, хоч статут цього не передбачав. Проте військовий референт був знаний не лише в «Турові», а й у інших округах своїм дбайливим ставленням до бойових командирів.

Особливо тих, кому пощастило вирватися з котлів, створених військами НКВС та регулярною армією протягом нинішнього літа. Іноді поведінка Кобзаря сприймалася як різновид такої собі гри. Була підозра, що він дуже хотів заручитися підтримкою якомога більшого числа командирів, здобував собі таким чином популярність і страхувався від можливих дій щодо себе з боку Служби безпеки.

Більше повноважень, а відтак і більше влади СБ отримала від початку нинішньої зими. Але до літа перевірки стосувалися здебільшого стрільців, рідше — старшинської і підстаршинської ланки. Проте після розпорядження, скріпленого особисто Климом Савуром^[18], референтура СБ почала вичищати навіть вищий командний склад УПА. Активна, небачена раніше діяльність з виявлення зрадників та перевертнів неабияк стривожила оунівське керівництво. Злетіти могла будь-яка голова, недоторканих для Служби безпеки не існувало. Навіть пішли рапорти-скарги, хоч скаржники й розуміли причину: спершу — березневий провал рейдової операції, а потім той-таки літній розгром, у якому треба когось звинуватити. Адже в подібних випадках ніхто не візьме на себе відповідальність за допущену поразку.

Гомін уже знав історію підполковника військової референтури Солоного. З початком перевірок і чисток його заарештували, звинуватили у зраді, застосували третій ступінь залякування і недогледіли. Той, кого не зламали свого часу, ще до війни, в Бригідках, а потім у німецькому таборі, перерізав собі вени невідь-де роздобутим цвяхом. Військова референтура і головний провід протестували, в СБ відгавкувалися — був би чесним, так би не повівся, домігся б реабілітації, повернув би добре ім'я. Після того, щоправда, активність пошуків зради помітно знизилася. Розумом визнаючи — перегини, які чинить Служба безпеки, все ж можна виправдати, серцем поручик Гомін цього не приймав.

Привітавшись із кожним за руку, Кобзар примостився так, аби бачити всіх і всі бачили його. Очі звикли до тьмяного освітлення, полковник покрутив головою, роздивляючись так, ніби ніколи не бачив партизанського інтер'єру, мовив нарешті, аби з чогось почати:

— Добре є. З комфортом влаштувалися.

— Не шукаємо зручностей, друже полковнику, — сказав Гомін.

— Тепер не до комфорту, — додав Вихор. — Чекаємо рішень від командування, друже Кобзарю.

— Рішення є. Для того вас сюди покликали й зібрали тут.

— Але якщо провід накаже розформувати регулярні армійські частини, я не підкорюся, — вигукнув Бондар, подавшись уперед.

— Звідки такі відомості? — поцікавився Кобзар.

— Чув, — відрубав курінний. — Ніби є розпорядження ховати зброю подалі й переходити до підпільного руху. До мирного життя вертати. У совіцькі органи влади вступати.

— Добре, що не в комуністи себе записувати. А родини — в їхні колгоспи, — вставив Вихор.

— Нова тактика, — кинув Гомін.

— Не приймаю, — заявив Бондар. — Коли так буде, знімаю з себе всякі зобов'язання. Переходжу до збройного опору окремим повстанчим підрозділом. Нікому не буду підзвітний. Українському народові хіба.

— Ще наказів нема, а ти вже отаманиш, друже Бондар. — Полковник вичавив із себе посмішку. — Ходять різні чутки. Поки нема наказів на папері, з підписами й печатками, говорити також нема про що. Невже ви чекали мене, аби ставити ультиматуми?

— То не є ультиматум, друже полковнику, — сказав Бондар. — То є моє рішення в разі, якщо рішення командування не відповідатиме настроям підпорядкованого мені військового підрозділу. Невже доведеться відбиватися тепер ще й від своїх?

Кобзар відповів не відразу.

— Референтура і головний провід — то є люди. Кожен має власний погляд на нові обставини, в яких опинилася наша організація. Як військовик, друже Бондар, я з тобою є згідний. Але і ти, і всі ви забуваєте про загальну ситуацію, в якій ми всі опинилися. Тактика прямого зіткнення з ворогом уже не може бути застосована ефективно.

— Та власне! — вигукнув Гомін. — Взяти хоча б мій відділ. Стан озброєння незадовільний, і то я ще добираю слова. Ми наразі не маємо жодного кулемета, жодного! Ті, які пошкоджені, полагодити неможливо, бо фахових зброярів так само нема. З автоматичною зброєю взагалі бідося! Не так з автоматами, як із набоями до них. Запас амуніції до рушниць та пістолів узагалі мінімальний. Протягом першого-ліпшого бою вистріляємо все за двадцять хвилин і мусимо

піти в рукопашну! Люди вишколені, як має бути. Лиш ворог не кидає зброю, аби почати рукопаш! Нас, беззбройних, розстріляють упритул, і сила бойового духу не допоможе. Отак!

— Мені не до вподоби такі настрої, друже Гомін.

— А мені — таке забезпечення, друже Кобзарю! Ми всі троє тут незадоволені поточним станом справ у відділах!

Глянувши по черзі на кожного, полковник зрозумів: перед ним трійця однодумців.

— Повстанчу армію від початку свого створення націлили на здобуття зброї в бою, — сказав він. — Усім відомо, що у нас нема забезпечення як такого. Кожен відділ має забезпечити себе сам.

— Нема заперечень, — вступив Бондар. — Та щойно я почув про бій. Де ж здобувати зброю, якщо бойова тактика вже не є прийнятною для високого керівництва?

— Наразі бойові зіткнення — самогубна тактика, — полковник говорив рівним голосом, і тепер він звучав твердо. — Так, окремі частини переходять до партизанки. Іншим пропонується розформуватися і, як тут слушно говорили, влитися в совіцьку систему, аби з часом бути готовими перейти до активних дій та зруйнувати її зсередини. Прошу не забувати: минулого року, з початком нашої боротьби, те саме спрацювало. За німаків ми мали купу своїх людей у керівних органах окупанта на місцях, особливо по селах. Службовці допоміжної поліції отримували зброю та владу. Завдяки цьому в певний момент змогли швидко організуватись і взяти під свій контроль чималу територію. Чому зараз маєте упередження?

Гомін не витримав — підвівся, спираючись на саморобний костур, ніби так його могли краще бачити.

— Бо Совіти, друже полковнику, то не німаки. Здолати комуністів значно складніше, ніж навіть ляхів, котрі поводяться тут, мов на своїй землі. Звичними методами й засобами тут не взяти. Переграти червоних не вдасться, бо вони не мають жодних страхів. А якщо мають, діють миттєво: знищують, випалюють довкола себе те, чого бояться і що їм може загрожувати. Їм заввиграшки пустити на нас танковий корпус і водночас кидати бомби з літаків. Хай навіть ті бомби влучать у їхні ж танки — війна все перемеле. То — люди війни, друже Кобзарю. Для Совітів вона завершиться лише за однієї умови: коли нікого, крім них, довкола не лишиться.

— Так, вони вже заселяють наші терени своєю, інакшою людністю, — додав Бондар. — Добре є, коли сюди переміщують українців з того боку Збруча. Вони переважно обдурені чи ображені Совітами. Тож переагітувати їх, схилити на наш бік буває простіше.

— Не всіх, — озвався Вихор. — І серед них багато московських агентів. Свідомо йдуть на вербування, потім чинять провокації. Забув, як сталося з відділом Ведмеда?

У липні хорунжий Ведмідь прийняв до свої лав двох міліціонерів. Референтура пропаганди подала це як власний успіх. Навіть друкувалися листівки з закликом брати приклад зі східних українців, котрі зробили правильний вибір. Але вже за місяць, у середині серпня, більшість вояків з боївки піддалися тонкій, дуже грамотній обробці тих, кого вважали своїми. І на хвилі втоми не так від бойових дій, як від постійних поразок, одного дня збунтувалися й поставили Ведмеда перед фактом: досить, виходять з лісу, обіцяна амністія. Сам командир спершу спробував відмовити, потім не витримав, схопився за зброю. Один із провокаторів встиг стрільнути раніше. Розправа над хорунжим дала несподіваний ефект: агента визнали за нового командира, провокатори вивели повстанський відділ з лісу, вояки склали зброю під об'єктивами аж двох фотоапаратів. Уже наступного дня радянська пропаганда за допомогою наочної агітації продемонструвала перемогу НКВС, газети й листівки поширювалися округом в небаченій раніше кількості, а СБ отримала зайвий привід уважніше придивитися до вихідців зі Сходу.

— Завжди так не є, — парирував Бондар.

— Вважати треба, тут Вихор правий, — зауважив Кобзар. — Та правда є і в тому, що на східних теренах антисовіцькі настрої зростають. Не так скоро, як нам би хотілося. Проте досить, аби поволі готувати ґрунт для нового повстання.

Командири презирнулися, зрозумівши: щойно представник референтури сказав те, заради чого їх скликали. Прозвучало буденно, ніби справа вже робилася, але на короткий час призупинилася через обставини непереборної сили. Вихор обсмикнув френч, прокашлявся в кулак.

— Маємо рішення Головної Ради?^[19]

— Так, — коротко відповів Кобзар.

— Зимова кампанія нічого не навчила? — випалив Гомін, не задумуючись, якою буде реакція на свідоме порушення субординації.

— Чого ж, навчила, — на диво спокійно відповів полковник. — Ти ж на своїй шкурі відчув, друже Гомін, як воно: воювати, коли нема підготованих баз. Коли проти тебе агітують місцеве населення. Коли в людській пам'яті ще свіжі бойові дії, а їм так хочеться нарешті відчути себе в тилу й налагоджувати якимось життя. — Він витримав коротку паузу. — Ще коли твоїм людям дихають у потилицю добре взуті та озброєні автоматники. А ти й твої хлопці у драних чоботях торуєте шлях посеред заваленого снігом поля. Ворог іде протоптаним вами шляхом, ваші сліди видно далеко, і бракує набоїв, аби дати бій, а не бути розстріляним упритул. Помилки враховано, товариство. На неминучу загибель нікого не посилятимуть. Хоча й спокійної прогулянки по совіцькому тилу не обіцяють.

— Минулого разу великий рейд на Схід готували такі самі мудрі голови, — нагадав Вихор. — Нині не маємо права кинути людей туди знову.

— Ще раз повторю для тебе особисто: помилки враховано, — Кобзар трохи підніс голос. — Прошу зважати на накази командування. Інакше дійдемо до того, що кожен підрозділ діятиме сам по собі, як вважає за потрібне. Почнеться анархія, а москалям лиш того й треба.

— Розбрід уже починається, друже полковнику, — зауважив Гомін. — Служба безпеки тут усіх скоріше розлякає.

— Та де, настрашиш тебе, — гмикнув Кобзар. — Гаразд, до справ. Нині є розпорядження: формувати малі бойові групи. Відділи з десяти-дванадцяти осіб, летючі та добре обізнані з місцевими звичаями. Бо мали минулого разу цю проблему: топографічні карти при собі були, а як підійти до тамтого населення, не розумів майже ніхто. Навіть зазнали втрат: ті східняки, котрі вже перейшли до нас із Червоної армії, потім стали складати зброю й масово повертатися назад. Лишалися, бо відчували: нема комунікації між теренами, ґрунт під ногами гойднувся. Впевненість втратили в тому, що чинять правильно. Коли нема мотивації — то є перші зрадницькі дзвіночки.

Слухаючи це, Гомін уже не міг сидіти. Допмагаючи собі саморобним костуром, він підвівся, виступив наперед, навіть загородивши трохи Бондаря, відповів на німе запитання полковника.

— Так, але трошки не так. Не всі східняки зрадили й перебігли. Ми не можемо кидатися надійними людьми лише на тій підставі, що нашій Службі безпеки дані необмежені каральні повноваження.

— Це на часі, друже Гомін.

— То прошу дуже! — Поручик уже не міг зупинитися, посунув на Кобзаря. — Треба пояснювати людям про потреби цього часу! Хай потерплять, доки кожного перевірить СБ! І все, що лишиться від перевірки, може надалі виконувати нові завдання головного штабу! Чотовий Східняк, один з найліпших моїх командирів, уже кілька днів у лабетах! Що маю робити? Пояснювати тим, хто бачив його в боях, з ким він ходив на смерть, — провина в походженні? Бачте, не там і не тоді народився чоловік! Не там служив, не ті думки виношує в голові! Та стрільці вже...

— Доста! — несподівано грубо й гучно вигукнув Кобзар і, щойно поручик замовк, підкорившись наказу старшого, повторив уже звичним, рівним голосом: — Досить, друже Гомін. Кожним окремим чотовим, самі мусите розуміти, я не маю цікавитися й перейматися. Та про вашого Східняка начуваний. Знаю і про те, де він зараз. Розкажеш — послухаю. Бо такі, як він, військову референтуру нині цікавлять найперше, — замовк на коротко, додав: — Так само на часі, друже Гомін.

5. Волинь, район Ковеля, Обласна референтура СБ

Кайданки зняли, щойно Коломієць, нагнувшись, переступив поріг бункера.

Йому не пояснили, куди ведуть — забагато честі. Весь час, поки тримали в темному льосі, допитували тут же і взагалі нічого не пояснювали. Перші дні хоча б вели якусь подобу розмови, намагаючись загнати на слизьке. Потім навіть крутити припинили: вимагали признатися в зраді, били, відливали водою, знову вимагали. Порівняти Максимові не було з чим: як катують у НКВС, знав, але на собі не відчув жодного разу. Хоча стало розуму не порівнювати, навіть намагався спочатку апелювати до здорового глузду своїх слідчих. Їх було двоє, лиць у напівтемряві своєї тюрми не розрізняв, і вони не гралися в доброго та поганого: обоє були лихими, навіть лютували однаково. Щоправда, коли почали застосовувати фізичні методи, час для Коломійця зупинився. Припинили так само раптово, навіть лишили в спокої на трохи, і, відлежавшись у вогкій темряві, зміг прокрутити попередні дні в голові. Аби перевірити себе, поцікавився у вартового, який приніс хліба з водою, й переконався: похибка не аж така велика. Припустив — його торбили не більше двох діб. Виявилось — трохи більше однієї, з короткими перервами.

Потім зовсім не чіпали, й Максим уже вирішив — про нього забули. Або, що більш імовірно, розібралися й тепер не можуть вирішити, як чинити далі. Так само дивно, що далі тримали самого, не підсаджуючи сусідів, таких самих бідак. Хоча навряд окружна СБ мала в розпорядженні аж так багато місця для утримання в'язнів. Передчуваючи — щось довкола його персони таки відбувається, Коломієць трохи посушив над цим голову, потім згадав не таке вже й далеке табірне минуле й кинув дурну справу — в ув'язненні будувати плани на майбутнє. Арештанти на його пам'яті ніколи нічого не вирішували, і нема різниці, яка безпекова служба взяла тебе під варту. Хіба що остаточно оформилося розуміння: бандерівська СБ у своїх практиках користалася напрацюваннями польських або радянських аналогів. Іншого досвіду в тих, хто створив її, напевне не було.

Коли за ним прийшли й звеліли збиратися на вихід, Максим не стримався, гмикнув:

— А чого мені збиратися? Речей нема.

— Себе збирай, — почув не надто привітну відповідь. — Руки сюди давай.

Замкнувши кайданки, вартовий виштовхав його назовні, і вперше за кілька днів засліпило сонце. Коломієць одразу ж замружився, бо дуже різонуло. Ззаду підштовхнули, мало не впав, тож розклепив повіки обережно. Зрозумів: давно не ранок, день навіть поволі згасає, і, як завжди в лісі, вечір змінить його раніше. Проте навіть таке світло видалося йому надто яскравим. Йти довелося через досить велику галявину, й Максим ступав невпевнено, ніби п'яний. Навіть зрадів, коли знову завели в не дуже добре освітлене приміщення. Судячи з запаху зрізаного дерева, не так давно обладнаного.

Усередині за невеличким прямокутним столом сидів високий голомозий чоловік у круглих окулярах. Без однострою, в звичайному цивільному піджаку, під ним — плетений светр з відкоченим коміром. На столі біля газової лампи примостився повстяний картуз, поруч — пістолет. Хто перед ним, Коломієць розібрати не міг, хоч уже призвичаївся до освітлення.

— Отак, — мовив голомозий, глянувши на Максима спершу крізь окуляри, потім зняв їх, роздивився вже неозброєним поглядом, хукнув на скельця, витер картатою хустинкою, яку поклав на картуза, знову повернув їх на перенісся. — Чотовий Східняк. Познайомились.

— Я розумію, мою справу вирішили, — сказав Коломієць.

— Що ви розумієте? Як саме вирішили?

Максим не чекав такого, відповідь знайшлася не відразу. Поки шукав, вартовий зняв кайданки й вийшов. Сідати арештант не поспішав, потер кисті рук, вже звично торкнувся кінчиком язика скалка зуба в роті, скривився.

— Що?

— Вибили. Тобто, зламали.

— Зламали?

— Ага. Зуб. Старалися.

— Погано старалися. Хоча добре, що докладають зусиль. — Відразу, без переходу, голомозий знову виплюнув ті самі запитання: — То що ви розумієте, Коломієцю, і як саме вирішили вашу справу?

— І прізвище моє знаєте.

— Я — референт окружного відділу СБ. Мене називають Андрусем. Знати про подібні речі входить до кола моїх службових обов'язків. Присядьте, маю розмову.

— Та я думаю. Аби не хотіли побалакати, то не гукали б.

Андрусів голос звучав хрипкувато, *ламано*, ніби в підлітка.

— Не раджу вам тут і тепер гарикатися, Коломійцю. Бо все для вас іще може помінятися. І досі не почув, чому вас тримають тут.

— Ви ж усе знаєте.

— Хочу почути від *вас*.

Коломієць присів на грубо збиту дерев'яну лавку.

— Добре. Мені вибили зуб і зламали ребро, намагаючись переконати: я — зрадник. Або щонайменше схильний до цього. У того, хто вирішив заарештувати мене, мабуть, були для того свої причини. Зі мною працювали старанно, але щось дуже коротко, як я вже потім зрозумів. Відтак чіпати перестали, хоча під вартою лишили. Це, пане Андрусю, може означати лише одне: конфлікт інтересів.

— Чиїх інтересів?

— Отут — Бог його знає! — Максим розвів руками. — Нехай би моя провина не викликала сумнівів, а те, що я не признаюся, — так ніхто не признається. У такому разі мене або передають кудись для подальшої розробки, або карають тут, далеко ходити не треба. Інший варіант: сталася помилка. У мирний час — згоден, прикра. Під час війни — доволі звичайна, нічого особливого. За таких обставин випускають навіть у системі енкаведе. Не так часто практикують, та все ж. Проте я в підвішеному стані. Мене вже не допитують, але я ще не на волі. Отже, хтось десь має інтерес, так чи ні?

Переплівши пальці рук, Андрусю повернувши ними, хруснувши.

— Уже був сумний досвід залучати уродженців східних областей до стратегічно важливих бойових операцій, — мовив нарешті. — До того ж саме ваша біографія вимагала додаткових, спеціальних перевірок.

— Чим це я такий особливий?

— Служили в совіцькій міліції. Навіть були в комуністичній партії.

— У нас у міліції безпартійних не тримають.

— У вас? — швидко запитав Андрусь, подавшись уперед. — Де це — у вас?

— Та не ловіть за языка! — відповів Коломієць. — Так, у нас, на Полтавщині. Чудово знаєте, що та частина України захоплена більшовиками раніше. Референтура пропаганди випускає не одну брошуру, на цьому будується будь-яка агітація на користь визвольного руху. Людина, пане Андрусь, завжди називає своїм місце, де народилася. Хай той край не має нашої влади... Але ж цей терен так само не під нашою владою.

— Демагогія.

— Нехай собі. Говорю, як знаю.

— Гаразд. — Андрусь випростався, розправив плечі. — Мусите розуміти, як тут ставляться до колишніх міліціантів і партійних.

— Партквиток поносив менше року. З комуністів виписали після арешту. Сидів я за те, що застрелив офіцера міліції. До речі — партійця зі стажем.

— Читав у вашому поясненні, — кивнув Андрусь. — Потім ви добровільно погодились бути диверсантом. Вам мали пояснити, з ким будете тут воювати.

— З німцями, — парирував Максим. — Повстанська армія теж воювала з німцями. Я відразу перейшов на бік...

Андрусь жестом перервав його.

— Так і є, перейшли. Проте — лише через обставини, що склалися. Аби все пішло для вас інакше, Коломійцю, ви напевне воювали б зі своїми, українцями.

— Цього не знає ніхто. Навіть ви. Ми виходимо з того, що маємо, хіба не логічно?

— Ні, — відрізав Андрусь. — Тепер рахуємо кожну людину. Тим більше, якщо є намір довірити такому, як ви, важливу місію.

Тепер уперед подався Коломієць.

— Такому, як я, — чи мені?

— Маємо зважувати кожне подібне рішення.

— Про що мова?

Андрусь випростався, повів плечима, знову поправив окуляри, пройшовся від стіни до стіни.

— Ви знаєте Схід України краще, ніж я чи будь-хто інший із народжених тут. Ви вже маєте непоганий послужний список. Проте

біографія — суперечлива. Ви можете виявитися глибоко законспірованим агентом.

— Тю! Та це ж дурня повна!

— Ні, — мовив голомозий сухо. — Всякий, хто побував у кабінеті наодинці з офіцером НКВС, так, як оце ви, вже не викликає цілковитої довіри. Навіть якщо ви весь цей час воюєте з ними. Ось нещодавно намагалися врятувати одного, погрожували зброєю побратимові. Через совіцького офіцера могли вбити нашого.

— Та не збирався я нікого вбивати! Навпаки, полонених слід доставляти живими!

— І це ви писали, а я читав, — кивнув Андрусь. — Зрозумійте правильно: з таких ніби дрібних деталей складаються небажані ні для кого картини. З вами, *друзе* Східняк, від самого початку все було дуже непросто. Змогли опитати кількох із тих, хто знав вас раніше. Хоча більшість побратимів загинула.

— Скажіть іще, що я, радянський агент, замітаю отак сліди! — вибухнув Максим. — Як ще Дунай до такого не додумався!

— До Дуная ще повернемося. Поки мова про вас.

— Ми вже добрих півгодини товчемо воду в ступі. Мені або довіряють, або ні. Я або перевірений, або перевірка виявила, що чотовий Східняк — прихований ворог. Так чи так.

Андрусь зупинився.

— Нещодавно Головний провід збирався на нараду. Ухвалене рішення поновити відрядження рейдових груп у глибокий тил ворога. Мета — закріплюватися, знаходити й вербувати невдоволених московським режимом людей. Готувати збройне повстання у віддаленій перспективі. У найближчій — розгорнути інформаційну, агітаційну, просвітницьку роботу серед заляканого, введеного в оману українського населення Центральної, Східної, Північної України. Крім того, передбачене проведення диверсійно-терористичної роботи. Фронт відходить на Захід, за всіма припущеннями — до кінця цього року перетне кордон. Тоді Схід Європи скуштує комуністичного раю так само, як два десятки років смакує ним Схід України. Тут, на цих землях, ми теж знаємо, що таке совіцька влада. Але поки ми єдині, хто має сили боротися й чинити опір.

— Чому?

— Та, інша Україна занапащена й упокорена страшним голодом і терором. Визвольний рух там ледь жевріє. Наша перевага — війна, яка ще триває. Вона хоч як виснажує Москву. Але лояльнішим Сталін до східних українців не став. За зібраними відомостями, всі вони записані в зрадники, бо кілька років перебували під німцями. Цього не пробачають, хоч це і не їхня вина.

— Хіба тут, у референтурі, чинять не так само? — зауважив Коломієць. — Я східняк, був під Совітами, працював на них. Отже, зрадник, щонайменше — підозріла особа.

Андрусь знову зняв, протер і почепив назад окуляри.

— То інше.

— Аж ніяк!

— Інше, — відчеканив референт. — І досить, то не є предметом нашої розмови. Так зване звільнення, про яке сурмить московська пропаганда, насправді є тим самим рабством. Була надія на німців, вони ніби обіцяли свободу, та вона швидко й давно здиміла. Люди злі, але в них мало досвіду організованої збройної боротьби. Тож завдання кожної окремої рейдової групи — підготувати ґрунт, знайти однодумців, створити глибоко законспіроване збройне підпілля. Разом з тим — залишити по собі бази для регулярних повстанчих підрозділів. Коли надійде наказ, повстання буде ударом у спину Червоній армії. А в писок вони дістануть від тих, кого почнуть упокорювати й поневолювати, — більше вони нічого робити не вміють.

— Про кого мова?

— Народи Східної Європи, — зараз Андрусь говорив дуже впевнено, ніби про наперед узгоджене й остаточно вирішене питання. — Нас підтримають у боротьбі проти комуністичної тиранії. Після Гітлера той, європейський, світ не захоче мати на собі Сталіна. Спершу його руками ламаємо хребет німцям, потім, усі разом, добиваємо комуністів. Ось такий намір задекларовано, друже Східняк.

Тепер промовчав Коломієць, примружившись і перетравлюючи почуте.

— У райони Києва, Житомира й Чернігова найближчим часом буде відправлено кілька десятків боївок. Задля мобільності — нечисельні, до десяти осіб. Ваша кандидатура цілком підходить, аби ви очолили одну з них. Комплектувати відділ слід з огляду на те, що частина вояків теж має відчувати місцеву специфіку.

— Про східняків мова?

— Саме так.

— І я сам збираю групу?

— Берете на себе відповідальність за кожного.

— Тобто, довіра до східняків усе ж є і вони не вважаються зрадниками?

— Питання найскладніше. Є рішення й щодо цього. Зокрема — щодо вашої групи.

Ззовні шарпонули й прочинили важкі двері.

— Дозвольте, друже Андрусь?

Знайомий голос.

А бодай його!

Коломієць повернувся, зустрівся поглядом з Дунаєм — той саме звикав до тьмяного освітлення.

— Заходь, друже Дунаю, — кивнув голомозий референт. — Ось вам наочна відповідь, друже Східняк.

— Відповідь?

Максим усе зрозумів, та мав хоч якось реагувати.

— Дунай буде з вами. Керуєте боївкою ви, але рішення узгоджуєте з ним. Таке страхування. Немає ради, маємо війну.

Частина друга. Бойова група (20 вересня — 12 жовтня 1944 року)

Перед українським народом з моментом нової окупації України більшовиками стало питання: або добровільно скоритися окупантові і віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити славу самостійницької України, боронити національно-визвольний рух. Десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля.

Зі звернення Петра Федуна (Полтави), видання «На допомогу пропагандистам», 1944 рік

У селі Баршівка Київської області було викрито й ліквідовано організацію українських націоналістів бандерівського напрямку. Керівники неодноразово влаштовували збіговиська націоналістів, обробляли в націоналістичному дусі молодь, читали й розповсюджували листівки й літературу націоналістичного характеру.

З доповідної записки начальника УНКДБ по Київській області М. Бондаренка наркомуну держбезпеки УРСР С. Савченку, березень 1944 року

1. Волинь, район Ковеля, вишкільна база УПА — Житомирщина, район Коростишева

На вишкіл дали тиждень.

Коломієць чудово розумів — це небагато, ребро не встигне зростися. Хоч там лише тріщина, в партизанських умовах проблема дорівнює нежиттю. Але витратити більше днів не було змоги. Бо перехід чекав далекий — три сотні з гаком кілометрів зі спорядженням. Йти мусили пішки, переважно вночі, тримаючись лісів та всюди, де це можливо, уникаючи відкритої місцевості. Тож він робив поправку на необхідне відхилення від запланованого маршруту: там, куди мусила вирушати його боївка, карта вказувала більше вільного простору.

Вони рухалися на Київщину, орієнтовно — Макарів, Бородянка, Клавдієве. Туди, де багато водойм, проходять залізничні колії та є можливість диверсіями пошкоджувати транспортні шляхи, гальмуючи рух військових та продовольчих ешелонів. Місця визначали залежно від результатів, отриманих під час великого й невдалого весняного рейду. Попри розгром і значні втрати, армії вдалося залишити по собі певні опорні точки, контакти підпільних груп та окремих людей, налаштованих якщо не однозначно за повстанський рух, то напевне проти повернення радянського режиму.

Зачепитися за місцевість: так окреслив загальну мету подібних рейдів Дунай.

Це — єдине, що прийняв від нього Максим. Загалом присутність представника Служби безпеки в його відділі дратувала самого Коломійця і створювала не зовсім здорову атмосферу в команді. Більшу частину окремо добирати не довелося, Східняк безпомилково визначив їх серед вояків, котрі підпорядковувалися йому раніше, коли ще був чотовим. Нині рішенням військового керівництва округи Коломійця підвищили до хорунжого, і він сприйняв це як своєрідну компенсацію за *спілкування* зі слідчими СБ.

Новий ранг вимагав бодай нетривалої перепідготовки. Тож перебування на тренувальній базі все одно себе виправдовувало. І хоча інструктори наголошували: програми навчання складені так, аби

давати знання без поспіху, реальність суперечила всім корисним та правильним деклараціям. Єдиний позитив — відмова від надмірного загального вишколу на кшталт маршових вправ на імпровізованому, витоптаному вже сотнями чобіт плацу посеред галявини неправильної форми.

Натомість усіх ганяли вночі, навчаючи орієнтуватися в темному лісі швидко й безпомильно. По півдня приділяли освоєнню підривної справи та вивченню всіх можливих телефонних систем — тренувалися по черзі на радянському, німецькому апаратах, а також італійському, який зовсім недавно поповнив колекцію трофеїв. Крім того, щодня обов'язково вправлялися в стрільбі, киданні гранат та опановували деякі прийоми рукопашного бою. Тут Коломієць за згодою проводив тренування сам: отримані ще під час служби в міліції, а потім на прискорених диверсійних курсах під Москвою лише рік тому, навички тепер знадобилися.

На користь працював і чималий бойовий досвід майже всіх бійців відділу. «Майже» — бо Максим не рівняв Дуная з людьми, котрих сам бачив у бою, разом з якими пережив чимало ситуацій і за кожного з яких був спокійний. Звісно, довелося залучити до боївки трьох підходящих кандидатів, яких побачив уперше. Та дуже скоро зрозумів: ті, хто новенький для нього, далеко не новачки в партизанській війні. Тож довіри до них усе одно мав більше, ніж до есбешника, хоча Дунай, поза сумнівом, мав бойовий досвід.

Коломієць признався собі: хай це неправильно, особливо за нинішніх умов, але до Дуная він ставиться упереджено.

Терпіти поруч із собою мусив. Навіть більше — дав зрозуміти передусім Чубові: попри відомі всім *обставини*, бійці відділу повинні сприймати його спокійно, не провокувати жодних конфліктів і в разі потреби виконувати Дунаєві накази. Звісно, вони підкоряються Східнякові. Та бойова група не застрахована від втрати командира в бою, навіть у найпершому, який доведеться прийняти під час рейду. Загибель Східняка не повинна розвернути відділ та перешкодити виконувати завдання. Надалі командування прийме Дунай. Більше його особу ніхто не обговорював, принаймні в присутності Коломійця.

Але Дунай чудово розумів як своє становище, так і особливості ситуації загалом. Тож весь час, поки вони були в таборі, першим

починав розмови, від яких Максим не міг відкрутитися. Тікати нікуди, доводилося підтримувати.

— Не тримай зла, — сказав Дунай уже під кінець першого дня, коли вояки ладнали вечерю.

Вбік не відкликав. Вибрав нагоду, коли поруч із Коломійцем нікого не було. Підійшов, наслинивши спершу цигарку, спокійно попросив вогню. Запропонував Максимові, той відмовився: мав своє куриво.

— То не покуримо разом? — тут же поцікавився Дунай.

— Чого ж, покуримо.

Дунай почекав, поки хорунжий скрутить свою цигарку, і аж тоді почав.

— Давай домовимося: дружби не буде, — мовив Коломієць. — Але стосунки рівні, не сваритимусь.

— О! — Дунаєві брови стрибнули догори. — І спиною до тебе можна повертатися, друже Східняк?

— До чого ведеш?

Максим розумів, до чого. Хотів почути це від самого Дуная.

— Службу свою я знаю. Коли тебе арештовував, діяв, як наказ того вимагає. Потім тебе перевірили, як належить. І відпустили. За це ти міг стрельнути мені в спину, бо тримав зло. Хіба в совіцькій армії не так роблять?

— Не знаю. Не служив.

— Зате я знаю. — Дунай сплюнув під ноги буру слину, розтер чоботом по траві. — Допитував тих, червоних. Солдатів, офіцерів. Багато з ким говорив душевно. На моєму рахунку, Східняче, одинадцяттеро перевербованих. Особисто мною. Четверо потім дали драла.

— Погано переконав. Як кажуть їхні політруки: недопрацював. Тому лютуєш.

— Ти ще не знаєш, як лютують. Пом'яли трошки, з ким не буває.

Коломієць торкнувся кінчиком язика уламка зуба. Ранка не спішила загоюватися, хоча боліла менше, навіть уже жувалося тим боком.

— Усе в тебе до мене?

— Ні, не все. — Дунай зтягнувся. — Тобі не пояснив друг Андрусь, бо не мав на те часу й бажання. Він узагалі не переймається

подібними поясненнями. Бо вважає: розжовувати зайвий раз нікому нічого не треба. Кожен має розуміти вимоги поточного моменту. А вони такі, друже Східняк... — Ступивши до стовбура граба, прихилився плечем, ставши зручніше. — Мав би чути про інструкції розвідчої й контррозвідчої служби. Ними передбачені розвідувальні відділи при кожній армійській групі. Тому я йду з вами як керівник розвідки.

— Ким керувати збираєшся?

— Тим, кого ти мені підпорядкуєш. Розвідники мають бути навіть у окремій нечисельній бойовій одиниці. Не треба думати, що я навмисне приставлений стежити за тобою чи контролювати кожен твій крок. Та координувати свої плани, рішення та дії зі мною тобі, друже Східняк, доведеться. Інакше не можна.

— Хто це сказав?

Дунай криво посміхнувся.

— Я — розвідник. Коли Службу безпеки лиш створили, я вже мав досвід підпільної агентурної роботи. Чоловіче, мені тридцять чотири, прокинься. З них чотирнадцять у підпіллі, ще за Польщі. Нехай ти з нами більше року, нехай перевірений, тепер, вважай, остаточно. Але ти добрий командир, стрільці твої, булавні й старшини боями перевірені. Що знаєш про організацію роботи у ворожому тилу? Про створення агентурної мережі, підпільних осередків, налагодження системи зв'язкових? Для тебе, друже Східняк, розвідка — послати кількох стрільців на кілька кілометрів уперед, абись глянули, чи не їде німецька, ляська чи москальська колона. Для мене розвідка — зовсім інше. Це *вміти* треба.

— Вірю. Навчений. Далі що?

— Те саме: координувати на місці дії твоєї боївки. Спрямовувати, куди треба. Забезпечувати харчами, зв'язком. Дізнаватися, де можна роздобути зброю. Куди краще вдарити, завдаючи відчутнішої шкоди. Вербувати нових людей, створювати нові бойові групи. З них виростуть сотні повстанчої армії на східних теренах.

Коломієць відчув, як Дунай захопився, вирішив не зупиняти, а той справді входив у раж:

— Люди підуть за нами. Не відразу — але підуть. Спершу беремо під контроль Київщину.

— А інші місця?

— Теж. Така провідна стратегія. Але Київ — важливий, бо проголошений столицею України радянської. Їхня голова, їхня точка опори, друже Східняк. Партизанка не дасть спокою, тягнутиме ресурс. Тут, на Волині, там, у Галичині й Карпатах, далі — за Карпатами совіцьке військо діставатиме копняків нижче пояса. Захід уже тисне на Гітлера зі свого боку. Потім усі разом візьмуться за Сталіна. Ми ж звідти, через Слобожанщину, підемо на наш Донбас. Де зупинимося — не знаю. Але туди точно дійдемо, бо то є промислове серце. Почнемо торгувати з Європою, водночас почнуться політичні перемовини. Років зо два-три чи нехай за п'ять, не більше, самостійну Україну світ визнає окремою державою. Боротьба дасть результат.

Коломієць струсив з нижньої губи тютюнову крихту.

— Ти справді в це віриш, *друже Дунай*?

— Без віри не варто нічого починати. Може, ти не віриш? — Плавним рухом відсторонившись від стовбура, Дунай відкинув залишок цигарки, пильно глянув Максимові в очі. — То віриш чи ні?

— Хотілося б, — обережно мовив Коломієць, уже навчений, як треба стежити за словами при Дунаї. — Та не забувай, я ж там народився і виріс. Під комуністами все своє свідоме життя. Малим війну бачив. На моїх очах червоні петлюрівці стріляли, петлюрівці червоних вішали, сільські отамани на майдані комісарів багнетами кололи при людях. Залетять у містечко, похапають, хто не втік, зганяють людей дивитися. Потім самі тікають, бо військо повертається.

— До чого все це кажеш?

— Бо на очах моїх, Дунаю, комуністи все гнули, ламали, палили! — тепер почав заводитися Максим. — Я згоден із тими, хто каже: не все так просто, як хочеться. Так, багато в чому я помилявся і не приховую цього ніколи. Наприклад, вірив: добрий Сталін не знає, яке свавілля влада чинить на місцях. Хоч би в нашому Миргороді. Думав листи йому писати. Знаєш, чому не писав? Бо інші, хто вважав так само, настрочили їх швидше! І швидше були покарані, за наклеп на радянську владу та її керівників. Заслужених товаришів, героїв війни, вірних послідовників справи товариша Леніна, таке. Провід правильно робить, залучаючи в рейди тих, хто прийшов сюди з *тої сторони*. Ти, друже Дунай, зі своїм досвідом розвідника лоба розіб'єш, не відчувши місцевої специфіки.

— Поясни.

— Сам побачиш.

— Люди інакші?

— Різні люди. Обставини інші. Тобі тут мозок не патралаи зовсім. Їм там, — Коломієць кивнув через плече, — з десятків років щонайменше. Аби мене сюди не закинули диверсантом, сам би дійшов, рано чи пізно. Маю голову. Ти питає мене, до речі, що було б.

— Пішов би Сталіна вбивати?

Максим повів плечима.

— Пуста розмова, Дунаю. Дурна. Уже не скаже ніхто, що було б і з ким. Я тебе почув. Кого віддати тобі для розвідки — подумаю. Агітувати мене, бач, не треба. Не з тієї ти референтури. Хоча бачу тепер, як ти червоних агітував.

Коломієць повернувся, аби йти геть.

Дунай двома широкими кроками наздогнав, шарпонує за плече, розвернув.

— Стій.

— Руки забори.

— Стій і слухай мене, коли мудрий такий.

Зараз Дунаєві очі звузились. Максим знав: це означає ледь стриманий гнів.

— Ти бачив, як я *тепер* чиню з совіцькими офіцерами. Раніше агітував. Тепер нема потреби. Я вбиватиму їх на місці. Не відразу, але маю повне право не брати полонених. Так, ти правий, вони нестійкі, непевні. Час показав — зрадників найбільше серед них. Кома сидить у головах, то є зараза, стійка бацила, погано лікується. Отже, на східняків покладатися не варто. Але ось що скажу: були часи, коли полонені мені багато про що говорили. Серед іншого — про те, як у боях, під час атаки, червоні зводили рахунки один з одним. Не через переконання, ні. Обоє мали квитки в кишенях, партійні чи комсомольські. Та якась медична сестра гуляла з одним, потім пішла з іншим. Чим не привід всмалити ворога в спину?

— Не вловлю, до чого хилиш. Уже вдруге намагаєшся щось довести.

— У нас подібних звичаїв нема, — відчеканив Дунай. — А в совіцькій армії отак підло вбивати тих, з ким посварився, — традиція, бач. І не лише у війську. Сам же щойно казав: доноси, кляузи... Чим не постріл у спину? Згоден, що совіцькі бздури погано лікуються?

— Про те й товчу весь час. Аби не мріяв дарма про швидкі...

— Тихо будь, — перервав Дунай, підійшовши впритул. — Ти все свідоме життя пробув під Совітами. Вражений тими самими бацилами, які зле лікуються. Ось чому можеш при нагоді стріляти в мене. Вузлик за той випадок зав'язав.

— Гм. Вважав тебе мудрішим.

— Вважай краще обережним. Стежу за тобою, у разі чого першим стрілятиму. І стрільці твої мене зрозуміють. Навіть підтримають, як побалакаю з ними.

Відступивши з виглядом переможця, Дунай засунув великі пальці обох рук за ремінь шкірянки, трохи випнув уперед груди.

— Тобі краще забути образи. Бо війна. Отак, Східняче.

2. Волинь, район Ковеля — Житомирщина, район Коростишева

У рейд виступили, як сіло сонце.

Саме йшло на спад бабине літо, і осінь немов махала їм на прощання останніми теплими днями, бажаючи щасливої дороги. Деревя вже поволі вбиралися в багрянець, грали у променях, немов іскрили вогнем. На диво, за цей час не падали дощі, тож шлях, принаймні якась його частина, обіцяв бути без перешкод.

Коломієць, звиклий засинати й просинатися, коли треба, цієї ночі крутився, складаючи промову. Чомусь дуже кортіло сказати слово хлопцям, дарма що Дунай кидатиме скептичні погляди. Обставини вимагали чогось гарячого, полум'яного, закличного й викличного. Та щойно побачив перед собою куцу шеренгу *своїх* вояків — передумав. Навіть подумки присоромив себе: з ним ішли ті, кому не треба додаткових мотивацій та палких напучень. Тож Максим обмежився короткою командою, й невеличкий загін скоро залишив базу. А незабаром проминув останній партизанський секрет — і подався вперед визначеним раніше маршрутом.

Дунай напередодні наполягав, аби виходили проти ночі. У цьому відчувалася певна логіка, але Коломієць заперечив, знайшовши якісь аргументи. За інших обставин сам би їх не прийняв. Проте дуже кортіло відразу з перших годин окреслити певну межу, яку Дунаєві не вільно переступати. Читати по його очах Максим уже давно навчився. Ставлення до прийнятого рішення той приховати не міг, навіть якби мовчав. Тим не менше, вголос погодився, демонструючи перед іншими — жодних непотрібних суперечностей між двома чоловіками не виникне. Заразом розвіяв підозри, що група матиме двох старших. Хоч Коломієць готувався до того, що досить скоро Дунай спробує продемонструвати й довести свій вплив.

Згідно з домовленістю, Східняк підпорядкував йому у відділ розвідки двох — старшого стрільця Гонту й старшого вістуна Шереха. Обоє молоді, ще й однолітки, по двадцять п'ять. Обидва навесні пройшли через бій під Гурбами^[20], дивом вивели сотню з оточення, буквально вислизнувши з котла, і потім ще до середини травня

дзюбали регулярні війська. Навіть догралися до того, що накликали на себе військовий підрозділ НКВС, підсилений двома танками і трьома самохідними гарматами. Фокус, який там показали «червоним погонам», був на диво простий, через те — ефективний: до критичної межі створювали ефект присутності в певному місці, навіть підкинули командуванню достовірну й багато разів перевірену інформацію. А потім забралися геть, давши червоним можливість воювати з порожнім лісом. Щоправда, тоді їхній хорунжий захопився, самовпевнено й зухвало вирішив ударити ззаду. Сили виявилися нерівними, війська оперативно розвернулися, почали переслідування, довелося відходити з великими втратами.

Також у загоні, крім Чуба, з яким Коломієць практично породичався й без якого себе віднедавна не уявляв, було ще двоє стрільців: Хорт — колишній прапорщик цісарської армії, і Тур, дослужився до старшини в Червоній армії. Обоє свого часу мобілізували. Тільки Хорта — в польську, коли почалася війна, і потім відпустили додому з німецького табору, бо назвався українцем. А Тура — тоді ж, але він увійшов на Волинь разом із радянським військом як визволитель від польської тиранії. У сорок першому, скориставшись загальною панікою в армії, той, хто згодом назвався Туром, скинув зірочку з пілотки, прихопив гвинтівку-трилінійку й наклав п'ятами. Досі вважаючи: його ще тоді записали або в покійники, або у зниклі безвісти.

Замикали невеличку колону, рухаючись у ар'єргарді, Корж, Мартин і Товкач. До війни той, хто називався Коржем, працював санітаром у ковельській міській лікарні. Коли опинився в повстанській армії, це дало йому повне право називатися лікарем. Освіту компенсували досвід і практика — за півтора року лісового життя Корж навчився робити не надто складні хірургічні операції. Мартин колись викладав у школі німецьку. А Товкач, на переконання Коломійця, був у боївці найціннішим надбанням: корінного киянина, університетського доцента в сороковому відрядили викладати в тутешніх школах російську мову.

Там, де боївка мала закріпитися, природна російська викликала найменше підозр. Хоча більшість дорослого українського населення по обидва боки Збруча говорило російською з відчутним акцентом і надмірної уваги люди не привертали. Проте Коломієць вирішив

підстрахуватися — має бути той, кого ворог без застережень сприйме за свого.

Кожен мав речовий мішок, там — одна зміна білизни, сухарі, по кілька бляшанок трофейних радянських консервів із продовольчого конвою, ще замотані в ганчірки гранати, запали лежали окремо. Чуб, як найвищий та найсильніший, ніс на собі кулемет Дегтярьова, решта, включно з Максимом, озброїлися автоматами ППШ, боєкомплект кожен так само спакував до наплічника. Коломієць і Дунай мали при собі планшети з картами й радянські ТТ в кобурах на поясі.

Вбралися в підігну, підшиту й перешиту радянську форму. На праних гімнастерках — солдатські й сержантські розпізнавальні знаки, лиш Максим вирішив одягнути погони старшого лейтенанта. Доведеться ходити містами й селами, і військові в очі не кидатимуться. Шинелей забракло, але солдати цілком могли ходили у ватниках. Поверх кожен вдягнув плащ-намет, під гімнастерками — теплі домашні светри. Одяг збирали гуртом, бо кожен встиг обноситися. У дальню путь не пасувало вирушати обідраним. Ще встигнуть обноситися — так сумно жартував Товкач.

До світанку планували пройти зо три десятки кілометрів на схід. Але здолали трохи більше двадцяти. Дарма, що ніч, все одно доводилося триматися далі від відкритих місцин, шосе і звичайних широких доріг, тож петляли, робили чималі гаки й під кінець дня вирішили стати привалом на зручній галявинці.

Вогонь розклали невеличкий, загасили швидко, лиш розігрівши кожен собі тушонку. За перекусом на короткій нараді Дунай запропонував далі йти вночі, попри побоювання Коржа, що навіть карта не завадить збитися в якийсь момент з дороги, можна заблукати. Нехай, відповів на те Мартин, все одно вийдуть, куди треба. Адже маршрут відомий і курс уже прокладений. Уночі безпечніше, хай повільніше. Корж уже готовий був із цим погодитися, та несподівано його підтримав Тур.

— Я його розумію. Вночі простіше нарватися на секрет. Коли видно, легше обійти засідку.

— Де засідка? — стрепенувся Мартин.

— Гаразд, не засідка, — легко погодився Тур. — Почнемо вночі кружляти. Вийдемо не туди, де безпечно. Нарвемося на військових. Бог знає, де вони можуть стояти. Чи навіть їхати.

— Ага, — погодився Чуб. — Тут москалів, наче бджіл у вулику. Наступають, бач.

— Рух інтенсивний, — погодився Коломієць. — Удень розвідка розгледить небезпеку скорше.

— У нас не прогулянка, а бойова операція, — відрізав Дунай. — Розвідка однаково добре виконує функції. Хоч удень, хоч уночі.

— Питань нема, — кивнув Максим. — Зараз мова не про нашу розвідку, а про нашу безпеку.

— Не гуляємо! — повторив Дунай, піднісши голос. — Про власну безпеку ніхто з нас не думає. Усі готові зустріти ворога гідно.

— Згоден, кожен з нас — перевірений вояк і надійний побратим, — парирував Коломієць. — У відкритому бою ніхто не побіжить. Здаватися ворогу жоден не збирається. Тільки ж ми та інші подібні групи йдемо на схід не для того, аби задурно накласти голови по дорозі. Обережності, друже Дунай, жодний статут не заперечує. Людей треба берегти. І як командир відділу, відповідальний за всю операцію, пропоную вночі рухатися так скоро, як тому сприятимуть обставини, а вдень відпочивати.

— Ти як на совіцьких партзборах, — буркнув Дунай. — Ще на голосування постав.

— А ти хіба бував на тих партзборах? — поцікавився Максим. — У нас бойовий підрозділ, друже Дунай. Тут незгодні рук не підносять. Старший вирішує, інші виконують. А суперечки — то нормально. Прямий шлях до істини. Приказку знаєш?

Дунай вирішив відмовчатися. Замість того підвівся, затоптав вогнище, щільніше загорнувся в плащ-намет.

— Варту треба виставити. Зміна — кожні дві години.

На світанку третього дня переходу Шерех зупинив маленький загін, попередивши: попереду вода, солдати.

Гонта лишився в засідці й стежить. За зброю вояки схопилися без команди, і Коломієць не втримався — кинув короткий переможний погляд на Дунаю. Той прочитав мовчазне послання: мовляв, уночі було більше шансів нарватися, хай вони сто разів будуть готовими до бою. Натомість перехопив автомат, сказав Шереху коротко:

— Веди.

Максим дав обом можливість розчинитися в лісі, а щойно зникли з очей — теж дав сигнал слідувати за ним й рухатися дуже обережно. Хоч повстанці розуміли це й без додаткового попередження. Спершу йшли між дерев, далі відкрилася присипана багряним листом стежина, вона вивела до узлісся. Там уже влаштувалися розвідники разом із Дунаєм, з обраної ними позиції якнайкраще було видно піщаний клапоть річкового берега.

Відкриту «полупторку» неподалік.

Солдатів, числом не менше взводу, сили майже рівні. Шофер саме приніс від річки повне відро й продовжив мити забр'юхану багнюкою машину. Інші безтурботно розмістилися довкола. Хтось розлігся на осінній траві, розстеливши шинель, хтось бродив уздовж берега без жодної мети, видивляючись у далині невідомо що. Один, зайшовши у воду в чоботах по кісточки, нахилився, вперся руками в коліна й уважно придивлявся до водної гладіні, наче збирався розгледіти і, як пощастить, вполювати якусь рибицу. Окремо від гурту стояв офіцер — молодий лейтенант у розстебнутій шинелі й не за статутом збитому на потилицю кашкеті. Він недбало курив і байдуже спостерігав за невинною, хоч давно не баченою Коломійцем і зовсім несподіваною тут, на привалі, забавою — четверо бійців, з вигляду наймолодших, захоплено грали в «слона».

Двоє солдатів саме в черговий раз ставали в позицію один поперед одного, нагнулися і задній мостив голову під рукою переднього. Друга пара готувалася стрибати.

Шинелі всіх чотирьох валялися поруч не купою, а ніби окреслювали якусь територію, позначали межу.

Гонта криво посміхнувся. Чуб покрутив пальцем біля скроні.

Тим часом пара інших гравців приготувалися. Один, довгий і худий, азартно поправив пілотку. Навіть зі свого місця Коломієць побачив, як він обливав язиком губи, готуючись до стрибка. А потім коротко розбігшись, відштовхнувся ногами й скочив на спину тих, чия черга була зображувати «слона». Тут же розпрямившись, немов осідлавши коня, воїн засвистів, зірвав пілотку й почав вимахувати нею над головою, навіть примудрився пришпорити імпровізовану тварину. «Слон» поточився, але тримався на двох парах ніг міцно.

Повстанці перезирнулися. Товкач знизав плечима.

Дочекавшись своєї черги, на зігнуті спина позаду худого заскочив із короткого розбігу його товариш. Він навряд чи був важчий за першого гравця, але йому дуже кортіло звалити «слона» з ніг. Примостившись на спині крайнього, солдат підняв зад, з силою опустив, і до засідки донеслося голосне крехтання. Та пара не збиралася здаватися, «слон» не похилився, зберіг рівновагу. Навіть більше, за команду: «І-і-і-раз!» зробив перший крок. Далі: «І-і-і-два!» — ступив уперед знову.

Коломієць сам мимоволі захопився дивним, дуже *мирним* видовищем, згадавши самого себе в дворі полтавського ремісничого училища. Аж тепер дійшло, для чого вони так розклали шинелі: ними справді позначалася межа, перетнути яку і не впасти означало виграти цей раунд.

Поволі, перевальцем, «слон» із вершниками сунув уперед. Максим, не знати чому, захотів раптом, аби виграла саме ця пара. Хоч не відчував симпатій до жодного з присутніх, розуміючи: за першої ж нагоди ці самі солдати візьмуться за зброю і з не меншим завзяттям почнуть розстрілювати мирних жителів, виконуючи наказ і залякуючи населення.

Збоку штовхнули під лікоть.

Дунай.

Коломієць прочитав у його погляді все, що той збирався сказати. Та не поспішав відповідати, замість того застережливо підніс руку: чекай.

Дунай виставив уперед підборіддя, правиця погладила приклад автомата.

Максим усупереч своєму бажанню й навіть десь — здоровому глузду, розуміючи, чого від нього чекає не лише він, а й решта вояків, усе одно заперечливо похитав головою.

А «слон» попри старання затятих вершників повільно, але впевнено наближався до крайньої шинелі. Зі свого місця Коломієць прикинув на око відстань до перемоги. Кроків десять, не більше. Він закусив нижню губу, прошепотів тихесенько, аби ніхто не почув:

— Давай. Давай. Ще трохи...

Зненацька крапку поставив лейтенант.

Докуривши, щиглем відкинув залишки цигарки, завів руки за спину, спритно струсивши з себе шинель, заволав:

— А-а-а-а, за Родіну! За Сталіна! — і рвонув уперед.

Кількома широкими стрибками наздогнавши гравців, лейтенант налетів, наскочив, обхопив вершників руками. Сіпнувся, прагнучи завалити хистку людську піраміду й досягнувши мети: «слон» не витримав третього й під вагою завалився на правий бік. За мить на траві ворушилася купа мала, ноги й руки мелькали в повітрі, заплутавшись між собою, компанія беззлобно матюкалася й реготала, інші дивилися на бешкетників: хто — байдуже, хто — з цікавістю, та жоден не долучався до рухливої забави.

Тепер Максим уже сприймав видовище інакше: взвод військових поведився так, ніби довкола — справді мир, здобутий завдяки їхнім старанням.

Переможці, *мать вашу*.

— Зараз, хлопці, — скомандував він, простягнувши руку до Чуба, який стояв поруч.

Усе зрозумівши, той витягнув із кишені штанів і вклав в командирову долоню гранату з уже вкрученим запалом.

І все одно Дунай випередив — стрельнув першим, даючи довгу чергу по скупченню солдатів, котрі втратили обережність.

Наступної миті вже летіла граната. Максим кидав не прицільно, звідси до берега докинути неможливо. Вибух зробив свою справу — вніс додаткову метушню, заскочені бійці сипонули врозтіч, не всі вчасно вклонилися кулям, і на відкритій місцевості автоматні кулі збили кількох на льоту.

Повстанці розтягнулися ланцюгом, трохи висунулися вперед, аби стріляти влучніше. Навіть ті солдати, котрі встигли схопити зброю й відкрили вогонь у відповідь, все одно не мали переваг: лишалися на відкритій місцевості. Лейтенант, дивом уцілівши під обстрілом, стрімко перетнув сектор обстрілу й тепер заліг за капотом вантажівки. Поруч лежав, розкинувши руки, шофер — його зрізало другою чергою. Від гравців у «слона» лишилася половина: двоє вбитих, двоє живих, один із них — худорлявий, на диво спритний боєць, пересувався на чотирьох, немов коник-стрибунець. Діставшись під прикриття «полуторки», вже за кілька секунд виринув з протилежного боку, зайнявши оборону за кузовом.

Проте сили вже були нерівними. Перевага на користь повстанців, й вони скористалися цим.

У наступ пішли стрімко, ставши півколом, рухаючись короткими ривками й прикриваючи фланги: поки сунув правий — ворога стримував лівий, і навпаки. Справу завершили ще дві гранати, їх завбачливо кидали, аби не пошкодити автомобіль. Коли нарешті оточили, цілих не було, хіба кілька поранених. Їх добили ті, хто наспів першими, Сова з Хортом. З усього взводу лишилися лейтенант і худорлявий солдат. Зрозумівши невідворотність смерті, виступив з-за прикриття, кинув автомат, упав на коліна, витягнув руки угору над собою, відкрив рота, хотів щось крикнути — вигук застряг, Тур вистрілив упритул, розносячи кулею голову.

Лейтенант відчайдушно кинувся у воду, забіг по пояс, шубовснув і поплив, махаючи руками, мов млин — лопатями, й здіймаючи навколо себе фонтани бризок. Офіцера Дунай залишив собі: зайшов у воду, навіть у бойовому запалі вважаючи, аби не набрати за халяви, узяв автомат напереваги, повів дулом зліва направо, вдавивши гашетку. Віяло свинцю пройшлося точно по плавцеві, задля певності Дунай повторив маневр, тепер уже плавно рухаючи стволом ліворуч. Вода довкола лейтенанта почервоніла, він на коротку мить зник з очей, але тут же виринав, завмер на поверхні.

— Отак. — Дунай опустив автомат, повернувся до гурту, та дивився головно на Коломійця. — Треба варту виставляти. Наочний урок.

Максим знизав плечима. До чого це було сказано, не розумів і не збирався сушити голову, трактуючи будь-які Дунаєві закиди. Від'єднавши порожній диск, викинув бляшане кружальце в воду, чимдалі, глянув на утворені кола, озирнувся на вояків.

— Є колеса. Кидати тут — не мудро.

Дунай вийшов з води, примружився, ніби бачив вантажівку вперше.

— Отак, відкрито? Серед білого дня?

— Не по шосе, — пояснив Максим. — І не до самого місця. Визначимо по карті, де можна проскочити. Виграємо час, а як зрозуміємо, що далі не можна — кинемо.

— Нехай так, — на диво швидко погодився Дунай. — Вартує перебратися в їхнє. На кого підійде — міряйте.

— Але не тут, — заперечив Коломієць. — Не будемо дурними, як ось вони. Хтозна, куди вони їхали й звідки. На відкритій місцевості

спалимося. — Розвернувся до інших, глянув на найближчого, Чуба. — Кидайте трупи в кузов, хлопці. Скоро. Заїдемо в ліс, далі, і вже там розберемося. У них харчі можуть бути. Боекомплект придасться. Давайте.

Двічі не повторював — повстанці, розбившись на пари, швидко похапали вбитих за руки-ноги, залишивши тіло офіцера плавати. Потім у кабінку на трупи покидали трофейну зброю. Прибрали берег дуже швидко, Максим сів за кермо, поруч примостився Дунай, поклавши на коліна автомат. Машина рушила й взяла курс у бік лісу. Проте в останній момент Коломієць скрутив кермо праворуч, вируливши на битий шлях вздовж ріки.

— Куди? — запитав Дунай.

Максим кивнув перед собою.

— Прорвемося. Так їхати краще, полем перекинемося. Вирв лишилося багато. Ну їх, такі перегони.

Дунай замовк і не зронив пари з вуст, доки «полуторка» не зробила гак рівнішою дорогою й не пірнула нарешті під захист дерев. Коломієць попетляв, зменшивши швидкість, врешті нагледів зручну галявину, натиснув на гальма.

— Приїхали.

Тепер вбитих знову вивантажили. Товкач із Туром підібрали собі чоботи взамін тих, що мали: хоч готувалися до переходу й шукали ціліше взуття, все одно не всім удалося знайти краще, ніж хотілося. Потім приміряли одяг. На Чуба, як часто буває, не знайшлося нічого, й він традиційно нарікав на москальську дрібноту — миршавих воювати відправляють. Коломієць же дедалі менше вірив у те, що форма червоних бійців та командирів справді маскує його групу. Хотів уголос сказати: «Халтура», та передумав, уже прогнозуючи ядучі коментарі Дуная. Замість того вдягнув цілішу, ніж у нього, шинель із лейтенантськими погонями, надів офіцерського кашкета, мовив:

— Хіба так. І то...

— Що? — спитав Дунай, дивлячись поглядом оцінювача.

— Та нічого. Мусить серед такого гурту бути хоч один старший, командир. Як нарвемося на когось, виграємо час. Побачать погони на шинелі, подумують. Без офіцера оця вся переберія не годиться.

— Думаєш отак проскочити й далі?

— Думав, — кивнув Коломієць. — Тепер бачу — марно. Їдемо вперед, скільки протягнемо. Когось перестрінемо — приймаємо бій одразу. Бо розшифрують, щойно вступимо в контакт.

— Нехай, — кивнув Дунай. — Тоді не варто перевдягатися всім. Лишаємо тут усе зайве.

— Згода.

До них ступив Тур.

— Ховати будемо? Оцих, — він показав на звалені під деревом трупи.

— Вони б нас не поховали, — зауважив Дунай. — Ще валандатися. Затримуватися тут не слід. Хтозна, їх можуть уже шукати. Земля біля води волога. Колеса сліди лишили.

— Отож. — Коломієць поміняв головні убори, офіцерський кашкет крутнув на вказівному пальці. — По конях, тут неvigдно.

На дні кузова знайшовся брезент. Ті, хто не наміряв маскувальну форму, вляглися під нього. Інші — таких було четверо — повсідалися біля бортів, приготували зброю. Коломієць і Дунай, одягнені у своє, повернулися в кабінку. Максим останньої миті вирішив обійтися без зайвого маскараду: не він дає переваги. Вояки хай сидять, їх видно, в кабінку не зазирають на ходу, тож у разі чого можна проскочити повз автоколонку, якщо зустрінеться дорогою.

Рушили.

До смеркання вдалося триматися, як і планували, об'їзних доріг. Лише двічі зустріли транспорт, обидва рази — такі самі вантажівки з людьми в кузовах. Раз водій погудів із вдячності, коли Максим пропустив його, інший проїхав мимо в куряві. З обіду збиралося на дощ, і під вечір перші краплі забарабанили по даху. Аж тоді Коломієць повернув до лісу, цього разу загнавши машину так далеко, як вийшло. Пальне за цей час опинилося майже на нулі, запасної каністри в кузові не виявилось, це стало вирішальним — «полуторку» кидали.

Дощ падав більше чотирьох годин. Увесь цей час повстанці купчилися під брезентом, міцно закріпивши його на бортах. Так само, лежачи, їли. Лиш вартові змокли за дві зміни, та сушитися не було як: розпалити багаття під дощем не виходило, так само марними виявилися спроби зробити це після дощу. Зате, підбив підсумки Коломієць, звірившись із картою, за день вдалося зробити марш-кидок і дістатися до річки Гуйви, це вже Житомирщина.

Ось так подолали трохи більше половини шляху.
З цими думками Максим скомандував відбій.

Це сталося під ранок наступного дня, коли марш-кидок наблизив до Коростишева.

Уночі дощ пішов знову, несильний, затяжний. Крапав до ранку, сів, коли рушили, кинувши «полуторку» на місці стоянки, й розпогодилося аж після восьмої. Осіння ніч перетекла в не менш похмурий ранок. Хоч-не-хоч, а перехід вологим лісом дався взнаки: всі вимокли до нитки. Справа звична, партизанське життя привчає й не до такого. Проте зараз вони були в глибокому ворожому тилу, не мали в окрузі жодної бази та, відповідно, жодної можливості перепочити й просушити бодай онучі. Ковзало під ногами, хлюпало в чоботях, і відділ нагадував Максимові зграю мокрих бродячих собак — зовсім не хижих, готових пустити в діло зуби вовків.

Зупинивши загін на короткий перекур, Коломієць відкликав Дуная вбік, витягнув карту й розгорнув на потрібному місці. У нього вона виявилася не такою дрібною, Дунай мав трохи кращу, повнішу. На ній обидва й знайшли невеличкий хутір, котрий чомусь не позначили на Максимовій.

— Іншого виходу не бачу, — мовив той. — Треба йти сюди, інакше довго так не протягнемо.

— Що далі?

— Перебудемо до ночі. Хто б там не жив, це дах над головою. Бог його знає, раптом господар — своя людина.

— Або агент, — у тон йому відповів Дунай.

— Та ну, — відмахнувся Коломієць. — Швидше старий дід, який пережив німців. Чи бабка-кульбабка. Я навіть припускаю, друже Дунаю: хутір — позначка на карті, не більше. Людей там взагалі може не бути.

Дунай знизав плечима й замислено торкнувся пучкою вуса, легенько смикнув себе за правий кінчик, потер перенісся. Мовчав далі, і Коломієць продовжив, куючи гаряче:

— Далі зробимо марш-кидок уночі. Вийдемо до траси, ось тут — залізниця. Нам того й треба, триматися колії.

Дунай відповідати не квапився. А Максим уже подумки ляяв себе. Міг же просто наказати, ніхто б не заперечив. Окрім Дуная, звісно.

Коломієць розумів: починати з ним чергову за весь цей час суперечку недобре. Поки хлопці сприймають сварки спокійно, але чим далі, тим більше вони нагадують наполегливі спроби з'ясувати, хто у відділі насправді головний. Дунай не визнавав хорунжого Східняка старшим і не надто приховував цього. Натомість всі інші скося поглядали на представника Служби безпеки, котра зі зрозумілих причин втратила популярність серед особового складу повстанської армії. Але субординацію порушувати ніхто не збирався, дотримуючись у поході залізної дисципліни. Проте Коломієць уже кілька разів припиняв Дунаєві спроби віддавати свої накази — ті, які суперечили його розпорядженням. Варто лиш довести до цього, поставити людей перед вибором, кому коритися, — і все, головне завдання опинялося під загрозою.

Максим чудово розумів: люди стануть на його бік.

Та всіма силами хотів зупинити процес, не доводити до такого. Інакше воякам доведеться робити вибір, що означає конфронтацію між своїми, всередині групи. Коломієць мав у собі сили загасити конфлікт. Лиш тому жоден із гурту кілька разів подумає, перш ніж довіритися Дунаєві.

Це — одна з причин, чому Коломієць вирішив йому підіграти.

— Ти не так давно пропонував нічні переходи.

— Ти заперечував, друже Східняк.

— Тепер у цьому є потреба. Сам бачиш, міняється все.

Дунай ще раз уважно роздивився карту.

— Ходімо, — мовив нарешті. — Але моя порада, Східняче: все ж таки не триматися залізниці тепер.

— Чому?

— Підступи охороняють. Уздовж усієї колії пости підсилені. Наскочимо раніше, ніж треба.

— Тепер ти став обережніший.

— Я завжди таким був, друже Східняк. У нас на колію ще буде час.

Сказавши так, Дунай заховав згорнуту карту в планшет.

Далі рушили звичним порядком. Спереду — Гонта з Шерехом, на відстані за ними — основна група, у хвості — Мартин із Товкачем.

До хутора вийшли за дві години. І там, біля напіврозваленого паркану, побачили двох осідланих коней.

Скупчившись, повстанці якийсь час мовчки стежили за тваринами. Коні ж спокійно ходили вологою травою, почували себе вільно, їх не прив'язали. У дворі не було ознак життя, та й всередині хати, здається, теж порожньо. Аби не коні, Шерех і Гонта давно б розвідали, що до чого. Зараз Коломієць ламав голову, що б це могло означати, а решта позирала на командира, чекаючи, що він вирішить робити і як діяти.

— Хазяї загуляли, — просичав він нарешті.

— Давно б показалися, — тут же заперечив Дунай. — Тут нема, де ховатися.

— Хотіли б сховатися, коней би теж приховали, — вставив Гонта.

— Так отож, — підхопив Мартин.

Коломієць помітив, як він при тому ковзнув поглядом по Коржу — вже встиг зрозуміти, що ці двоє підтримували один одного в усьому, утворивши невеличкий злагоджений тандем. Без схвалення одного інший не квапився з жодними остаточними рішеннями. Мов у воду дивився: Корж прокашлявся, розвинув думку:

— Не припнули коней. Самі могли сюди зайти.

— Звідки? — поцікавився Чуб.

— Хтозна. Угледіли людський дім. Прийшли.

— Коні далеко не блукають. Тим більше — осідлані.

— То, значить, їхні вершники десь недалеко лежать, — розмірковував Мартин уголос. — Бач, не одні ми тут по лісах. Є добрі люди.

— Собі ми їх все одно не заберемо. Шуму багато, — вставив Тур.

— Далися вам ці коні! — буркнув Шерех, у голосі чулося легеньке роздратування. — Забули їх прив'язати, може ж бути таке. Москалі десь тут тиняються. Чи в хаті сплять, п'яні. Тому й гуляють їхні коники, між іншим.

— Перевіримо зараз.

Перш, ніж Максим зрозумів задум Дуная, той видобув пістолет, витягнув перед собою руку.

Гримнув постріл.

Одразу — другий.

Коні не злякалися: видно, навчені й звиклі. Один пирхнув і відійшов трохи далі, ближче до залишків воріт. Другий лише

перебирав копитами, зоставшись на місці. Усе, що відбувалося довкола, двох чотириногих не обходило.

— Для чого?! — просичав Коломієць.

— Жди тепер, хто вийде.

— А як ніхто?

— Сам же відповів, друже Східняк. Ніхто не виткне носа — то й нема нікого тут.

Логіка залізна, крити нема чим. Лишалось справді набратися терпцю й побачити, що далі.

А далі не трапилось нічого. Тишу на хуторі та довкола ніхто й ніщо не порушувало. Навіть цвірінкнули пташки, ніби підтверджуючи: усе спокійно, дарма люди стережуться чогось лихого, пара коней нікому нічим не загрожує.

— Йдемо. — Дунай заховав пістолет у кобуру. — Друже Шерех.

— Так, друже Дунай.

Тримаючи автомат напереваги, Шерех вийшов з укриття. Озирнувся на інших, кивнув, ніби підбадьорив чи закликав робити, як він.

Смугу лісу відділяло від хутора не більше тридцяти метрів. Подолавши половину відстані, він поволі опустил дуло. Рушив до коней впевненіше. Підійшовши впритул, поплескав найближчого по холці. Син рільника й сам до війни — рільник із початковою освітою, Шерех виріс серед коней, батько мав трьох, їхнє господарство в селі вважалося заможним. Часом говорив до них, мов до людей, вважаючи: тварини його розуміють.

— Справний, — сказав упівголосу, знову провівши долонею згори донизу по шовковистій, вичищеній шкребком від бруду шкірі. — Як же тебе звати? Звідки ж ти такий...

Договорити не встиг.

Зустрівся поглядом з автоматним дулом.

Побачив спершу його, потім молоде лице ровесника в солдатській формі. Той обережно виступив з-за рогу хати й тепер, наставивши на Шереха зброю, обходив його зліва. За ним уже сунули інші, від бійців уже стало зелено серед жовтневого лісового багрянцю, і Шерех облишив спробу їх рахувати — позадкував, збільшуючи собі сектор обстрілу.

— Назад! — загорлав він, перехоплюючи автомат обома руками й швидко відступаючи, намагаючись на дати замкнути кільце довкола себе.

На видноті вже стояв Гонта, за ним з-за дерев уже висувалися інші, й тут же огризнулися, не в унісон, але шалено й завзято. Присівши, Шерех різонув чергою в бік солдатів, не думаючи, влучив чи ні: відступав, рухаючись спиною й прикриваючи своїх, котрі вже зайняли позиції та вели вогонь прицільніше: з обох боків поточилося й упало по бійцеві з червоними личками на погонах.

Коні заіржали, та не розбіглися.

— Живими! Живими! — почув Шерех, випустив довгу чергу на голос.

Потому пригнувся, розвернувся і рвонув до лісу великими стрибками. Раптом щось його зупинило, нога перечепилася об не помічену раніше перешкоду. Втративши рівновагу, Шерех завалився на вологу траву, перекотився під кулями, побачив перед собою Гонту — той лежав на боці, ніби вирішив саме тепер відпочити. Рука міцно стикала автомат, і куди його поцілили, Шерех не побачив.

— Назад! — тепер уже кричав з-за дерев Коломієць.

Солдати тим часом уже розсипалися вздовж широким ланцюгом, все ще намагаючись контролювати периметр і взяти відділ у кільце. Шерех завалився на спину, прикриваючись тепер уже тілом мертвого побратима. Вільна рука сягнула в кишеню галіфе, стисла й потягнула наперед підготовану гранату.

Солдати були вже за кілька кроків.

Треба замахнутися.

Підвівшись, Шерех приготувався кидати.

Куля пробила плече.

Друга за мить вдарила в груди, і він ще не до кінця зрозумів, що відбувається. Та коли не зміг кинути ребристе «яйце», все стало ясно.

Над ним уже закрила небо постать солдата.

Або помилявся — або того самого, якого побачив першим, молодого, свого ровесника.

— Живим! — чи то крик повторився, чи досі стояв у вухах.

Шереху не хотілося отак помирати.

Нікому не хочеться помирати.

Він заплющив очі.

Зі свого місця на узліссі Коломієць та інші побачили, як вибух звалив довкола двох їхніх товаришів відразу кількох солдатів, котрі обступали їх, намірившись взяти хоча б одного полоненого.

Це дало їм потрібну хвилину: відстрілюючись, повстанці відступили вглиб лісу.

3. Район Макарова, село Королівка

У них усе сталося само собою.

Так вирішила Майя й не дуже тому опиралася. Дільничний Гордієнко почав учащати до неї щодня й одного разу лишився. Ліжко в хаті було лише одне, старе, дерев'яне, добротне й міцне. Дивно, як покійній тітці вдалося його вберегти, адже такі речі з хат тягнули весь час.

Поліцаї, зазвичай з місцевих, чудово знали, хто з односельців чим багатий. Забирали добро, спершу ще добуваючи необхідні документи в Макарівській комендатурі або в тутешніх старост. Потім перестали сушити собі тим голови: підганяли коли вантажівку, а найчастіше воза, змушували часом самих господарів притримувати двері, аби зручніше було виносити столи, комоди, шафи та скрині ручної роботи: все це до війни, а то й до революції давали на посаг.

Найсміливіші намагалися опиратися, і їх не чіпали. Могли вдарити прикладом чи кулаком, та на місці не вбивали, хіба був один-два випадки, не більше. Поліцаї робили інакше: все одно пограбувавши, за деякий час писали доноси, звинувачуючи людей, на який гріх вистачало фантазії.

Далі починала працювати каральна машина.

Обмовлених саджали в холодну. Це ще вважалося за щастя: адже не вивозили нікуди з Королівки, тримали тут же, в льосі під управою, колишньою сільрадою. Опиратися не було смислу, краще домовитися *зі своїми*, й за якийсь час полонених виправдовували та випускали. За це начальник поліції зазвичай отримував те, що людям дивом удавалося приховати від тотальних обшуків та грабунків. Хоча Майя знала випадки, коли таких арештантів рядові поліцаї звільняли за сало й самогон. Гірше — коли завозили в Макарів, у місцеве гестапо. Звідти не поверталися майже ніколи, й домовитися про викуп вдавалося одиницям. Кожен такий арешт зараховувався кущовій поліції як приклад ефективної діяльності й розкриття чергової ворожої змови, виведення на чисту воду нової підпільної групи.

Проте Майї пощастило. Тітчине добро вдалося зберегти, хоч дещо таки потягнули — винесли для потреб сільської управи дубову шафу із

дзеркалом, яке при перевезенні тріснуло навпіл. Його не викинули, старанно заліпили паперовою стрічкою, густо змащеною клеєм — так укріплювали вікна, аби вберегти від бомбувань. Ліжко теж погрожували забрати. Чому не відразу, чого чекали — Майя гадки не мала. Коли влаштувалася на службу в окружний комісаріат, в Королівці про це дізналися. Відтоді її родичку не чіпали. Навпаки, час від часу хтось приходив, аби попросити через неї племінницю про допомогу. Майя робила, що могла, та все ж частіше відмовляла під різними приводами. Вперто й терпляче чекаючи на зв'язкового, заборонила собі втрапляти в найменші історії, котрі можуть привернути до неї зайву увагу з боку навіть рядового поліцей, не кажучи вже про когось із німецької адміністрації.

Її кляли.

Але нехай.

Ліжко Гордієнко оцінив одразу, скаржачись — змушений спати на продавленій пружинній койці, яку привезли солдати з міського шпиталю. Згодом натяки на зручне ліжко стали прозорішими та недвозначними. Майя робила вигляд, що нічого не розуміє, все треба пояснювати, але морально готувала себе до того дня, коли Юрій почне форсувати події. Здоровому молодому чоловікові, ще й наділеному владою, важко втриматися від спроби завоювати здорову молоду жінку. Яка, до всього іншого, найбільше потребує зараз не чоловіка в ліжку, а захисника поруч із собою.

Майї Зозулі не хотілося повертатися в камеру Макарівського НКВС.

Бути поруч із міліціонером не означало застрахувати себе від капітана Фоміна. Навіть більше: може статися, що Гордієнко чимось йому не сподобається, і тоді затримають не лише його, а й її, вже близьку людину. Отож виплутатися буде складніше, і пощастить, як вишлють на Донбас, за Урал чи в Казахстан. Але поки Майя старанно гнала від себе подібні думки. Їй *треба* триматися поруч із таким, як дільничний Гордієнко.

Задля власної безпеки.

Того вечора Юрій приїхав із магазинною, старанно запечатаною пляшкою горілки. Від нього вже відгонило, і Майя вкотре подумала: пощастило, що не перекинувся на мотоциклі, дороги розбиті, п'яному в осінній сутінковій мряці ганяти непросто, ризиковано. Та вголос

цього не сказала, накрила на стіл, виставивши казанок вареної картоплі, полумисок квашеної з цибулею капусти, витягла із загашника бляшанку тушонки — Юрій сам привіз днями кілька, на гостинець. Коли Майя почала відмовлятися, мовляв, нащо обділяєш себе, то ж пайок, Гордієнко відмахнувся. Пояснив: то реквізоване, накрили склад спекулянтів, тримали в себе харчі, награбовані бандою Щербаня, ті наприкінці вересня налетіли на військовий склад у Клавдієвому.

Бандити не мали єдиної бази, чи принаймні міліція про неї нічого не знала. Але за межі округи не виходили, тримаючись тут, бо сам Щербань — місцевий, з Макарова. Тож знав округу, як свої кишені, це додавало мобільності й робило фактично невловимим. На тушонку тутешня міліція натрапила випадково, готувалася велика засідка, підтягували на операцію всіх, так Гордієнко опинився в групі. Та все одно нічого не вийшло, що й де зірвалося — не відомо, обмежилися арештом двох бариг: один — інвалід, щодня жебрав на базарі. Начальство не заперечило, аби міліціонери взяли собі частину знайдених продуктів. У протоколі можна вказати будь-яку кількість вилученого. А закони воєнного часу однаково суворо карали хоч за півсотні вкрадених з військового складу бляшанок, хоч за півдесятка.

Побачивши тушонку, дільничний відразу почав матюкатися: нагадала про Щербаня, який досі гуляє на волі. Хоча швидко припинив лайливий потік, вибив корок об підбір чобота, налив собі в кухоль, Майї — в склянку й почав сумну сповідь. Фомін дав прочухана начальнику районної міліції, а той вдер спершу особовий склад, потім кожного окремо. Гордієнкові, як і решті дільничних, перепало за все одразу: погано працює, не налагодив мережу інформаторів на належному рівні, розкриття злочинів — погане, незадовільне. Мало тут Щербаня з його бандою, ще одна напасть: зовсім недавно десь під Коростишевом, у сусідній області, не так уже й далеко, менше сотні кілометрів, у засідку енкаведешників втрапили бандерівці.

— Де вони тут взялися? — щиро здивувалася Майя, задля підтримки розмови відсьорбнувши горілки: казенка все ж не така противна, як самогон, від якого її нудило.

— Не так питаєш, — прогудів Юрій, роблячи великий ковток і відкушуючи половину картоплини разом з лушиною.

— А як треба?

— Знову.

— Що — знову?

— Де бандерівці в наших краях взялися — знову.

Дільничний витер губи тильним боком долоні, витягнув «катушу», почав слинити цигарку. Пальці гуляли й погано слухалися, тож Майя рішуче взяла в Гордієнка кисет, папірці, сама спритно впоралася, простягнула йому. Коли палець із третього разу не зміг викресати вогонь, вона, зітхнувши, виставила долоню. Юрій покірно вклав у неї запальничку, Майя запалила з першої спроби, підкурила сама, не закашлявшись, згадавши при цьому смак міцного дешевого тютюну, не стрималася — затягнулася. Передала Гордієнку, той сприйняв допомогу, як належне, повів далі:

— Знаєш, вони ж були тут узимку. *Шороху* навели, всіх нас, вважай, мобілізували. В *ружйо* була команда. — Він пахнув цигаркою, Майя машинально розігнала довкола себе ядучий дим. — Після того осередки в області виявляли, не тільки в нашій. Та в основному, знаєш, попів їхніх. Служили таємно, Богу своєму молилися. Брошурки там читали, якісь листівки поширювали, пропаганда. Як каже товариш Фомін, неприємно, але не страшно. Зараз, бач, наново полізли.

— А тобі що?

— Я — влада. Поставлений тут дбати про закон, — Юрій говорив так серйозно, як може казати лише сильно п'яний. — Наказано глядіти обома. Отак, — він розвів два пальці, вказівний та середній, притулив пучками до очей. — Вони ж, Майко, незаконне збройне формування. І дарма в наші краї не полізуть.

— Як то — дарма?

— Для мене і для товариша Фоміна ті бандерівці мало чим відрізняються від банди Щербаня.

— Зрозуміло. Бандити всі однакові.

— Тут є *нюанс*, — це слово дільничний вимовив старанно, підкреслено, піднявши при цьому багатозначно пальця вгору. — Але то деталі, тобі не треба. Загалом діють вони однаково. Щербань тримається в окрузі й нікуди далеко не тікає, бо має тут десь базу, і не одну. Є якась підтримка серед населення, інакше б давно здали. Згодна?

— Згодна.

Майя справді не заперечувала. Хоч взяти участь у підпільному русі за два роки під німцями не вдалося, її все ж готували, проводили

інструктаж, і вона розуміла: без підтримки на місцях підпілля приречене. Будь-яке. Налагоджувати контакти, не маючи попередніх домовленостей, — як стрибати в воду з берега, не знаючи дна.

— Коли вони вже йдуть сюди, мають десь своїх людей. — Гордієнко постукав брудним нігтем по бляшанці. — Во, законсервованих. Нам наказано не прогавити, інакше...

Стиснувши обидві долоні в кулаки, Юрій поставив правий на лівий, зробив жест, ніби крутить щось, при цьому кречнув.

— Башку знімуть.

— Вони це вміють.

Майї раптом стало дуже шкода дільничного, на якого навалили купу додаткових обов'язків, належне виконання яких не завжди від нього залежало. Та де там: *зовсім* не залежало. Ганятися за бандерівцями — не Юркова парафія.

— Ось бачиш. — Гордієнко, прицмокнувши, затягнувся. — Підтримки мені треба. Сам я.

— Я завжди підтримаю. Знаєш же, — вона говорила щиро.

— Ага, — сказав він, хлюпнув собі щед्रो, випив у два прийоми, зажував капустою. — Куди я такий піду, Майко?

— Нікуди, — погодилася вона. — Лягай уже, постелю.

— Не треба. Сам.

Розвезло Гордієнка надто швидко, і Майї довелося волочити важке, хоч і худе тіло до ліжка. Далі зняла портупею, стягнула кітель, хоча він мляво намагався заперечувати. Коли знімала заляпані грязюкою чоботи — вже спав, легенько підхрюпуючи. Трохи подумавши, Майя витрясла гостя з галіфе. У голові трохи шуміло від випитого, її брало швидко, мала таку прикру особливість організму. Аби якось послабити дію, зробила й собі цигарку, скориставшись Юрковим кисетом. Не курила давненько, кидала періодично, тепер, значить, знову на часі.

Трохи прийшовши до тями, діловито, вже *по-жіночому* обдивилася верхній одяг, навіть понюхала, скривилася. Рішуче кинула в ночви, перед тим витягнувши з кишень якісь нецікаві їй папірці. Нагріла води, замочила форму. Потім, озброївшись шматком мила, теж принесеним уважним дільничним, заходилася прати. Поралася довгенько, кілька разів полоскала й старанно викручувала. Нарешті

вивісила чисте біля пічки, підкинула ще дров і з почуттям виконаного обов'язку витерла мокрі руки об фартух.

Гордієнко крутився, далі хропів, ще й плямкав губами, зовсім не схожий уві сні на грізного блюстителя порядку. Майя стояла посеред хати, переводячи погляд з ліжка, половину якого зайняв — з її дозволу — Юрій, на вузьку, застелену смугастим, ручної роботи килимком дерев'яну лавку біля стіни. Навіть присіла, потім прилягла, знаючи наперед, чим то скінчиться. Уже переставши дурити себе, скинула спідницю і, лишившись у самій комбінації, обережно примостилася поруч.

Юрко прикинувся серед ночі, розбуркавши її. Переліз, знайшов відро з водою, жадібно випив, один за одним, два кухлі. Віддихався, повернувся назад і, ніби робив це щодня, грубувато, спрагло притягнув Майю до себе.

Вона прошепотіла: «Не треба...»

Хоч знала: говорить так для порядку, аби могла потім себе поважати та й він не пишався б своїм стрімким завоюванням її тіла...

...Затим Гордієнко знову швидко заснув, а Майя крутилася ще довго, задрімавши перед самим світанком. Прокинувшись і пошукавши штани, Юрій отримав від неї чисте, навіть напрасоване галіфе, не подякував, але пригорнув, поцілував у чоло, потім у губи, рука лягла на груди, але далі не пішов — стримався. Пояснив: служба.

Ввечері повернувся, мов до себе додому.

Приніс невеличкий вузлик, виклав на стіл.

Подарунок.

Майя розгорнула: чорна комбінація — шовк і мереживо. Пара панчіх, напевне нових. Туфлі, коричневі, блискучі, на товстому підборі.

— Де я це носитиму? — вона всміхнулася, взяла туфлі, помахала перед Юрком.

А збиралася запитати: де взяв? звідки це?

Передумала.

Несподівана гостя постукала у двері за три дні.

Була неділя, і Майя з чистою совістю не пішла на роботу. Вже вранці другого дня, прокинувшись і сівши снідати, Гордієнко обмовився: коли таке діло — вона може сидіти вдома. Отримав

категоричну відповідь: навіть якщо вся Королівка пліткуватиме, що Зозуля спить з дільничним, все одно ходитиме на службу, ніби нічого не сталося. Та й нічого не має мінятися, і так краще передусім для Юрка. Попросивши пояснити, почув: за просто пришиють аморалку.

Звісно, так зараз багато хто живе, бо всі люди, часи непрості, одне одного слід триматися. Але ж сам напередодні говорив: сьогодні — так, а завтра капітан Фомін знайде *щось*, було б бажання причепитися. Отут добрі люди й підкажуть: завів собі під боком дільничний Гордієнко жіночку з непевною біографією, працювала на німців, грішків за нею водиться повно. Не доведений остаточно її зв'язок із підпіллям. Сама визнає — відсиджувалася в тилу, жодної участі в русі опору, ніякої користі радянській владі. Тепер, бач, спритно прилаштувалася, ще й картки отримує, бо числиться на державній службі. Ось і матиме Гордієнко вразливе місце. А як сидітиме вдома, отримуючи ті ж самі картки ні за що, — проблеми знайдуться швидше, бо заздрісників багато.

— Угу, — погодився Юрій. — Як далі? Ховаємося від людей?

— Сховаєшся тут, у селі, — пирхнула Майя. — Усе залагодити просто. Одружитися треба.

— Як знав! У вас, баб, одне в голові!

— Так точно, товаришу молодший лейтенант! — Вона задерикувато випнула груди, вперла кулаки в боки. — Одне в голові! Ваша безпека! І моя, до речі!

Зрозумівши — неправий, Гордієнко трохи заспокоївся, почув потилицю.

— Отак зараз і одружуватися?

— Не відразу. Чи ти взагалі не хочеш?

— Та можна, чого ж... — прозвучало так, ніби йому пропонували добавку борщу.

— Коли так, вдома не сидітиму, поки стосунки офіційно не оформлені. Далі, раз так кортить зробити з мене офіцерську дружину — домашню господарку, не матиму нічого проти. Але краще, аби я мала іншу роботу, де не залежала б від тебе прямо. Подружжя не може працювати отак, як ми. Ти — дільничний, я — при тобі діловодом.

— А так, як зараз, діловод може бути?

— Дам тобі, дорогенький, повний розклад на жінок та дівок у макарівських установах. Хто з ким спить чи підсипає.

— Знаю. Не дуже там ховаються, місто ж маленьке.

— Велике село, — поправила Майя. — Тому, Юрку, поки ми так — нічого страшного. Але подумай, прискорити процес треба. Розпишемося, там видно буде.

Пробурчавши щось про *бабську* корисливість, Гордієнко розмову припинив, і Майя зрозуміла: дільничний не опиратиметься, він уже погодився. А його нинішні гарикання — те саме, що її «не треба», коли Юрій уперше поліз до неї. Так вони окреслили кожен свою територію, остаточно з'ясували, чого хочуть одне від одного, і на тому перемовини слід вважати звершеними.

Тож візиту вчительки не здивувалася — подив викликала причина відвідин.

Агата Колпакова жила в Королівці від цього літа. Приїхала сюди з десятирічним сином із Курська. Вдова військового інженера з початком війни поїхала в Ташкент, у евакуацію, там влаштувалася редактором на «Ленфільм» — кращої роботи філологиня знайти навіть не мріяла. Повернувшись назад після остаточного звільнення рідного міста, Агата, вже знаючи про загибель чоловіка під Сталінградом тієї зими, застала на місці свого будинку велику вирву. Потинявшись по установах і всюди, де тільки можна, нагадуючи про свій статус офіцерської вдови, вона зрештою погодилася їхати до Харкова працювати в школу, за фахом. Що там сталося, Майя не знала, як не уявляли собі інші, з ким Агата познайомилася на новому місці. Але щось серйозне таки мало відбутися, аби її в терміновому порядку перевели спершу — до Києва, а потім узагалі в сільську школу.

Майя не мала дітей, а з новою вчителькою не встигла до пуття познайомитися. Приміщення семирічки німці спалили, відбудувувати влада збиралася, але без школи була не лише Королівка, на всіх матеріалів не настарчиш. Тож поки діти вчилися в уцілій будівлі сільради, для цього прибудували приміщення й зробили окремих вхід. Дільничний займав службову кімнату в самій сільраді, там же — робоче місце Майї. І хоч жінки товклися в одній будівлі, близько познайомитися за короткий час не встигли. Через те здивувалася, коли Агата, скинувши квітчасту хустку й поправивши короткий йоржик волосся, видала просто з порога:

— Поговорити треба.

— Хоч присядь, — розгублено запросила Майя, тут же виправившись: — Присядьте.

— Можемо на «ти». Між нами не така велика різниця.

— Ви мою метрику бачили?

— Я вас бачу, — мовила Агата, так само швидко виправившись: — Тебе.

— Гаразд, сідай у хаті.

Майя кивнула на лавку, але вчителька ступила до столу, відсунула ослона, вмостилася, розправивши хустку на плечах. Потім вичікувально подивилася на господиню.

— Чаю? — по-світськи запитала Майя.

— Звичайно. У тебе, мабуть, є справжній чай, — коротка пауза, потім додала, ніби виправдовуючись: — Я теж такий мала, не думай.

— Та я не думаю нічого, — знизала та плечима. — Взагалі, не зовсім розумію, що в тебе сталося.

— Чому *в мене* щось повинно статися?

Майнуло в голові: таки праві ті, хто називає вчительку трошки дивною. Хоч війна, від якої втомилися всі, міняє кожного. Майя не виключала: її так само хтось може вважати дивакуватою. Причину знайде завжди.

— Ти прийшла поговорити. Досі ми лише віталися. Третій місяць у нас, а з людьми ані півслова. То твоя справа, але ж ось раптом приходиш на розмову, — навмисне підкреслила: — До мене. Чи ти по всіх хатах ходиш?

Агата повела плечима.

— Обходити хати — твого мужика служба.

— Отакої! — Майя схрестила руки на грудях. — Яке тобі діло до мого чоловіка?

— Мужика, — вперто повторила гостя. — Поки не одружитесь, він тобі не чоловік.

Майя кинула стримуватися, загрозово посунула на незвану гостю.

— Ще раз — яке твоє собаче діло?

Агата підвелася, але страху в очах не читалося, зустріла й витримала гнівний погляд.

— Товариш молодший лейтенант женитися хоче. На тобі. А ще йому лейтенанта скоро дадуть. Це теж секрет.

Майя зупинилася, тепер дивилася підозріло.

— З якої радості він із тобою секретничас? Ще й про таке...

— Тому прийшла. Слова не даєш вставити.

Гнів остаточно минув.

— У нас тут, бач, розмова сліпого з глухим. Не інакше. Знаєш, давай справді чаю. І почнемо спочатку.

Поворушивши кочергою в піддувалі, аби вивернути нагору червоні вуглини, Майя поставила на плиту старий закіптюжений чайник. Поки грілося, поставила на стіл галети й тарілку з яблучним повидлом.

— Оце зварила, вродило, замість цукерок буде. Тут сахарин, небагато, цукру піди роздобудь. Але чай справжній, англійський, тут вгадала.

Майя витягнула з-за гірки тарілок червону бляшанку з англійськими літерами, покрутила в руках.

— Теж мені — вгадайка, — гмикнула Агата. — Спекулянтів днями трусили. Звідти напевне, з обшуку. Була в місті, так весь базар гудів. Бурчать люди на міліцію.

— Спекулянти завжди бурчать на міліцію.

— А де зараз продукти знайти? — парирувала Агата. — На картки мізер дають, а в кого діти чи хворі вдома, тим як? Війна війною, але ноги простягати теж не хочеться. По чай, масло, цукор до кого йдеш?

— Торгаші не знати, де беруть.

— Тебе не зупиняє. І не лише тебе. Бач, яка: і масельця хочця, й тих, хто його тобі нехай втридорога віддає чи міняє на щось цінне, ненавидиш. Перекрили канал, загребли підпільний склад. І де той чай у бляшанках? У магазинах? Чи, може, міліціонери між собою роздерибанили? Не в пайок нашому товаришу дільничному ось такий чай дають, як у тебе, — вона кивнула на бляшанку.

— Не хочеш — не пий, — знизала плечима Майя. — Не сушу собі цим голову. Може, їм як премію роздали. Не грошима ж видавати.

— Може. А може й ні. У тебе кипить.

Майя озирнулася, підхопила чайника з плити. Собі поставила кухлика, гості — фаянсову чашку, крихти довоєнного життя. Спершу налила окріп, потім кинула по дрібці заварки. Розмішала держакком ложки, накрила свого кухля дощечкою, на чашку примостила зверху пощерблене блюдо денцем донизу.

— Здається, не про те говоримо. Ти ж не через чай прийшла.

— Одне за одним тягнеться.

— Слухай, не до загадок. Прямо кажи.

— Так нема, куди вже пряміше, — Агата засовалася на ослоні. —

Є в мене колечко, золоте. Від тітки лишився спадок. Там більше було, але в евакуації все пішло. Дитина в мене, хлопчик хворів. На студії працювала, артистки — народ до коштовностей спраглий. *Кому війна, а кому — мати родна*. Мали на що їх міняти. Ось це зберегла, як пам'ять.

Агата витягнула з кишені й виклала на стіл зав'язану вузликом хустинку. Розпустивши, розправила краї, показуючи Майї свій останній скарб. Це було простеньке на перший погляд кільце з бірюзою, без надмірностей та затій. Але Майя, хоч не великий фахівець, дещо про коштовності знала. Відразу визначила: робота досвідченого майстра, котрий вміє поєднувати простоту, стиль та елегантність.

— Можна? — не втрималася.

— Бери, бери, — кивнула Аглая, тут же додавши: — Бач, ніби нічого особливого, а рука сама тягнеться.

Взявши виріб двома пальцями, Майя покрутила, притиснула обід, погладила пучкою пальця. Коли піднесла до вікна, бірюза зблиснула на сонці, ніби підморгуючи зухвало.

— Твій мужик хотів його купити, — мовила Агата спокійно й одразу ж виправилася: — Точніше, виміняти. Обіцяв продуктів. Отаку саму коробку з чаєм приносив, показати, спокусити. Знала це?

Майя відірвала погляд від колечка, глянула на гостю.

— Ні.

— Отож. Сюрприз готував. Пояснив: заміж тебе кликатиме, це обручка буде. Я не віддала. Кажу ж: хоч щось на пам'ять нехай лишиться. Чи на піковий випадок.

— Піковий?

— Ліки. Кажу ж — син хворіє часто. Поки викручувалася, а тут де візьму? Колечко — остання надія. Звідки *твій* дільничний винюхав про нього, знати б.

— Не винюхав. — Майя поклала кільце назад на хустку, навіть поправила, прилаштуваючи по центру. — Дізнався. Робота в нього така.

— Та звісно. Хіба ж то великий труд навести довідку про вдову, яка в евакуації міняла цяцьки та одяг на ліки й продукти. Чом би й не припустити: не все віддала, щось та й лишилося. Я чого прийшла... — Агата підвелася. — Бачу, ти справді ні сном, ні духом. Скажи своєму милому — хай шукає обручку для тебе десь у іншому місці. А від мене відчепиться.

Майя теж підвелася.

— Сама скажи.

— Я сказала. Він погрожує. Каже: не обмінюю — так забере.

— Неправда.

— Сама запитай. Була б я сама, як оце ти, без дитини — хтозна. А так є, як кажуть, страховка. Хай невеличка, але впевненість у завтрашньому дні. Для мене і хлопчика. Скажи своєму, Майє, поговори.

Накинувши хустку на голову, Агата зав'язала її, пішла до дверей, вже на порозі озирнулася.

— Взагалі — бажаю щастя. Миру та любові. Зараз треба разом триматися людям. А нам, бабам, — за мужиків надійних.

Чаю і повидла гостя не торкнулася.

Вчительку забрали за три дні.

Майя сиділа в себе, саме збиралася обідати, принесла з собою закутаний у стару безрукавку невеличкий казанок із заправленим крихтою сала борщем. Побачила у вікно, як під'їхала забрьохана «полуторка», з кузова синхронно зістрибнуло двоє автоматників, з кабіни вибрався високий офіцер у розхристаному шкіряному плащі.

Спершу подумала — до голови чи до них, у міліцейській опорний пункт. Гордієнко саме був у дворі, біля свого мотоцикла, й, побачивши гостей, поквапився до них. Майя чекала — зараз зайдуть. Але трійця, обігнувши будівлю, рушила до школи, Юрій пішов за ними.

За короткий час усі повернулися назад, тепер уже з Агатою. Вона спотикалася на ходу, наче п'яна чи поранена, хустку тримала в лівій руці, правицею марно намагалася застебнути пальто. Надвір висипали діти, серед них Майя побачила і її сина, той тримався позаду всіх і виглядав розгубленим, крутив головою на всі боки. До нього ніхто не підійшов, і матір на очах сина, грубо підштовхнувши знизу, змусили залізти на кузов. Автоматники примостилися поруч із поважним

виглядом, ніби конвоюють особливо небезпечного німецького диверсанта. Аж тоді до хлопчика наспіла баба Поля, тутешня прибиральниця, взяла за руку, потягнула за собою. Дитина не хотіла йти, озиралася на вантажівку, яка завозила кудись далеко її маму, і бабі Полі довелося сильно смикнути, аби хлопець пішов за нею.

«Полуторка» рушила. Гордієнко забіг у кабінет, не глянув на Майю, взяв планшет зі столу, вийшов, осідлав мотоцикл. Запустив мотор, рушив навздогін вантажівці.

Провівши поглядом спершу його, потім інших і дочекавшись, поки двір спорожніє, Майя відійшла від вікна й повернулася за стіл, намагаючись зібрати думки до купи. Їй не хотілося думати, що це дійство якимось пов'язане з позавчорашньою розмовою. Вона таки вирішила поговорити з Гордієнком, і той легко визнав: так, збирається оформити їхні стосунки, сама ж хотіла, він — чоловік нормальний, порядний, усе розуміє. Такі часи, хочеться мати якусь гарантію, впевненість у завтрашньому дні, облаштований тил. У спробі вимінити кільце Юрій крамоли не бачив, а погрози категорично заперечив.

— То я, мабуть, дуже захопився, так умовляв, — пояснив він. — Голос підвищив, знаєш, є таке зі мною. Робота, часто доводиться на котрогось прикрикнути. А твоя вчителька не так усе зрозуміла.

— Не моя вона зовсім, — знизала плечима Майя. — Міг би мені сказати.

— Про що? Слухай, Майко, я ж здивувати хотів.

— Сюрприз?

— Во-во. Не вийшло. От же ж... А могла й не скаржитись.

— Агату можна зрозуміти, я думаю.

— Та можна. — Юрій розвів руками. — Трясеться над скарбом, наче той Кощій із казки Пушкіна, в школі вчили. Знаєш, той, котрий над золотом чахне.

— Погане порівняння, товаришу дільничний. Жінка в чужому місці, нема на кого обпертися. Нема нічого дивного, що так усе сприймає.

— Ти нормально сприйняла? Розібралися?

— Ти ніби пояснив.

— Ніби?

— Пояснив, — остаточно визнала Майя.

— Ось і добре. Знаєш... пішла вона, вчителька наша. Ну її.

— Грубувато. Але правильно.

На тому скінчили, й наступного дня Майя про ту розмову забула. Тепер категорично відкидала будь-який зв'язок між нею й раптовим арештом Агати Колпакової. Обговорювати такі речі давно не було заведено, і до кінця дня всі, з ким Майя бачилася, старанно обходили новину. Зрештою вона готова була повірити: нічого не сталося, хіба непорозуміння, і вранці навчання в школі почнеться, як звичайно. Тим не менше, дочекавшись пізнього повернення Юрія, запитала, щойно він переступив поріг:

— У чому справа? Що з учителькою?

Гордієнко скинув шинель, почепив на цвях, але лишився в кашкеті. Коли ступив до неї, Майя вловила легкий запах самогону. Якщо зараз зробить так, як вона підозрює, все ясно: не пригубив із колегами, а набрався добряче.

Знявши кашкета, Юрій надів його Майї на голову.

Все ясно.

— Так що з Агатою? — повторила вона, віддавши йому кашкета.

Гордієнко глибоко зітхнув і видихнув густий неприємний сивушний вихлоп.

— Є сигнал на громадянку Колпакову.

— Ти святкував її викриття?

— Ніхто нічого не святкував. Так, посиділи.

— І в такому стані ганяєш уночі. Ще не оженився, а вже хочеш зробити вдовою.

— Одружимося. На Покрову.

— Щось раніше не зважав на церковні свята.

— Яке воно церковне? Наше, — Юрій гикнув, обсмикнув кітель. — Слухай, Майко, давай не будемо зараз про вчительку та інше. Мені Фомін пістонів натикав за неї. Ворога під носом у себе на хазяйстві не розгледів.

— То Агата справді ворог?

— Сигнал був.

— Який?

— Який треба! — Гордієнко тупнув ногою. — Все, я тебе прошу! Розберуться, кому треба. Мені — догану. Не вкатали, але обіцяли. Як підтвердиться.

— Підтвердиться — що?

— Те саме! — Він знову тупнув, тепер уже іншою ногою. — Завтра побачимо. Дай поїсти, я спати буду.

Зітхнувши, Майя пішла гріти йому вранішній борщ. Коли принесла казанок, дільничний уже спав, розвалившись на ліжку поверх покривала просто в одязі. Зітхнувши знову, Майя заходилася стягувати з Юрія чоботи, подумки пояснюючи собі: він сам переймається, бо недогледів. Чого саме, напевне скаже, як проспиться.

Проте вранці Гордієнко тримався з нею сухо, стримано, ніби з чужою. Майя списала це на похмільні муки, десь глибоко в душі розуміючи: він зараз уникатиме розмов про арешт вчительки. Надто сумнівно, двояко виглядає ситуація. Якось втиснувши в себе рідке, Юрій одягнувся й вийшов. Знадвору заторохтів мотоцикл, і Майя побачила — дільничний їде не до центру села, а в протилежний бік, до райцентру. Отже, на службу не поїхав, і це її неабияк заінтригувало. Прокинулася жіноча цікавість, разом — жалість: син Агати ночував без матері.

Школу зранку не відчиняли. Діти товклися у дворі, не знаючи, чим себе зайняти. Навчання відновили не так давно, і якщо до війни скасовані заняття сприймалися за щастя, тепер сільська дітвора відверто нудилася: уроки не повертали мирного життя, бо щоденні зведення Інформбюро по радіо не пропускав ніхто, але створювали ілюзію наближення миру. Його хотілося однаково всім. Та дітвори, здається, найбільше.

Андрійко, син Агати, з загубленим виглядом тинявся окремо. Ті, хто грався з ним іще вчора, тепер демонстративно тримали дистанцію. Стиснувши губи ниткою, Майя рішуче перетнула двір, підійшла до хлопчика, присіла біля нього. Малий відвернувся, та вона міцно стиснула руками його худенькі плечі, силоміць розвернула до себе, струснула.

— На мене дивись. Їсти хочеш?

— Ні, — вичавив із себе Андрійко.

— Брешеш. Гайда, погодую.

— Не брешу. Картопля лишилася в чавунку, — зовсім подорослому заперечив він і відразу видав: — То про маму все брешуть!

Тепер Андрійко дивився на неї, і Майя побачила — в хлопчика зелені очі, зовсім не мамині, сірі.

— Ти на кого схожий? На тата?

— Сам на себе, — сказав він.

— Це добре, — Майя посміхнулася. — А з мамою що? Кажеш — брешуть. Щось чув про неї, хтось говорив?

— Ніхто. Вона хороша. Раз її забрали, то хтось набрехав на неї.

З нею таки говорив не десятирічний хлопчик, а дорослий чоловік років на десять старший. На зріст невисокий, голос тонкий, тому й видається дитиною.

— Молодець. Так і треба. Я рада, що ти віриш мамі. То під'їси ще трохи? Може, хоч чаю? В мене повидло є.

Майя випросталася. Тепер Андрійко дивився на неї знизу вгору.

— Це ж ви дільничного нашого дружина?

— Так, — трохи подумавши, відповіла вона.

— Не хочу. Дякую, я картоплю їв.

Хлопчик відступив від Майї на кілька кроків, вгледів бабу Полю, поспішив до неї. Та, ковзнувши поглядом у її бік, наче вперше бачила, обійняла Андрійка за плечі й кудись повела, на ходу немов затуляючи собою.

Агата повернулася з ранніми сутінками.

Її підвезли королівські базарувальники. Підвода розминулася з Майєю, коли та саме верталася додому. Вчителька, в тій самій хустці, виглядала старшою, ніж лише кілька днів тому. Сиділа коцубою, опустила голову нижче плечей, але, вгледівши Зозулю, підняла її. Та зупинилася, ступила крок набік, пропускаючи підводу, і жінки дивилися одна на одну, поки віддалялися. Попри жалюгідний Агатин вигляд, настрої у Майї трохи поліпшився. Так швидко *тепер* не звільняють, а отже — сталося прикре непорозуміння, розібралися скоро й відпустили на всі чотири боки.

Є, значить, справедливість.

Гордієнко прийшов пізніше, ніж учора, Майя вже готувалася до сну, навіть чекати перестала. На противагу вчорашньому Юрій виглядав на диво тверезо, був у добрішому, ніж завжди, настрої, навіть несподівано для Майї обійняв її, піднявши при цьому над підлогою. Подригавши ногами, вона попросила поставити назад, і дільничний послухався. Потім глянув на неї, ніби розгледів аж тепер, підморгнув зовсім по-хлопчачому.

— Як там у кіно кажуть: прошу вашої руки.

Речовий мішок він ще раніше поставив на підлогу біля одвірка, притуливши до стіни. Тепер підхопив його, і Майя мимоволі визначила на око: важенький. Жестом циркача закинувши «сидора» на стіл, Юрій розтягнув верх і урочисто виставив на стіл пляшку шампанського.

— О! Сватання в Королівці!

Майї забракло слів — Гордієнко таки вмів дивувати, коли дуже хотів.

Юрій уже порпався в кишені шинелі.

Поруч зі святковою пляшкою поклав зав'язану картату хустинку, всю в дрібних тютюнових крихтах.

Знову підморгнув, почав був сам розтягувати краї, враз передумав, відступив.

— Глянь, що там. Тобі.

Пальці Майї спритно впоралися з вузликом.

Розгорнули хустку.

Кільце.

Вона знову бачила цей перстень з бірюзовою крапелькою.

— Обручка буде. Я обійдуся, а жінкам воно ніби той...

Чоловік іще щось говорив, але Майя не чула. Довкола враз стало тихо, слова Юрія немов всотував клумак вати. На коротку мить потемніло в очах, та скоро все повернулося, як було: щасливий, задоволений собою Гордієнко, шампанське посеред столу, колечко поруч.

— Де ти взяв? — вичавила з себе Майя.

— Кого?

— Вино... Шампанське... — Запитати хотілося про інше, та в останній момент довелося до крові прикусити язика. — Там, де чай?

— Ради такого діла пішов на порушення. Службове.

Юрій узяв пляшку, почав здирати фольгу з горлечка, і Майя автоматично визначила: дільничний не вмє цього робити. Принаймні так, як її чоловік-офіцер тоді, в минулому житті.

— Неприємності будуть? — запитала, аби не мовчати.

— Та ну! Спекулянта базарного випустив. Він мені за це — могорич. Так домовлялися.

— Хіба базарні спекулянти з Макарова — твоя парафія, Юрку?

Гордієнко перестав обдирати пляшку, здивовано зиркнув на Майю.

— Чого ти? Ну, не зовсім так було. Ганяв зранку в райцентр, Фомін знову всіх викликає на якусь нараду. Завтра он теж треба їхати, щось у нього цілком таємне. — Пальці тепер вовтузилися з корком. — Потім один там, із міської нашої управи, попросив підсилити. Вони там облаву на спекулянтів... Ну, там уже домовилися... — Гордієнко почав заводитися. — Тьху, чорт, воно тобі треба! Я ж зовсім про інше! Та як же воно відкривається, зараза!

— Дай.

Майя взяла пляшку в нього з рук, на диво легко впоралася з корком. Тепле розбовтане вино піною вдарило через край, і жінка стояла так, уся облита краденим напоєм аристократів.

А Юрій глянув на неї — і чомусь засміявся.

Мабуть, збоку видовище справді виглядало кумедним.

Шампанське залило хустку, колечко сховалося в піні.

Потьмяніла бірюза.

Зранку дільничний за графіком приймав громадян.

Майя могла вийти, куди й коли хотіла. Але її не полишало відчуття: Гордієнко стежить за нею. Хоча Юрій з головою поринув у поточні справи, довго і нудно пояснюючи кожному, як проблему, з якою той прийшов, можна вирішити, а частіше — чому вона не вирішиться найближчим часом. Майя старанно записувала все, машинально, доведеними до автоматизму рухами вела свою документацію, приймала, реєструвала заяви, готувала належні в таких випадках офіційні бюрократичні відповіді. Їй уперто намагалася не дивитися на чоловіка, який учора покликав заміж і тепер уже приходитиме запросто, мов до себе додому. Хоч він поводив себе так і дотепер, Майя не заперечувала: сприймала міліціонера в хаті гарантією власної безпеки в цей непевний час.

Зараз вона вже так не вважала.

Небезпека, якої прагнула уникнути й заради чого йшла на компроміси, раптом стала такою самою реальною, як у часи, коли мусила працювати в німецькій комендатурі. Чекала зв'язкового, попри все чекала когось *свого*, боялася викриття, та все одно — жила якоюсь надією на повернення *наших*. Тюремна камера в Макарові, розмова з капітаном Фоміним, і ось тепер загроза у власній хаті. Все це мало

нагадувало повернення *своїх*, хоча в неї було досить часу, аби переконатися в цьому.

Не так.

Після повернення радянської влади вона старанно робила вигляд, ніби нічого не помічає. Адже донедавна все, що переживає зараз, її оминало. Нині настала її черга, ось і все пояснення.

Глибоко по обіді Гордієнко нарешті вдягнувся й пішов у справах, розбирати одну з давніх заяв, до якої аж тепер дійшли руки. Лишившись у кабінеті й полічивши спершу до п'ятдесяти, потім уже до ста, Майя рішуче підвелася, накинула тілогрійку, хустку й вийшла на ганок. Не побачивши дільничного в полі свого зору, вона рішуче обігнула будівлю, зайшовши в шкільне приміщення.

Увесь час, поки Юрій працював з людьми, вона сиділа напроти вікна, котре виходило на вулицю. Бачила зранку, як Агата зайшла до школи. Як виходила — не помітила, хіба б учителька вирішила вилізти через вікно, аби не потрапити їй на очі. Звісно, не втекла: сиділа в класі сама, закутавшись у блаженське пальто — тут топили, лише коли йшли уроки. Краї берета насунула до брів, комір пальта підняла, перевіряла зошити.

Побачивши Майю, спершу розправила плечі, рвучко підвелася. Але відразу сіла на місце, зробила вигляд, ніби дуже зайнята й не звертає на несподівану відвідувачку уваги. Майя ж рішуче, відкидаючи непотрібні церемонії та умовності, наблизилася, підхопивши на ходу за спинку старого стільця, поставила його навпроти Агати, сіла. Дивуючись сама собі, відсунула зошити вбік.

— Поговоримо.

— Ні.

Агата поклала руку на стосик, та Майя накрила її своєю долонею.

— Що це було?

— Де?

— Не придурюйся. З тобою.

— Затримали й відпустили. З кожним може статися.

— Знаю. За що?

Агата вивільнила руку.

— Мені показали заяву. Почерк кривий, або дитина писала, або дорослий лівою рукою. Я знаюся на таких речах, усе доросле життя

маю справу з писаними текстами. Розрізняти почерки вмію. Не визначати людину за почерком, то трошки інше.

— Зрозуміло. Яку заяву?

— Ідіотську, — зітхнула Агата. — Я на уроках розповідаю дітям, що в Німеччині жити краще, ніж у Радянському Союзі. Адже там — культура, цивілізація, Європа.

— Таке справді було?

— Ага, ще ти допитуй! — Агата трохи відсунулась, тепер дивилася на Майю з відвертою ворожістю.

— Я не допитую. Тебе відпустили, значить — перевірили, все в порядку. Але таких заяв без причини не пишуть.

— Причина є, — кивнула Агата. — У нас на студії, на «Ленфільмі», працювали актори, актриси, інші люди з кіно, котрі свого часу мали змогу їздити за кордон. Не лише в Німеччину, не лише в Європу, в Америку теж. Звісно, це перевірені люди, багато разів перевірені. Та навіть їх хоч по разу викликали в НКВС. Мовляв, мали свого часу контакти з іноземцями на ворожій території — мусимо вас перевірити, опитати, все таке. Війна, мусите розуміти.

— Розуміли?

— Бурчали, обурювалися, але розуміли. Розповідали, як люди за кордоном живуть, не без того. Дещо навіть подобалося, ставили за приклад. Я справді могла щось комусь бовкнути, теж як приклад чи порівняння, не більше. І то — не в школі. Хоча... — Агата відмахнулася, — це ж неможливо, Майє. Божевілля, параноя — стежити за словами. Так доведеться постійно мовчати, але ж думки залишаться. Ти впевнена, що ніхто не читає наших із тобою думок? Після того, що сталося, я вже не впевнена ні в чому!

Майя мовчки виклала перед Агатою колечко з бірюзою.

— Це твоє.

— Ні. Уже твоє.

— Я повертаю.

— Не треба. Знову неприємностей наживемо, тепер уже обидві. Значить, так треба.

— Юрій... Гордієнко нічого не пояснив мені.

— Ти питала?

— Ні, — призналася Майя. — Тому й прийшла до тебе.

— А якби він щось пояснив? Не прийшла б?

— Гаразд, ми ходимо колами. — Майя заховала колечко назад у кишеню. — Як твоя річ опинилася в Гордієнка?

— Спершу мене забрали, замкнули в камері з кількома жахливими жінками. Одна, здається, досвідчена кримінальниця і, як у них кажуть, марафетчиця^[21]. Усяких бачила, але зблизька, отак — вперше. Не знаю, скільки я там була, час ніби зупинився. Страшно. Потім викликали до слідчого, такий собі сірий чоловік у цивільному костюмі, довоєнному, плечі великі, ватяні. Намагався витягнути зізнання, що я поширюю ворожу пропаганду. Нічого не розуміла, все як у тумані. Знову камера, потім, уже ближче до вечора, повели на новий допит. У кабінеті слідчого вже сидів Гордієнко. Сказав: готовий поручитися за мене. Слідчий раптом вийшов, придумав привід. Лишив мене з дільничним. Той каже: витягне мене, але я маю віддати йому своє кільце. Продати не хотіла, тепер маю...

— Так і сказав?

— Відкритим текстом. Більше нічого не пояснював. Я погодилася відразу, він мені про сина нагадав.

— Про сина?

— Часи, каже, воєнні, складні. Він, каже, вірить мені, що я ні в чому не винна, все це дурня. Але ж, каже, тут, у слідчих, свій план, свої розрахунки. Викриють нового ворога народу, ворожого агента. Мій син стане членом родини ворога народу. Дитячий будинок...

— Шантажував.

— Ні, — Агата сумно посміхнулася. — Усе правильно говорив. По полицках розклав, і ти, Майє, чудово це знаєш. Усе припиниться, якщо я віддам останню коштовність. Погодься, невелика ціна за безпеку дитини. Коли я погодилася, все дивним чином вирішилося. Переночувала в одиночній камері, там навіть трошки топили. Уранці оформили звільнення, той самий слідчий. Розібралися й відпустили. Наші органи невинних не карають. Це мені там нагадали. І все, поговорили. Йди, бажаю щастя.

Справді, слів більше нема.

— Дякую, — вичавила з себе Майя, підвелася й залишила клас.

На ганку мерзлякувато повела плечима, відійшла за ріг, аби нікому не кидатися в очі, знову витягнула злощасне колечко. Стиснувши до болю кулак, рвучко замахнулася, збираючись викинути подарунок. Та в останній момент передумала, запхала назад. Замість того вийняла

зім'яту пачку «Казбеку». Папіроси лежали там з того часу, коли курила свої востаннє — з весни.

Там же, в кишені, серед дрібних тютюнових крихт завалилися сірники. Закуривши, Майя закашлялася після першої затяжки — забута звичка. Друга пішла легше, в горлі вже не дерло, і вона вперлася спиною в стіну, завмерла, дивлячись на багряне жовтневе листя дерев, на неймовірно синє й холодне осіннє небо, на клин перелітних птахів...

...Увечері, коли Гордієнко сів за стіл, Майя виставила роздобуту раніше чвертку самогону, міцного й каламутного. Мовчки налила Юрію більше, собі — трохи менше, пояснила здивованому чоловікові свої дії:

— Я згодна. Давай розпишемося. У сільраді. Хоч завтра.
І першою влила гидотну рідину в себе.

4. Макарів, Київщина, районний відділ УНКВС

Для розмови капітан Фомін викликав до себе лише начальника міліції.

Після повернення з Києва, де до нього, як і до інших керівників районних управ, довели потрібну й цілком таємну інформацію, він хотів зібрати весь особовий склад. Але потім передумав. Усе одно до низових підрозділів його слова дійдуть через начальство, і це поставить під сумнів сам факт секретності.

Фомін узагалі не розумів, яка може бути секретність при тому, що кожен дільничний міліціонер так чи інакше працюватиме з місцевим населенням. Отже, дуже скоро всі в окрузі знатимуть, чим перейнялися каральні органи, на чому вони зосередилися. Підпілля, яке треба ліквідувати в найкоротший термін, знизить активність, заляже на дно, і оперативна робота піде котові під хвіст.

З іншого боку, всі кругом знають — міліція ловить банду Щербаня. Це не заважає бандитам періодично нападати на склади, магазини й навіть товарні станції. А людям — приховувати інформацію, котра виведе на них. Хоча Фомін голову давав на відсіч: щонайменше половина макарівських базарувальників так чи інакше зі Щербанем пов'язана. Приховати інформацію для них означає надалі забезпечувати чорний ринок товарами першої необхідності, передусім харчами. Зачистити його означало нажити собі ворогів: більшість людей так чи інакше жила завдяки перекупникам та тіньовим натуральним обмінам. Якщо перекрити ці канали, людям зостануться лише продуктові картки, яких катастрофічно не вистачає. Чорний ринок і його неписані закони дозволяли утримувати потрібний баланс у суспільстві, він де-факто був свідченням негласного договору, укладеного між владою й народом. Людям дозволялося порушувати правила в межах розумного, і вони в обмін демонстрували лояльність, таку потрібну в тилу під час війни.

Фомін не був наївним. Чудово розумів: повернувшись на раніше окуповані території, радянська влада не може й не стане забезпечувати громадянам права та свободи, на які вони сподівалися. Справа навіть

не у війні. Капітан прийшов у органи шість років тому, в тридцять восьмому, на місце вичищених перед тим *товаришів*. Гайки закрутили в цілком мирний час, для такого не треба оголошувати комусь війну чи самим ставати жертвами зовнішньої агресії. Для Фоміна війна лише загострила внутрішню ситуацію, багато що розставивши на свої місця. Він навіть хотів, аби Гітлерові зламали хребет. Останні зведення Інформбюро обнадіювали: так буде, лиш не ясно, коли саме. Та після перемоги, яка неодмінно настане, капітана влаштував би постійний воєнний стан. Нема чого розслаблятися, та й дозволено більше.

Так, він і до війни не надто церемонився з явними й прихованими ворогами.

Але війна давала змогу діяти, нічого нікому не пояснюючи.

Закони воєнного часу. Хочете ви, громадяни, того чи ні.

Капітан Семен Сергійович Фомін робив ставку на те, що кримінальні банди місцевого населення сприйматиме меншим злом, ніж банди націоналістичні.

Значить, допомагатиме органам активніше. Хоча б задля того, аби заслужити довіру влади. Виказавши терористичну групу і всякого, хто з нею може бути пов'язаний, люди в такий спосіб добуватимуть собі індульгенції. Не всі сприймають Васю Щербаня ворогом, бо, за легендами, він *звичайних* громадян не чіпає, останнє в злиднів не забирає. Натомість диверсанти, на яких націлило кийвське керівництво, — прислужники фашистів, не менше, не інакше.

Фашизм — це ворог номер один.

Заохотити громадян виявляти реальних ворожих агентів — переключити їхню увагу від тих негараздів, які переживаються зараз.

Ось про це капітан і розказав колезі, опецькувату, простувату з вигляду капітанові Христюку.

— Приблизно так, Павле.

Збираючись удвох, офіцери були на «ти».

— Та розумію, Семене, — відповів той, дослухавши невеличку, але змістовну промову до кінця. — Звідки така впевненість, що до нас сюди засилаються бандерівські групи? Що їм тут робити? На кого спиратися?

— Аполітично, — мовив Фомін.

— Ти про що?

— Про те саме, капітане. Мислиш категоріями, далекими від політики.

— До чого тут політика?

— Видно, що все життя ловив тільки кримінальний елемент. І то — дрібненький.

До війни Павло Христюк справді служив у Таращанському карному розшуку. Містечко маленьке, й займатися доводилося переважно крадіями, гопниками та побутовими злочинами: родинними сварками, під час яких п'яні чоловіки калічили, а то й ненавмисне, в запалі убивали дружин, чи навпаки — ревниві жінки вночі різали чоловіків-зрадників кухонними ножами або рубали сокирами. Пішов на фронт добровольцем, потім командував партизанською розвідкою в рідних Таращанських лісах, а з цієї зими повернувся на службу, не пішовши на фронт після розформування загону. Родину Христюка німці взяли в заручники разом з іншими у відповідь на вбивство офіцера і розстріляли. Тому до них та всіх, хто може бути пов'язаний з ворогом, капітан мав особистий рахунок.

— І як це воно видно? З чого?

— Не розумієш важливості поточного моменту. — Фомін клацнув пальцями. — Гляди ширше, товаришу Христюк. Грабіжник, який притискає даму в кутку, тицяє їй фінку під горло й забирає гроші та продуктові картки, нічого проти влади, на службі в якій ми з тобою маємо честь перебувати, не має. Гопник або той самий Вася Щербань — радянський громадянин. Не зразковий, порушує закони, і воєнний час дозволяє розстрілювати таких на місці. Але... — Він знову клацнув пальцями, ніби таким чином розставляючи потрібні наголоси. — Він лише злочинець. Не має проти влади нічого. Своє ремесло такий тип практикуватиме за будь-якого режиму. Крадій крав за наших і за німців. Проти товариша Сталіна, капітане, кишеньковий злодій чи вуличний нальотник не має нічого, як і проти пана Гітлера. За великим рахунком, ти завжди мав справу із типовими декласованими елементами. Буржуазні націоналісти — народ не такий. Вони небезпечніші, бо ідейні.

— Кому тут, у нашому районі, треба їхні ідеї, — відмахнувся Христюк, і Фомін тільки зараз звернув увагу, які в начальника міліції короткі, хоч і дужі руки. — Розумію, начальство пильнує. Правильно, ліпше, як кажуть, перестраховатися, діяти на випередження. Але, по-

моєму, така напасть нас обійде. Їм тут нічого ловити, бандерівцям твоїм.

Фомін прищурився.

— Кажеш, нема чого? Добре. Тоді ось факти. Ти про них напевне знаєш, зведи тепер до купи.

Він відчинив шухляду, видобув звідти й показав Христюкові складену вдвоє газету.

— Бачиш назву? «Нове Українське Слово». Друкували її в Києві, за німців. Редагував прихований ворог, запеклий колаборант, колишній університетський професор. Почитай, цікаво. Тут що не стаття — наклепи на більшовиків та радянську владу в цілому. Ось тобі ще одна газетка. — Фомін витягнув і поклав на стіл інший примірник. — Ти її читаєш, «Київська правда». Порівняй статейки. У фашистському пропагандистському листку один так званий вчений пише — музеї грабували комуністи, а в радянській газеті він же звинувачує в усьому німців. Автор не так давно обіймав відповідальну посаду на державній службі, і не лише він один такий. До прихованих ворогів руки доходять тільки тепер, і це, погодься, не дядько з фомкою, який краде хліб і тушонку.

— Так я хіба проти?

— Ясно, ти все розумієш, грамотний, відмінник бойової та політичної підготовки, — криво посміхнувся Фомін. — Знаєш, скількох ми ще не виявили? Людей не вистачає, але з цим вирішимо. Небезпека в іншому: ворожі агенти теж знають, скільки перевертнів лишилося в нашому тилу. Вони — люди грамотні, вчені, ідеологи, газетка тому приклад. Почнуть обробляти народні маси, котрі втомилися від війни. Особливо тут, по селах й повітових містечках, де жити ще гірше, ніж у великих містах. Благодатний ґрунт для підготовки удару в спину.

— Може, й так, — знизав плечима Христюк.

— Згадай, скількох так званих автокефалів виявили й виловили тільки цієї весни. — Поруч з газетами на стіл лягли брошурки, надруковані на сірому папері. — Молитовник. Українською мовою. Інша пропаганда, махрова петлюрівщина. Це вилучено в хаті сільського вчителя тут, у нашому районі, зовсім недавно. Він на допиті назвав себе священиком автокефальної церкви і членом організації українських націоналістів. Своїх парафіян не назвав, і хай собі буде

героєм. Їх вираховували, та не чіпаємо. Є підозра: цей підпільний піп керував розгалуженою організацією бандерівського напрямку. Їхня мета — підрих державного устрою Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Отут уже політика, і не сперечайся.

Начальник міліції знову знизав плечима.

— Тобі видніше, Семене.

— Ти ж згоден зі мною?

— Та згоден, згоден. До чого ведеш, кажи краще. Не тягни kota за хвоста.

Фомін підійшов до карти на стіні, обвів кінчиком нагостреного олівця назву.

— Йди сюди, глянь.

Христюк наблизився, примружився, придивився.

— Коростишів. Це ж не наше хазяйство.

— Але саме там кілька днів тому мав місце бій з бандерівською бойовою групою. Тамтешній відділ готував операцію, і, чесно кажучи, через раптову появу тих бандитів вона зірвалася. Та нема лиха без добра: сам факт зіткнення з бандерівцями в глибокому тилу, далеко від їхнього основного місця дислокації, досить красномовний. Згадай, як на початку року вони вже влаштували тут маленьку війну. І, на наше щастя, допомогла погода. Сніг, мороз, бандити погано екіпіровані, не мали підтримки серед місцевих. Тому в них усе провалилося.

— Хочеш сказати — тепер таку підтримку вони матимуть?

Фомін відійшов, граючись олівцем між пальцями.

— На нараді в Києві був присутній товариш Хрущов. За його особистою інформацією, яка перевірена агентурою і не підлягає сумніву, в наш тил засилатимуть малі диверсійні групи оунівців. Їхня мета — шукати підтримки тут, на місці, в людей, котрі після звільнення від німців і повернення радянської влади розчаровані та, відповідно, критично налаштовані. Причин багато, капітане. Наслідок один: у тилу потроху зріє отруйний налив. Незгодним, прихованим ворогам лишиться одне: чекати збройної підтримки, аби починати опір. Ставка робиться саме на це. Тепер ясно, що я маю на увазі, коли наголошую на політичному моменті?

— Та ніби ясно. — Христюк почухав коротко стрижену потилицю, провів пальцем від назви «Коростишів» униз по карті. — Хочеш сказати, бандерівці рухаються сюди, до нас?

— Думаю, йде не одна група. Їх стратегічно цікавить Київ. Так сказав Микита Сергійович, і офіцери на нараді з ним цілком погодилися.

— Звідки відомо, що в засідку тут, — палець тицьнув у обведене олівцем коло на карті, — влетіли саме бандерівці, а не хтось типу Васі Щербаня? Звичайні дезертири, наприклад.

— Там двох поклали. Наскільки я знаю, жодних документів при них не було. Військова форма наша, радянська. Так, могли бути й дезертири, — кивнув Фомін, ніби погоджуючись сам із собою. — Тільки деталь: у кишені один з убитих тримав пропагандистську картинку подібного з оцим, — він кивнув на українську газету, — змісту. Ніби нічого особливого. Нам ту картинку показували, звичайний собі малюнок. На перший погляд. Такі-от вилучалися раніше в оунівських посіпак. Серед них — той піп, про якого я говорив раніше. Усе сходиться. Як так у вас кажуть? *У масть?*

— *У цвет,* — поправив Христюк. — Хоча «у масть» теж правильно. Переконав, — розвів руками він. — Сам знаєш, я дотошний. Мені докази треба залізні, щоб знати, в якому напрямі працювати. То чекаємо гостей?

— Чекаємо, — погодився Фомін. — Якщо вони вже не завітали. Твоя ділянка роботи — не лізти без потреби, куди не просять, а попрацювати окремо з кожним міліціонером. Особливо з кожним дільничним, ця наволоч легше знаходить спільну мову з селянами. Та й залягти в погребях та на хуторах простіше. Нехай народ стимулюють, не залякують. Пильність, мовляв, буде винагороджуватися. Ідеї є?

— Чого ж, хоч просто зараз. — Ступивши до столу, Христюк узяв брошуру, покрутив у руці, гмикнув. — Дам вказівку дільничним. Хай кожен збере в клубі народ, виступить, затаврує фашистських прихвоснів. Утім, вони в мене не всі ловкі агітатори, тож треба підсилити партійними товаришами з району. А взагалі було б добре з Києва виписати. Нехай розкажуть про все оте зло. Закличуть громаду до особливої пильності. Вони один на одного озиратимуться, Семене.

— Простенько, але смачненько. — Фомін клацнув пальцями, що означало згоду. — Працюй, капітане. Про Васю Щербаня не забувай, твоя парафія.

— Та моя, моя. А людей на все мало.

— Не бурчи, Павле, на те війна. Обходься тими силами, що маєш.
У піковому випадку, звичайно, солдатами підсилимо.

5. Район Макарова, хутір — залізнична станція

— Скільки вас? — тихо запитав чоловік, намагаючись як слід розгледіти Коломійця в темряві.

Максим ухилився від прямої відповіді, обмежився коротким:

— Вистачить.

— Для чого вистачить?

— Для чого треба. Для всього. Так і будемо стояти?

— Не дарма питаю. У мене в хаті жінка спить, дітей двоє. Туди ви точно не підете. Хіба в сарай, тож мушу знати, чи місця вистачить...

— Хлопці, — сказав Дунай, враз виступивши з темряви. — І чого ви тут гарикаєтеся бозна-скільки. Ми прийшли за адресою. Сказали пароль, отримали відгук. Ти на нас чекав. Маєш знати, що робити. Правильно?

Співбесідник відмовчався, переступив з ноги на ногу.

— Тебе не має хвилювати, скільки нас є. Виконуй наказ, розмісти людей на ніч. Далі отримаєш нові інструкції. Усі повноваження маємо. Для чого воду товкти в ступі?

— Накази вже роздають. Командири прийшли, ага, начальство.

Відповідь Коломійцеві не сподобалась так само, як і загальний тон їхнього нового знайомого. Чоловік, якого звали Мироном Чепігою, був налаштований досить дивно. При тому, що контакт отримав особисто Дунай у референтурі СБ.

Про Чепігу було відомо відносно небагато. Від народження мав праву ногу коротшу за ліву, тож для військової служби непридатний. Через природне каліцтво цей молодий ще чоловік, якому не так давно виповнилося тридцять три, дуже переживав, бо вважав: ніколи не матиме родини, дівчата на такого не дивитимуться, і тривалий час жив відлюдно на хуторі, працюючи слюсарем на залізниці.

Війна змінила життя Чепіги радикально й несподівано.

Він виявився одним із тих щасливців, котрих ніколи не призвуть на військову службу. Він був, як кажуть у народі, при руках та з головою, тому довколишні жінки раптом стали звертати на інваліда увагу. Станційний слюсар Мирон швидко одружився, одразу ж пішли

діти, і, що важливо, йому вдалося вберегти родину при німцях. Інвалід займався тим самим, що до війни, — слюсарював. Перед радянською владою лишився чистим, бо очевидно співпрацював з окупантами з примусу: принаймні так Чепіга сказав, коли на початку березня прихистив у себе на хуторі трьох вояків повстанської армії, які виходили з котла після розгрому й провалу великої рейдової операції. Перебувши в нього тиждень, повстанці пішли, передавши дані на завербованого в референтуру.

Для групи Коломійця хутір Мирона Чепіги був запасним варіантом.

Від самого початку тримали інший курс.

Але після короткого бою в лісі поблизу Коростишева командир вирішив поміняти маршрут. Довкола цього знову виникла суперечка з Дунаєм, але Максим притлумив її. Принаймні хотів думати, що притлумив.

Стримавшись від того, аби починати при всіх, Коломієць на привалі відкликав Дуная вбік, так далеко, аби не чули інші, і заговорив без передмов, дивлячись тому в очі й не моргаючи.

— Давай так. Я — чоловік простий і прямий. Цього не написано в паперах, які тобі хтось там склав, коли збирав про мене різні відомості для есбе. І якщо ти не зрозумів досі, повторюся, спеціально для тебе: простий я, без всяких-там реверансів та політесів.

Дунай не намагався зберігати спокій: він справді не хвилювався. Тримався так, ніби розмова стосувалась когось іншого.

— Аж надто простий часом, Східняче. Бачив таких.

— Ну-ну, розкажи, яких бачив.

Максим уже ненавидів себе за те, що почав розмову. Бо за короткий час спілкування з Дунаєм, особливо останні дні, коли доводилося постійно бути пліч-о-пліч, зробив прикре відкриття: саме цей чоловік уже фактом своєї присутності поруч здатен завести його з півоберта. Зазвичай Коломієць намагався зберігати холодну голову, і здебільшого вдавалося. Інакше давно б уже гнів десь у землі, приводів життя давало аж забагато. Війна взагалі вимагала контролю над емоціями й розважливості в прийнятті важливих рішень. Найгірше в нинішній ситуації: виводив не ворог, з яким усе ясно, а ніби свій. Той, хто має прикрити спину в потрібний момент і кого, своєю чергою, прикриватиме він сам.

Але й тут невелика біда.

Одне діло — коли кипить усередині. Й зовсім інше — коли це помітно ззовні. А Дунай, як устиг пересвідчитися Максим, належав саме до тих, від кого важко щось приховати. Тому, заводячись, Коломієць одразу відчував себе слабшим, навіть вразливішим за опонента.

— Казав уже. То ти забув. — Дунай *нарисував* посмішку. — Нагадаю, добре. Твоїх земляків бачив, таких самих східняків. Узимку вирушили в рейди, так само, як оце ми нині. Навіть маршрути подібні. І, кажуть, більшість зрадила. Хто бився гідно — головою наклав. Хто повернувся — вже потім, коли влітку почалася велика війна з Совітами, перебігав із піднятими руками. Потім листівки були в лісах, ти їх сам бачив. Зрадники визнавали помилки, закликали інших припинити боротьбу з народною владою й виходити, складати зброю. Когось агітація переконувала. Деякі вагалися, і таких приводили до нашої референтури.

Коломієць глибоко вдихнув, потім видихнув.

— Отже, таких ти бачив. Хай. А я, — задля переконливості він тицьнув себе пальцем у груди, — бачив таких, як ти! — Тепер палець націлився на Дунаю. — Один ось тут стоїть. Для тебе і подібних усі східняки — зрадники. Не раніше, так пізніше перебіжать. Чув я вже, що ти боїшся спиною до мене повернутися.

— Ніхто тебе тут не боїться.

— Ти не знаєш страху, Дунаю. Хіба озираєшся сторожко. І не довіряєш нікому. Собі хоч віриш?

— Лише собі, — була відповідь.

— О, слава Богу! Нарешті правду почув. Візьму до уваги. Але ти, *друже* Дунай, теж зроби зарубку, зав'яжи вузлика, роби, як звик, справа твоя.

— Вузлика?

— Та отож. Простий я чоловік.

— Уже втретє чую.

— Так зрозумій, до чого веду. Для мене, знаєш, начальства нема. Командування є, накази виконую. Але не вважай, що тебе наді мною поставили. Поки я хорунжий, поки командир, поки веду групу й відповідаю за людей, ти — мій підлеглий. Виконуєш мої накази. Не погрожую, Боже збав, але нагадую те, про що забув ти. Я, Дунаю,

начальника *радянської* міліції застрелив. Начальство поважаю, військова людина. Та не боюся. І не лови на слові, стріляти в тебе й прибирати з дороги, як ти вбив у свою голову, не хочу й не буду. Проте, — Максим зробив крок, тепер ставши впритул, — наступного разу в писок дістанеш. При хлопцях. Плювати, як далі в нас піде. До речі — як? Передбачені такі випадки, коли командир побився з підлеглим? А ти мій підлеглий тут, Дунаю. Окремого наказу вирізняти тебе з-поміж інших не маю. То як діятимеш? Заарештуєш чи на місці застрелиш, які маєш повноваження? Може, цидулу таємну тримаєш у підозві на подібний випадок?

Дунай мовчав. Усе, що він хотів і міг сказати, за нього говорили сірі очі, котрі, поки Коломієць говорив, трохи звузились. А Максима несло далі:

— Там, на хуторі, ти почав без мого наказу. Треба було оцінити обстановку, а вже потім виказувати себе. Або не виявляти, обійти стороною. Зупинити тебе я не міг, навіть якби дуже хотів. Забагато береш на себе, їй-богу, забагато. Через твої дії ми втратили двох вояків. Заперечиш?

— Шерех і Гонта загинули в бою, — відчеканив Дунай. — Вояки щодня гинуть. То є війна.

— Вони загинули як герої. Через твою самовпевненість і пиху. Не хочу казати нічого про дурість...

— Сказав. Я почув.

— Бажано, аби почув усе інше. Особливо про писок. Їй-богу, вдарю, щойно дозволиш наступного разу наказувати щось комусь замість мене. При живому командирі.

Тут Коломієць зовсім перестав контролювати себе.

Розбудивши вглибині себе не лише колишнього міліціонера, а й колишнього зека, цикнув зубом на блатний манер, протягнув через губу з характерними інтонаціями:

— *Усьок?* Молодця. Кочумай^[22]. Ніхто маршрут не мінятиме без мого дозволу. А я зараз тебе вислухав, але з тобою не згоден. Йдемо, як ішли. Все.

Лишалось поплескати трохи отетерілого Дуная по плечу й розійтися, що Максим і зробив. Був свідомий: віднині між ними прірва. Чим би не завершився рейд, коли б не повернулися назад, як скоро налагодиться зв'язок із референтурою — однак Дунай цієї

розмови й, головне, подібного тону не подарує. Не в його характері. Нічого, зате межу Коломієць окреслив, дистанцію вказав, ситуацію прояснив остаточно й назавжди.

Звісно, напруженість між двома «старшими» приховати від інших не вдалося. Та й Максим не надто хотів. Поводився, ніби нічого не сталося. А хто вважає — щось таки трапилось, нехай тримає висновки при собі. Щойно знялися й рушили далі, Коломієць пересвідчився: з дисципліною в *його* групі все гаразд. А під час руху взагалі не до балачок.

До хутора дісталися під вечір наступного дня, і зараз, говорячи з Чепігою та водночас намагаючись оцінити обстановку, Максим дійшов висновку: їхній появі тут не надто раді. Й справа навіть не в самому Чепізі, в якого жінка й діти. Як правдивий *східняк*, нехай навіть рідна Полтавщина географічно лежить не на сході України, він тонше, ніж більшість побратимів, розумів тутешні звичаї й відчував місцеві настрої. Вони характерні не лише для окремого району Київщини, а загалом для всієї місцевості, де радянська влада встигла закріпитися раніше, ніж по той бік Збруча. Й, відповідно, раніше й рясно вмити все довкола кров'ю.

Тут хотіли миру.

Чимшвидше він настане — тим краще.

За будь-яких умов. Адже тут навчилися пристосовуватися. Максим знав це, бо свого часу пристосувався сам, не надто переймаючись цим. Він просто визнав владу. Не зовсім своєю, але все ж владою, на яку слід зважати, подобається вона чи ні. Тепер він уже так не думав, протягом минулого року, проведеного у волинських лісах, радикально змінивши погляди.

Проте, як казала колись його шкільна вчителька, свою голову нікому не переставиш, а все горе — в головах.

Змірявши Мирона поглядом із голови до п'ят, Коломієць мовив, обравши тон, який одразу відсікає бажання сперечатися чи просто гарикатися:

— Наказ ти вже одного разу отримав, Чепіго. Не бійся, ніхто тебе не мобілізує просто зараз. Роби те, що маєш робити. Розмісти людей на ніч, нагодуй. Хай там як, але зостанемося тут до завтра.

— Чим нагодую? — визвірився господар. — У дітей заберу? Ич, розумецький. У мене, аби знав, наші партизани нічого не брали.

— Хто у тебе наші партизани? — виступив наперед Дунай.

Максим жестом зупинив його.

— Спокійно. Він обмовився. А може, не обмовився, але тут так називають — наші. Усі, хто не німці, — то свої, зрозумів?

— Ні, — відчеканив Дунай. — Здається, ти теж. У нас різне розуміння.

Миронові очі сторожко забігали від одного незваного гостя до іншого. Відчувши в Максимові якого не якого, а заступника, він смикнув його за рукав, заговорив швидко, зачастив:

— Слухайте, все не так... Я нічого, хлопці, нічого... Ваші навесні були, пішли, більше не приходили. Тепер знову, мов сніг на голову. Тоді заховав, бо... Не знаю... Допоміг, тепер сам боюся. Трушуся, мов листок на осиці... Не за себе, мені воно... Жінка, діти, мусите зважати... Скільки війна йде, стільки за них боюся. Меншому рочок ось тільки, старшій третій пішов... Дівчинка... Валя... А синок — Ілько, Ілля, Ілюша...

Коломійцеві набрид словесний потік.

— Чого хочеш?

— Не палить мене. Йдіть. Так — усе, що треба. Але тут — ні.

— *Так* — це як?

— Зв'язок. Відомості будь-які. Я ж залізничник. Ешелони проходять, вантажі. Там продовольство на фронт, зброя, речі, медикаменти. Не все зупиняється тут, станція не вузлова. Але буває — стають. Ось зараз на запасну колію два вагони загнали.

Розмова починала ставати предметною.

— Що там? — запитав коротко.

— Ніби харчі. Сухпаї. Галети, тушонка. — Мирон поволі заспокоювався, очі заблищали життям. — Тут же так, у тилу: *кому війна — кому мати родна*. Примовка така є.

— Є, — тепер втрутився Дунай, йому набридло відмовчуватися. — Ти по суті справи давай.

— По суті, по суті, — активно закивав Чепіга. — Коли вже про суть... Хлопці, люди добрі, не губить, га? Я ж вам усе говорю, всі секрети. А то секретна інформація. Розголошувати зась, під страхом...

— Та бачу я, дядьку, який ти переляканий, — дозволив собі поблажливі нотки Дунай. — А ще виджу — торгуєшся. Давай, кажи.

Нарешті Чепіга зовсім осмілів, повів діловито, мов справжній крамар, зачастив ще сильніше:

— Слухайте-слухайте, отак зробимо. Ви, хлопці, йдіть сьогодні кудись. Вас тут багато, аби ще двоє-троє, то якось той... Діти малі, навіть побачать стільки дядь чужих, нічого нікому не скажуть, не вміють. Жінка мовчатиме, але ж вона ще більше труситиметься, ніж я. Тому йдіть, хлопчики, йдіть. Там далі, кілометрів десять, хутори спалені. Там ще минулої осені повоювали трошки... чи не трошки... Відпрасували місцевість, майже нічого не лишилося, не живе ніхто, мертво. Але погребі збереглися, там пересидіти можна короткий час. То як, підете?

Коломієць гмикнув.

— Хоч щось. Умовив, перейдемося ще трохи. Люди в мене ледь на ногах стоять, тому хоч сухарів знайди.

— Навіть сала шматок витягну! — Чепіга не приховував радості. — Так тепер про сухарі чи то галети, хрін знає... У вагонах, на запасній колії. Кажу ж: там з вантажем щось нечисто. Накладні перевіряють суворо, і так виглядає, ніби хтось ті два вагони солдатських харчів наліво двинув. Чи хотів... Там розбираються, могли б пропустити, але капнув хтось десь... Стуконув, розумієте...

Мирона так захопила власна розповідь, що він уже зовсім забув про все на світі. До Коломійця враз дійшло: Чепіга задрить тим невідомим, хто в умовах воєнного часу й суцільного хаосу при наполегливих спробах навести довкола подобу порядку зумів *списати* під шумок справжній скарб — два вагони харчів. І незадоволений, що злодіїв зрадили.

Трошки розбираючись у подібних схемах, котрі мали місце ще до війни, Максим міг битися об заклад: сумнівний вантаж так до фронту й не дійде. Надто ласий шматок — два вагони, котрі йшли невідомо куди. Тепер той, хто сигналізував про *можливий* злочин, напевне намагається заговорити, надмірно бюрократизувати справу, потім довести — з вантажем усе гаразд і негайно причепити вагони до найближчого ешелону. Щоб десь по дорозі, на вузловій станції, вони б зникли остаточно.

Війна господарських злочинів не зупиняє.

До тилкових служб мобілізовані цивільні, вчорашні господарники, з цілком законною бронєю. А вони як крутили в мирний час, так і на війні крутитимуть. Тим більше зараз, коли вона тягнеться третій рік і до неї, хай там як, люди звикли й пристосувалися. Хіба хочеш — мусиш.

— Нас цікавлять ці вагони, — мовив Максим. — Нам узагалі потрібна докладна інформація про рух поїздів по вашій станції. Особливо військові ешелони, зі зброєю. Танки, гармати, снаряди, таке інше.

— Тут не стратегічна гілка, — зауважив Чепіга.

— Але вона завантажена, — парирував Дунай. — Усе, Східняче, забираємося звідси. Хіба дізнайся, де ті хутори.

Максим відкрив планшет.

— На карті покажеш?

Чепіга знизав плечима.

— І ще: люди потрібні. Надійні. У канцеляріях найперше. Документи маємо справні, але різні інші папери знадобляться. Когось знаєш?

— Хто у вас надійні?

— Незадоволені владою.

Чепіга знову знизав плечима.

— Вони вголос не говорять. Шукайте самі. Ось якщо їх у вагонах на станцію привезуть — дам знати.

— Жарт?

— Еге.

— Смішно. — Максим лишався серйозним, тим часом витягнув карту, розгорнув на потрібному місці. — Показуй, де хутори. Ми — ось тут.

Тицьнув пальцем, постукав пучкою кілька разів.

Вказані Чепігою спалені хутори знайшлися — трохи не там, куди той тицьнув.

Дунай відразу зробив стійку «на зраду». Гарикатися набридло, і Коломієць, давши йому випустити пару, спокійно пояснив: ніхто нікого не зрадив, просто через вроджену інвалідність Мирон, крім свого куточка, мало де бував. Погано орієнтується на місцевості, тим більше — в картах не мастак, ось найпростіше пояснення. Сам зробив

поправку на місцевості, група дала гак і вийшла туди, куди треба, вже за п'ять додаткових кілометрів від того місця.

Навіть поночі стало ясно — тут рік тому було гаряче. Землю довкола щільно вкривали вирви, й, прямуючи до потрібного місця, чоловіки не завжди могли оминати, втрачали тверде під ногами, ковзали вниз. Та призвичаїлися швидко й, діставшись розбитих забудов, справді відшукали серед уламків вхід до вогкого, але безпечного льоху. Всередині стало місця всім. Люди вимоталися, засинали на ходу. Коломієць розумів, та все одно наказав міняти вартових щогодини. Дай більше часу — з ніг може впасти й сторожа, всі живі люди.

Але така передишка теж пішла на користь — вояки трохи перевели подих, почали освоюватися, розділили рештки харчів, і Чуб красномовно труснув порожнім «сидором»:

— Так далі підемо, не?

— Ось і продуктові вагони до речі, — кивнув Максим. — Потому довго тут не лишимося, облава буде велика. Придивимося, поміняємо базу. Але далі піде легше. Повинно піти.

— Ти про що? — поцікавився Тур.

— Друже Тур, ти як колишній військовослужбовець РККА^[23] не даси збрехати: мирне населення навіть до війни побоювалося військових. Не бачило в них своїх захисників. Про червоноармійців кажу. Є таке?

— Чого ж! — легко погодився той. — На своїй шкурі відчув. У прямому смислі.

Хоч усі тут знали його історію, Тур усе одно засукав правого рукава до ліктя. Очам відкрився слід потворного опіку. Чотири роки тому в нього, тоді ще сержанта, хлюпнула кислотою волинська дівчина. Готувалася, як потім розібралися, довго, заходила здалеку. До нього особисто нічого не мала, кортіло насолити першому-ліпшому *москалеві*. Її старшого брата забрали незабаром після входу радянських військ як активіста українського підпілля. Від тортур він помер у камері луцької тюрми НКВС, тіло віддали, ховати довелося в закритій труні. Потому дівчина свідомо накликала на себе прокляття рідних, почавши шукати знайомства зі справді першим військовим, котрий впав у око, — Василем Сміяном, так насправді звали Тура.

Де роздобула кислоту, він так і не дізнався. Натомість досі, розповідаючи, як усе було, пишається власною реакцією футбольного воротаря — в останню мить устиг виставити перед собою голу руку. Аби не це, мав усі шанси лишитися без обох очей, без одного — напевне. Звідки напівроздягнена, в самій сорочечці панянка видобула склянку, теж не бачив: збуджений авансами, спраглий за жіночими пестощами солдат у той момент думав чим завгодно, лиш не головою, тож стягнув гімнастерку, лишившись голим по пояс.

Тоді сержант Сміян не дав їй утекти, скрутив, здав, куди треба. Навіть отримав подяку в шпиталі, його підвищили відразу до старшини. Згодом про все дізнався, в тому числі — про те, як у камері дівчину кілька днів гвалтували, називаючи це допитами, і вона знайшла спосіб накласти на себе руки. Отримавши й переживши цілий букет різних вражень, Василь Сміян поступово і, як сам признався потім, несподівано для себе, кандидата в члени партії, зробив висновки. Котрі й спонукали його влітку сорок першого тишком-нишком, прихопивши зброю й знявши з форми всі відзнаки, перейти до українського збройного підпілля.

Свого часу, дізнавшись Турову історію, Коломієць зробив висновок: той намагається в подібний спосіб спокутувати провину. Не свою особисту — спільну. Вважаючи винними всіх, хто служив у Червоній армії. Свого часу, розбираючись у причинах подібного власного рішення, Максим дійшов схожої, такої самої, дуже близької думки про свої мотиви.

— Мусиш знати — потрібна іскра. Принаймні в це вірять наші керівники. Хтось має показати: армія та влада загалом слабка. Не контролює нічого або контролює погано. Кулак — поганий контроль. Згоден?

— Але ж ефект від нього є...

— До часу, друже Тур, — парирував Коломієць. — Це ж очевидно: люди спершу чекали німців як визволителів від комуністів, потім, зрозумівши — ті недалеко від більшовиків пішли, стали надіятись на повернення тієї влади. Мовляв, війна та біда навчать. А бач, нікого нічого не навчили. Судячи з усього, одні визволителі нічим не ліпші за інших. Люди волі не знають і не відчують себе в тилу в безпеці.

— Здалеку заходиш.

— Аби ти краще зрозумів, бо тут своя специфіка, — вкотре наголосив на цьому Максим. — Народ шукає виходу. І чогось чекає. Скуштував обидві влади, наївся — о! — він черкнув себе ребром долоні по горлу. — Аж тут хтось починає шуміти. Не дає спокою. Показує на ділі: насправді влада не має тієї влади, яка була. Втрачає контроль, не здатна стискати кулак, як раніше, бо змушена рахуватися з війною. Інакші порядки, інакші вимоги, не розірветься. Люди ж накручені, їх лише підштовхни.

— Кажеш — підштовхнемо, друже Східняк? — вліз Товкач.

— Спробуємо.

— Я не аж такий оптиміст. Хоч кортить із тобою погодитись.

— І я про це, — підхопив Тур. — Не думаю, що тут народ безнадійний. Зброї повно, людей копнуть треба під дупу. Ми з тобою, друже Товкач, тому два приклади. Та й пан командир.

Він посміхнувся у вуса.

— Ага, — озвався зі свого кутка Хорт. — Житте вас усіх копнуло.

Увесь цей час Дунай слухав та відмовчувався. Коли розмова згорнулася, підвівся, наскільки дозволяв льох, підійшов до Коломійця, став над ним, дивлячись згори. Той хотів випростатись, аби опинитися з ним на рівних. Та раптом передумав, зручніше вмовився біля підмурованої дбайливим господарем стіни, глянув на товариша знизу.

Ззовні сюди проникав тонкий промінчик через невеликий прямокутний отвір — його зранку виявили та трохи розширили вартові Мирон і Корж, потім завбачливо замаскувавши.

Витримавши деякий час у напівзігнутому стані, Дунай нарешті опустився, зігнувши ноги, присів поруч.

— Маєш план дій?

— Доповідати тобі не мушу! — машинально, вже за звичкою огризнувся Коломієць, тут же зрозумів — надто різко, не годиться, все ніби трохи вляглося, здав назад: — Тобто, міркування є. Але поки хай повариться.

— І що ж то за вариво?

— Поки не вивчимо обстановку — не готовий сказати. Готуючи плани, слід багато на що тут зважати.

— Сидячи в пивниці, нічого не побачиш, — відрубав Дунай. — Довго тут ховатимемось, мов щури?

Максим знову ледь стримався від грубої відповіді. Та наступної миті зрозумів: саме зараз Дунай має рацію.

— Ховатися, як ти кажеш, нам доведеться ще довгенько. Ти краще за мене це знаєш. Хлопці — так само. Вільно ходити не можемо. Але все правильно. Почати слід із розвідки. Наприклад, прогулятися до залізниці.

— Чому саме туди?

— Вагони на запасній колії. Поки не знаємо, наскільки лояльними будуть до нас тутешні, вдарити кудись треба.

— Підірвати колію ефективніше, — відрізав Дунай. — Завдання рейдових груп — диверсії. Коли забудь, друже Східняк, то я нагадую. Так, між іншим.

— Подяка, — гмикнув Коломієць. — Тоді давай відразу викличемо весь вогонь на себе й ляжемо всі. Марш-кидок того вартий, наші побратими за це лягли?

Після його слів запала лунка тиша.

— До чого ведеш? — запитав Дунай.

— Диверсія — її ні з чим не сплутаєш, — терпляче пояснив Максим. — Відразу шукатимуть диверсантів. І тут дуже скоро мерехтітиме в очах від «червоних погонів». На військові склади чи інші об'єкти, ті ж самі вагони на запасних коліях, кліюють не завжди диверсанти. Навіть не так: переважно банди, звичайні дезертири чи хто там ще ховається по лісах від влади.

— Ми, — знову вліз Хорт.

— Ні. Ми криємося від ворога до часу, — повернувся до нього Коломієць. — Хіба хтось із нас тут визнає цю владу нашою, своєю? Ми на війні.

— Пишно сказав, — сказав Товкач. — Але правильно.

— Ага. Але ж інші, хто також ховається по лісах, так не вважають. Бо не воюють уже. Для них війні давно кінець. Владу визнають владою, тому й бояться їхнього закону. Бандити. Бачили ж листівки більшовицькі? Нас там із ними рівняють. Напевне знають: ми — не кримінальний елемент. Тому якщо наша ціль — товарний вагон чи, скажімо, склад із продовольством, найперше на *справжніх* бандитів подумують. А ганятися за ними солдатів поки не посилають. Місцева міліція ледь справляється. Ми ж, як ти мудро кажеш, друже Дунай, розвідку проведемо.

Поки говорив, зрозумів: не так до інших, як сам до себе.
Лиш думки вголос.

Рушили по обіді.

На станцію пішло четверо. Коломієць взяв із собою Тура й Товкача, обоє говорили *по-місцевому* краще за решту, а контакту з патрулями не уникнути. Дунай вирішив йти з ними в останній момент, нічого не пояснив — просто зібрався. Максим розумів причину, відмовчався — хай наглядає всевидяче око. Лиш обмовився:

— У разі чого більше мовчи. Говірка викаже. В *їхній* армії нашого брата повно, але зустріти в тилу когось із *вашим* акцентом...

Хоча ніде правди діти — Дунай виглядав типовим, наче з картинки чи агітаційного плакату, радянським старшиною. Документи мали всі, справжнісінькі, бланків свого часу викрали досить. Печатки змайстрували з відірваних підошов, та на око не відрізнити, перевірено не раз. Єдине, що справді могло насторожити, — ціла група військових, які повертаються у свої частини з різних шпиталів, але чомусь тиняються гуртом. Тож розділилися: Коломієць сказав Дунаєві триматися біля себе, в разі чого говоритиме офіцер, старшина не втручатиметься, а Тур із Товкачем йшли кожен окремо, при цьому домовилися тримати один одного в полі зору.

За старшого на базі лишився Чуб.

Четвірка проминула вже зовсім щедро вкритий багрянцем ліс. Перед виходом на дорогу уважно обдивилися кожен себе, чи не лишилося на одязі листя або інших слідів, що могли виказати. Потому, кивнувши розвідникам, Коломієць поправив ремінь, обсмикнув шинель і посунув уперед, широко ступаючи. Дунай подався за ним, притримуючи правицею худий «сидір» — зовсім без речей пара військових бути не могла.

Якийсь час ішли, не озираючись, напрямок узяли правильний, і десь за годину їх наздогнала «полуторка». Ступивши на узбіччя, Максим хотів пропустити машину. Але, трохи обігнавши, вона раптом загальмувала.

Тепер розвідники могли порахувати кількість солдатів у кузові — четверо. У всіх автомати, довкруг — як на лихо відкрита місцевість, і в разі чого бій вийде коротким. Проти чотирьох автоматників двоє з офіцерськими ТТ в кишенях нічого не вдіють. Про всяк випадок

торкнувшись через шинельне сукно гранати, Коломієць, ніби нічого не сталося, крокував далі. Не озирався, та відчув потилицею Дунаєву напругу.

З кабіни, з пасажирського місця, тим часом вийшов капітан років під тридцять п'ять, непоказний, вишкрябані бритвою щоки й підборіддя видно зблизька, під кашкетом — йоржик каштанового волосся. Круглий, бульбочкою ніс робив його добродушним, простецьким й водночас — звичайнісіньким. У натовпі, хоч у цивільному чоловік, хоч у формі, Максим би такого не вирізнив. Навіть кирпа — не прикмета, таких повно.

Порівнявшись із машиною, Коломієць кинув руку до козирка, зупинився. Боковим зором помітив — Дунай теж козирнув, ставши так, аби в разі чого прикрити тил. Старший офіцер відповів тим же жестом, відчеканив:

— Капітан Волобуєв, — й не дочекавшись, спитав: — Здоров, танкісти. Куди, товариші? Може, підкинути?

— Лейтенант Коломієць. — Максим вирішив зберегти у фальшивих документах справжнє прізвище, а на плечах — польові погони молодшого офіцера танкових військ, випадкового знайомого вони не настрожили. — Дякую, товаришу капітане. Не відмовимося. Ми на станцію.

— Так і ми на железку! — Волобуєв гостинно й навіть картинно розвів руками. — Своїх доганяєте?

— Висуваємося в розташування, — обмежився Коломієць обтічною фразою.

— Заскакуйте. Туди ще вісім кеме, для чого ноги бити.

Дунай мовчки взявся за край борту, підтягнувся сам. Двоє солдатів з кузова допомогли Максимові, хоч він не просив, хряснули дверцята кабіни — капітан уместився назад. Машина рушила, і Коломієць заспокоївся: нічого особливого, взаємна виручка, на місці Волобуєва сам підхопив би двох служивих.

Інша річ, по приїзді капітан захоче поговорити, перекинутися бодай парою слів. Хто, куди, звідки — не допит, звична в таких випадках розмова. Але, здається, пронесло. Висадивши пасажирів біля залізниці, Волобуєв попрощався так само коротко, як привітався, обмовившись — інтендантські справи, постачання, вантаж отримувати. На його погонах Коломієць не розгледів маленьких

коричневих відзнак інтенданта, та значення цьому не надав. Бійці взагалі мали золотаво-жовті нашивки піхотинців, це тим більше нічого не означало: Волобуєву виділили в розпорядження чотирьох людей і шофера з машиною. Той саме ходив довкола, зосереджено копаючи носакон скати.

Потиснувши капітанові руку на прощання, Максим відійшов у бік станційної будівлі, раптом зупинився, витягнув трофейні папіроси з кишені, відкрив коробку, простягнув Дунаєві. Поки той прикурював, мовив неголосно:

— До нього придивитися не зайве.

— А що таке?

— Цікавий інтенданта, постачальник. — Коломієць теж прикурив, затулювався, скошувався у бік нового знайомого. — На станції — вагони з продуктами. Цього явно за ними відрядили. Типовий тиловик, не надто обережний. Увійти в контакт, з'ясувати звідки. Нам же треба знати, де тут поруч частина стоїть.

— Не завадить, — погодився Дунаї. — Він затримається тут. Давай поки роздивимось на місці.

— Та я вже бачу, що треба, — гмикнув Максим, кивнувши товаришу через плече.

Ставши боком, той теж побачив буфет, з якого саме виходив, точніше вистрибував на одній нозі, допомагаючи собі саморобними костурами, молоденький солдатик у гімнастерці без ременя, галіфе з підкоченою лівою, порожньою штаниною. За ним вискочила, тримаючи в руках сіру ватяну тілогрійку, розпатлана жінка, старша, в старому драповому пальті. А вже за жінкою — худа висока стрижена тітка в запаному, колись білому, тепер сіруватому довгому халаті.

— Дай сюди! — заволила вона, схопивши розпатлану за плече і розвернувши, смикнула ватянку.

— Совість май, Любка! — огризнулася та, вирвавши здобич у буфетниці. — Інваліда роздягаєш! Він воював за тебе, ти!

— Ага! А касу теж за мене здаватиме! — визвірилася Любка. — Знаєш, Семенівно, от же ж знаєш, як зараз перевіряють! Не збігається щось — все! Шкідництво! Я минулого разу ледь вигребла!

— Просила тебе — не наливай йому в борг! Не бери речами! — Семенівна відступила, заховавши ватянку за спину, рукав торкнувся

землі. — І так нічого в хаті нема після тих німців! Усе, що могла, продала чи поміняла! Так Колька ж останнє тягне!

— Не наллеш — гранату принесе! Забула, як той раз? Тут же цього добра, що грязюки! Хочеш, аби сина закрили?

— Хто одноногого закриє!

Поки жінки сварилися, солдатик, різко рухаючись, віддалявся від них. Утративши враз рівновагу, поточився й упав на бік, завмер, навіть не намагаючись встати. Обидві миттю припинили сварку, кинулися до одноногого, заходилися піднімати. Неподалік зупинився патруль — офіцер і двоє солдатів, та допомагати не квапилися, байдуже стежачи за вочевидь звичним тут видовищем.

Тим часом у полі зору з'явився Тур — сидів на возі поруч із трьома бідонами, конем правила закутана по самі очі селянка.

Товкача ще не видно.

Капітан Волобуєв про щось мирно теревенив з іншим офіцером, під час розмови той машинально поправляв червону пов'язку на рукаві. Його бійці, згуртувавшись осторонь, пригощалися махоркою, один з них тримав кисет.

Проїхав без зупинки ешелон, на відритих платформах — новенькі танки і гармати в чохлах.

Тур допоміг селянці зняти з воза бідони, жінка прилаштувала їх біля помпи. Тур, ковзаючи поглядом по привокзальному майдану, почав помпувати. Повз нього пройшов патруль, якому набридло стежити за скандалом біля буфету.

Зім'явши папіросну гільзу, Максим знову закурив.

Ось нарешті й Товкач. Напомпував і ніби нічого не сталося веде велосипед за кермо й завзято, захоплено фліртує з його власницею — поштаркою в чоботях, чорному пальті й збитому на потилицю береті. На диво мирна картина, патруль навіть не глянув у їхній бік.

«Полуторка» Волобуєва повільно зрушила з місця, водій розвернувся, почав здавати задом, і скоро машина зникла за пакгаузом. Туди ж, докурюючи, посунули бійці. Капітан дружньо поплескав свого співбесідника по плечу, знайшов поглядом Максима й Дуная, махнув їм, мов давнім знайомим.

Одноногого солдатика матір уже підняла й відвела подалі, щось тихо говорячи на ходу й марно намагаючись накинути йому на плечі

відвойовану тілогрійку. Буфетниця вже зникла з очей, і Коломієць торкнув Дуная ліктем:

— Зайдемо.

Волобуєв теж зник з очей.

У Максимовій голові поволі визрівав план, як зтягнути капітана в буфет на розмову.

— Здравія бажаю.

Коломієць повернувся на голос.

Патруль.

Зблизька перетягнутий портупеею гостролиций офіцер з капітанськими погонами нагадував хижака, який мітить територію. Миттю згадалася зустріч із вовком: минулої осені, в середині вересня, звір вийшов на Коломійця з чагарів. Чому тварина пішла на людину, а не уникла зустрічі, Максим тоді зрозумів швидко — почув щеняче скавчання вглибині. Вовчиця привела вовченят, і тато-вовк показав, де чоловік мусить зупинитися подалі від гріха. Якийсь час людина й звір стояли один навпроти одного, хто кого передивиться. Потім з лісу вийшло ще двоє вояків, Коломієць саме вів розвідку, теж зупинилися. Один поклав був долоню на ложе автомата, але Максим хитнув головою й, не зводячи погляду з вовка, позадкував, жестом наказуючи товаришам робити те саме. Поки порушники спокою не сховалися за деревами, хижак стояв на місці.

Не кидався на людей. Нічим не виказував лихих намірів. Дивився, як на ворогів.

Погляд старшого патруля подібний.

— Здравія бажаю, товаришу капітане, — козирнув Максим.

Дунай виструнчився, руку до пілотки приклав мовчки.

— Ваші документи, — сухо мовив офіцер, простягаючи правицю.

— А в чому справа? — поцікавився Коломієць, зачепивши периферійним зором увагу Тура й Товкача, які зараз стояли в різних кінцях майдану.

— Перевірка. Треба пояснювати додатково?

Справді, питання дурні. Патруль має право вимагати документи будь у кого.

Розстебнувши кілька верхніх гудзиків на своїй шинелі, Максим ковзнув рукою за викот. Дунай уже теж ліз по свої папери.

— Відставити, — мовив раптом капітан. — Пройдемо з нами, товариші. Там покажете.

Він показав загостреним підборіддям на станційне приміщення.

— Може, поясните тут?

— Лейтенанте, виконуйте наказ старшого за званням.

Солдати, ніби чекаючи саме цих слів як команди, синхронно скинули з плечей ремені гвинтівок.

Пальці капітана розстебнули кобуру.

Нічого хорошого... *чорт забирай!*

— Ми прямуємо в розташування нашої частини, — розправив плечі Коломієць. — Якщо нас арештовують...

— Ніхто вас не арештовує. — Капітан говорив рівно й спокійно. — Чому відразу — арештовані? Може, є на те причина?

— Товаришу капітан, що тут...

Дружно клацнули два затвори.

— Не загострюй, лейтенанте, — тепер капітан говорив тихо. — Кругом, кроком руш. І старшини це теж стосується.

Повертатися спиною до патруля не хотілося, та ситуація справді ставала дразливою. Намагаючись не дивитися на своїх, аби старший патруля не перехопив погляд і не зробив відповідних висновків, Максим рушив уперед, до будівлі. Поруч, майже крок у крок, ступав Дунай. Його напруга відчувалася фізично.

Так перед весняною грозою електризується повітря.

Потому, як вони зайшли всередину й переступили поріг кімнати чергового по станції, події побігли так швидко, що Коломієць втратив контроль, підхоплений виром, мов листок у бурю.

— Ви знайомі, — сказав капітан з-за їхніх спин.

Так, знайомі. Назустріч затриманим з ослона підвівся різноногий Мирон Чепіга. Слюсар сидів навпроти вікна, воно виходило на пристанційну площу, звідси ж чудово проглядався буфет, і питань у Коломійця вже не було. Зрозумів усе й Дунай, харкнув, густо сплюнув собі під ноги.

— Ти в мене зараз мордою все витреш.

Відразу по погрозі його вдарили ззаду, підбиваючи ноги. Капітан відступив, старався солдат, і коли Дунай, не втримавшись від несподіваного нападу, упав навколішки, дістав від нього ще й

прикладом між лопаток. Максима не чіпали, на нього просто навели дула, а капітан, замахнувшись ногою, вдарив лежачого носом, цілячись у лице.

— Отак, — сказав переможно, витягаючи пістолет із кобури. — Хто це?

Питання до Чепіги, той відповів миттєво, тицьнувши пальцем на Коломійця:

— Старший у них, товаришу Фомін. Називали Східняком.

— Як нам одразу пощастило, — гостролиций скривив кутик рота, зображаючи посмішку, хоч більше це нагадувало бридливу гримасу. — Скільки їх усього?

— Не рахував. Не бачив усіх, зі мною говорили ось вони, двоє. Та не менше десятка, треба було всіх розмістити.

— Скільки вас? — Фомін повернувся до Коломійця, пістолет не опускав. — Зброю на підлогу. Ну!

Максим зітхнув.

— Сука ти, Чепіга.

— З жінкою та двома дітьми! — випалив той. — Бач, які вони розумні! Тільки я мудріший, ясно? Ще тоді, навесні, як ваші в мене пересиділи, пішов, куди треба, і доповів! Покаявся! А мене похвалили! Молодець, Мироне Петровичу, чекай тепер на гостей!

— Буде, — обірвав його сповідь Фомін, зробив півкроку до Коломійця. — Нате вам очну ставку. Докладно поговоримо пізніше, є про що. А скільки вас — я й так дізнаюся скоро. Руки!

Грюкнули двері — зайшло ще двоє солдатів. Максим не рухався, руки теж не піднімав. Усе відбувалося не з ними, він лише глядач, дивиться збоку.

Спробував опиратися, коли крутили — дарма: схопили двоє, перетягнули до столу, вклали поверх. Спритні сильні руки знайшли гранату в кишені шинелі, з другої витягнули ГТ. Водночас інша пара роззброїла Дуная, перед тим один, нівроку кремезний, сів полоненому на голову. Фомін опустил пістолет, на лиці — вираз майстра, який добре впорався з роботою. Різноногий Чепіга сяяв, уже не виглядав калікою, обділеним життям, зараз на обличчі та в усій поставі читався тріумф переможця.

Капітан повернув зброю в кобуру, скрипнув ремнями, поправив форменого кашкета, зняв непотрібну вже пов'язку старшого патруля з

рукава, поклав на підвіконня, виплюнув:

— Узяти.

Ззовні долинула довга автоматна черга.

Відразу ляснуло кілька одиноких пістолетних пострілів — і знову заговорив автомат.

Коломієць, як і всі присутні тут, не розумів, хто стріляє й що взагалі коїться. Натомість майнуло одне: тепер.

— А-а-а-а! — заволав він на всю силу легенів, рвонувся, крутнувся вужем, вивертаючись із ослаблих на мить рук.

— Назад! — гаркнув Фомін.

Кому кричав — не ясно. Бо в той самий час, шарпонувшись, скинув із себе противника Дунай. Ще один рух, ось він уже на ногах.

Сили в невеличкому приміщенні хоч як були нерівні. Коломієць не тішив себе ілюзіями, що вдасться прорватися. Їх постріляють, покосять тут чи на вулиці, але вони бодай спробують використати раптову паніку й несподіваний шанс.

Брязкіт розбитого скла — у вікно знадвору влетіла граната.

Максим у відчайдушному довгому стрибку відлетів до стіни, стукнувся об неї, сповз, накриваючи голову руками. Рвонуло наступної миті, кімната наповнилася криками болю, стогоном і матом. Розплющивши очі, Коломієць побачив солдатів в одній купі малій, Фоміна, який сидів на підлозі й тряс головою, Чепігу в дальньому куті, за перекинутим столом.

І прочинені двері.

У проймі — Дунай.

Вони вибігли по черзі, відразу сипонули в різні боки, ще не знаючи куди треба бігти й де порятунок, — головне розбігтися, далі від голого простору, в укриття, будь-яке. Максим, пригинаючись, погнав до буфету, напереді вже бігло кілька бійців, та враз з-за рогу пролунали постріли: Товкач і Тур намагалися відсікти погоню.

А з-за пакгаузу вилетіла «полупторка».

На повній швидкості перетнувши станційний майдан, траєкторією руху розрізавши його по діагоналі, машина врізалася в солдатів, котрі не встигли втекти з дороги. Автоматники били з кузова, розмістившись вздовж бортів й збільшуючи тим самим сектор обстрілу. Навіть у такому запалі Коломієць встиг помітити: їх уже троє... ні, двоє —

черга від пакгаузу скосила того, хто примостився з правого краю й необережно випростався.

Дверцята кабіни прочинені.

Волобуєв стріляв не прицільно, хаотично. Зі свого місця Максимові не було видно, та він готовий битися об заклад: кирпичий зараз посміхається.

— Сій!!! — вигукнув Коломієць і, перш ніж Товкач спробував зупинити його, кинувся навперейми машині.

Нічого не заважало шоферові збити й цю перешкоду.

Але раптом вантажівка чомусь рвучко повернула ліворуч, сіпнулася, зупиняючись. Від такого ривка автоматники в кузові втратили рівновагу й завалилися на дно. А над ними пройшла черга, випущена після того, як попередня розбила лобове скло й кулі пробіли шофера.

Так і є — зсередини дверцята відчинили, капітан сильним поштовхом викинув тіло з кабіни.

Коломієць уже був поруч, заскочив на підніжку.

Солдати вже бігли звідусіль, оточуючи «полуторку», беручи в кільце стрільців, самі стріляючи в русі. Один із пострілів збив з ніг Товкача — той, за Максимовим прикладом, спішив до рятувальної машини, під її прикриття. З протилежного боку, петляючи, туди ж нісся Дунай, і тепер втрутився Тур — відчайдушно спробував пістолетними пострілами відвернути увагу на себе, від беззбройного.

Його розстріляли ззаду, майже впритул.

Але вже оговталися капітанові автоматники. Їхня зброя заговорила дружно, злагоджено, вони били з-за бортів короткими чергами, солдати зупинилися й розтягнулися ланцюгом, залягли.

— Давай!

Це кричав Волобуєв, вчепившись у кермо й випрямляючи машину.

— Ходу, Щербань! Ходу! — перекрикуючи звуки бою, рывкунув йому один зі вцілілих автоматників.

Максим довго не думав.

Скочив з підніжки, схопився за борт, перекинув себе в кабіну. Автомат — ось, руку простягни.

— Дунай! — загорлав він.

Той уже добіг до вантажівки, забрався в кабіну, вже на ходу, тут же пригнувся.

Волобуєв, Щербань, капітан — байдуже, хто і як називати, втопив до упора педаль газу, пальці вчепилися в кермо, аж побіліли кісточки.

Вони йшли на прорив.

Максимові завжди в таких випадках здавалося — час безмежний, бій триває кілька годин і Бог знає, коли скінчиться. Та насправді від їхнього арешту дотепер, коли втікачі на всіх парах вилетіли на битий шлях і негайно гайнули до лісу, залишивши погоню позаду, сплигло не більше, як тридцять хвилин.

Командирський годинник на руці Коломійця не розбився.

— Знайомимося наново?

— Розходимося краями, лейтенанте. Чи хто ти там.

— Лейтенант. Тільки не Червоної армії.

— А якої?

Кирпатого, здається, нічим не можливо здивувати. Примруживши очі, він витягнув коротку шию, придивляючись до Максима, ніби намагався впізнати в ньому когось із давно забутих знайомих. Потім видав звук, схожий на тихе рохкання.

— *Мусор*. Я ваших читаю. Просік, коли ти мені ось зараз карти розклав. *Матьорий*. Та й *кореш* твій, — кивок у бік Дуная, який сидів на землі, спершись спиною об колесо машини. — От впали мені на голову! Коли б хто сказав — Вася Щербань з лягавими на одній *делюзі*, сам би того кокнув.

...Куди він завіз випадкових спільників, Коломієць не уявляв, карту лишив Чубові. Розпитати нічого не встиг. Щойно зупинилися, Щербань відразу націлив пістолет, питаючи, хто такі й звідки взялися. Максим у відповідь узяв напереваги автомат, запитав те ж саме в несподіваних рятівників. Хоча щойно все вщухло й повернулася розважливість, він сам зміг на це відповісти. Заговорив одразу, склавши докупи все побачене й почуте уривками у єдино правильну версію подій.

Тепер це нагадувало переговори.

Поки мислив уголос, обоє опустили зброю.

Щербань і його люди під виглядом постачальників із підробленими документами приїхали отримати продукти. Нічого нового й надзвичайного. Інтенданти отримують такі відрядження щодня, а злочинці працюють під військових дуже часто. Ще півтора

року тому, в таборі за Уралом, засуджений Коломієць наслухався подібних історій. Війна породжувала нові види злочинів, та й не такі вони вже нові... Сьогодні явно не їхній день, бо кузов порожній. Це означало лише одне: спершу все йшло, мов по маслу, та в останній момент бандити на чомусь прокололися. Не встигли завантажити нічого, довелося починати стрілянину й прориватися з боєм.

Збіг обставин, справді щасливий для Коломійця і його групи.

Та й де там щасливий: ще двоє лягло. І найгірше — Максим не певен в загибелі Тура й Товкача. Або один з них, або обоє можуть бути поранені, тяжко — але живі, в полоні. Потім, коли скінчив він, своє додав Щербань. Бандитського ватажка дуже здивувало, коли в нього на очах відразу після того, як почалася стрілянина, один із солдатів не знати з якого переляку кинувся до станційної будівлі й жбурнув гранату у вікно. А потім разом з іншим, котрий хтозна-звідки вигулькнув, став відстрілюватися від солдатів, мимоволі підтримавши вогнем прорив бандитів.

— Так карти лише раз у житті лягають, — завершив Щербань, додавши тону філософських ноток. — Про мене ти зараз усе зрубав. А я не знаю, кого з пекла вивіз.

— Сам щойно мусором назвав.

— Це ще нічого не значить. Ти по життю такий. І в тебе з *красноїорими* контри. Форма наша в обох. Ще двоє на станції, з гранатами... — Він стихив голос. — Диверсанти? З того боку, німецькі? Нам тут на території СМЕРШ не в жилу. Може, вас зараз краще замочити й підкинути на видне місце, аби тут не почалася військова операція?

На ці слова бандити дружно скинули автомати.

Дунай вловив намір — уже стояв на рівних, поставивши ноги на ширину плечей, ніби збирався відштовхнутися від землі. Дуло підібраного в кабіні пістолета дивилося на Щербаня, в голову, палець ліг на спуск.

— Спробуй, — мовив Коломієць.

— Та бачу, — на знак миролюбності Щербань поставив свій пістолет на запобіжник, демонстративно вклав у кобуру, після чого його люди опустили зброю.

Дунай не збирався.

Білки очей войовничо блищали.

Аж тепер Максим звернув увагу, як швидко ліс занурився в ранні вологі жовтневі сутінки.

— Добре. — Щербань ступив крок назад. — Мені до вас нема діла. У мене свого клопоту, бач, повно. Чорт знає, кого вже шукають, тебе чи мене.

— Обох.

— Ага. Тільки тепер не ясно, чи зв'яжуть нас із тобою після сьогоднішнього. Розділять — добре, поруч із тобою земля горить, лейтенанте. Моя стаття, в разі чого, не зрада батьківщини. Закони воєнного часу хоч як вимагають ставити мене до стінки на місці. Але хай краще за своє, ніж за твоє.

— Ти знаєш, яке воно — моє?

— Знати не хочу. Ви з оцим вусатим, — кивок на Дуная, — не *фраєра*, ясно. Значить, розходимося звідси краями й більше не зустрічаємося. Наступного разу, лейтенанте, хоч як тебе валитиму. Хіба...

— Хіба?

— Йдемо звідси разом. У мене втрати, твоїх поклали. Тримаємося разом, погуляємо до холодів. Однак краснопузих скубти, тобі не один хрін з ким?

— До холодів, значить. Потім куди?

— На всі чотири боки. Звідси — хоч за Урал. Там нашому брату загубитися легше.

— Ну, то вашому. В мене тут нема ні братів, ні інших родичів.

— Знав, що так скажеш. Моє діло — руку простягнути. Твоє — прийняти чи відмовитися. Коли так, прощайте. Йдіть, стріляти не буду, слово даю.

— Твоє слово чогось варте?

— Валяй, перевіряй.

На знак того, що втратив до розмови щонайменший інтерес, Щербань повернувся до Дуная спиною. Той глянув на Максима, опустив зброю.

Бандити вже знали, що треба робити. Один, як уже розгледів Коломієць, високий та рябий чоловік, чий точний вік заважали визначити віспяні рівчачки на лиці, пхав у бензобак брудну шмату. Другий, вилицюватий, з азійськими рисами, ладнав запальничку. Мить

— ганчірка спалахнула. Обоє відступили, Коломієць із Дунаєм теж відійшли на безпечну відстань.

Завмерли.

Очікування вибуху раптом об'єднало їх, зробило якщо не однодумцями, то спільниками, змовниками, навіть заколотниками.

Сідало сонце.

Каркнула ворона, їй відповіла інша. Чорні птахи кружляли над верхівками сосон.

Вибух.

П'ятеро ще якийсь час стояли, заворожено дивлячись на вогонь.

Потім Щербань, не зронивши пари з вуст, пішов геть. Його люди рушили за ватажком, жоден не озирнувся.

Дочекавшись, поки трійця розчиниться в сутінковому лісі, Дунай процідив:

— Це зрада.

— Чепіга? Так, зрада, — легко погодився Коломієць. — І не перша, яку ми тут побачимо. Групи, подібні до нашої, можуть мати такі самі контакти. Треба попередити, хоча... Не ясно як. І це нічого не змінить.

— Думати не годний, Східняче.

— Ти про що? Чепіга куцоногий нас здав — я знову винен? Чи взагалі всі східняки — зрадники, твоя теорія підтвердилася?

— Він послав нас на ті хутори.

Наче обухом по тімені.

Лиш тепер до Максима дійшло, про *що* говорить Дунай.

Ніч видалася світлою, ніби хтось невидимий змілосердився над ними й жбурнув у небо жменю зірок.

Орієнтувалися по них — справа звична. Вертатися на хутори не можна, Дунай категорично заявив це одразу ж, і Коломієць погодився. Чепіга зрадив, туди вже послали «червонопогонників», сили нерівні, але хлопці прийняли бій, так просто не далися. Чи вижив хто — не ясно.

Усе це Максим прогнозував і без Дуная. Той мав ще одну адресу, запасний контакт. Остап Ревуцький, колишній вояк армії УНР, прихований петлюрівець, нині — дяк-автокефал. Мусив бути священик, його залучили ще взимку сорок третього. Готуючи цей рейд,

Служба безпеки ще раніше дала завдання тутешньому оунівському підпіллю дізнатися, чи дійсний нині зв'язок, через певний час отримали відповідь: у серпні святого отця арештували, та лишився дяк — жив окремо, на хуторі, тому не потрапив у поле зору. Дунай тримав контакт про запас, бо на Чепігу надій було більше: саме через те, що навесні прихистив вояків.

— Проти ночі туди не підемо, — відрізав Коломієць. — Перечекаємо в лісі. Після сьогоднішнього всі довколишні села візьмуть на олівець, тільки й чекатимуть, де ми проявимося. За добу пильність ослабне.

Дунай промовчав — надто втомився за сьогодні, аби сперечатися. Тим більше, Максимова пропозиція збігалася з його думкою й висновками.

Він не врахував одного: Коломієць погодився, що не треба рухатися до хуторів, але навіть після року служби в УПА не готовий цього прийняти. Лишити своїх, не переконатися на власні очі, що сталося, не дізнатися, чи вдалося комусь уціліти, — Максим не збирався з цим жити й отак просто йти геть.

Дунай не погодився.

Коломієць пояснив — ближче, ніж на кілометр, до небезпечного місця не підійдуть. Не збирався казати, що має намір лишити товариша в тилу, а сам хоче пройти тихо й непомітно, переконатися, чи справді є засідка. Аж тоді вирішувати далі.

Дунай буркнув щось собі під ніс, однак не заперечував, якщо Східняк бере всю відповідальність на себе.

Поки йшли, Максим усе крутив у голові: чому Чепіга тягнув.

Зрадив він давно. Весь цей час чекав гостей, давши знати в НКВС найпізніше вранці наступного дня після того, як від нього пішли. Тобто — нині. Лишити всіх у себе, аби здати відразу, не ризикнув. Одного, двох, трьох — нехай. Цілий військовий підрозділ, хай невеличкий, махом не захопиш. Почнеться війна, на *його* хуторі, поруч — жінка й діти, яке не є, але хазяйство.

Припустімо, тут ясно. Чепіга зберіг себе, відправляючи небезпечних гостей чимдалі.

Чому, коли так, військових не нацькували на них відразу?

Відповіді Коломієць не знаходив. Обговорювати це з Дунаєм наміру не мав. Ілюзіями себе, однак, не тішив.

Він — той командир, котрий втратив своїх людей менш ніж за добу після того, як привів їх на місце. Двох втратили раніше, через самовпевненість Дуная. Боївки нема, бо сам хорунжий чогось не передбачив, не продумав, не прорахував.

Так він вважав. Сидів у заростях, вдивлявся в темряву, картав себе.

Жодних інших думок не зринало.

Ні, була ще одна, яку прогнав.

Соромно, прощення йому нема. Проте стрілятися не збирається, не дочекається. Хай там як, ще повоюємо.

Максим *уже* мав у цій окрузі особисті рахунки, за якими хтось так чи інакше заплатить.

Вологий вечір поволі перетік у місячну ніч. Вони йшли, роблячи коло за колом, та все ж наближалися до небезпечного місця. Підібралися з північної сторони, попереду замаячило поле. Обережно ступивши вперед, намірившись підійти до краю й зачaitися там, аби все роздивитися та оцінити обстановку, Коломієць раптом завмер. Чутливе вухо вловило з лівого боку рух, котрий не відчула б людина без партизанського досвіду.

Може, здалося. Ліс часом видає дивні...

Звук повторився.

Максим, уже впевнений: мишоловка стоїть, і зараз затраскуються «дверцята», розвернувся всім корпусом, виставляючи автомат перед собою.

Дунай теж відчув небезпеку, сахнувся вбік, під прикриття найближчого широкого стовбура. Аби відрізати обом шляхи до відступу, з відчаєм фаталіста показати — готові прийняти останній бій, він голосно вигукнув:

— Стій! Стріляю!

Та у відповідь почулося:

— То я, друже Дунай!

Наступної миті до них, накульгуючи, вийшов Чуб, і Максим не стримався — відкинув автомат, підбіг, згріб велетня в обійми. Булавний застогнав, Коломієць пустив, зробив крок назад.

— Що?

— Плече. Зачепило. Наскрізь, не тримаються в мені кулі. Не придумали кулі на Чуба.

— Інші? — запитав Дунай, і обоє знали відповідь.

— Нема. Сам тут заховався. Добу собі дав, аби когось із вас дочекатися.

— Потім?

— То Бог святий знає.

Знизавши міцними плечима, Чуб знову поморщився.

— Сильно?

— Терплю. То дурне. Хлопців загубили.

Чуб опустився на вологий килим із багряного листя, притулився спиною до дерева. Максим присів навпроти, Дунай лишився на ногах, запитав:

— Коли?

— Як ви пішли, десь годину по тому. Хорт вартував, він і побачив. Та москалі не дуже й ховалися. Розтягнулися ланцюгом, йшли он з тамтого боку, — кивнув перед собою Чуб. — Знали, кого і де шукати, я одразу змикитив.

— Зрада.

— Та отож. Готувалися добре, обклали хутір з усіх боків. Ми зайняли кругову. Мирон першим упав, за ним — Хорт, того гранатами закидали. Та справу добру зробили, під їхнім вогнем ми з Коржем промацали, де є щілина. Рвонули. Корж не добіг, я повернувся, тягнув його — самого зачепило. Довелося кинути.

— Живого? — насупився Дунай.

Щось у короткому питанні змусило Коломійця здригнутися. Він випростався, аби стати врівень з ним. Чуб лишився сидіти, дивився на Дунаю знизу.

— Хочеш почути? Слухай. Того ніхто не знає, друже Дунай. Москалів лізло звідусіль, мов тих тарганів. Корж стогнав, я бачив його кров, з рота текла. Пінилася, друже Дунай. Тільки він усе одно правив: лиши, тікай, відходь. Мусив його застрелити, чи як скажеш?

— Ти залишив живого побратима на полі бою, — повторив Дунай, знову ставши собою, таким, яким Коломієць уже звик його бачити.

Не знати чому, нагадав про себе уламок зуба: заболіло, коли Максим, ковтнувши слину й машинально ворухнувши при цьому язиком, випадково зачепив його.

— Припини, — промовив він. — Припини негайно, Дунаю. Ти бачив мертвими Товкача й Тура? Кілька годин тому, теж під час бою,

ти не думав про них. А вони прикривали тебе, мене. Гарантуєш, що обох убито? Впевнений, що жоден не потрапив у полон живим? Кого і в чому ти виниш зараз? Тут трое, один поранений, і двоє з нас — зрадники, боягузи, отже — твої вороги?

Поки говорив, Чуб, кречучи, теж підвівся.

— Спиніть це. Як сталося — так сталося. Війна, хлопців не вернеш. Маєш до мене звинувачення, друже Дунай? То добре. Хай ми повернемося назад. І тоді тягай мене по своїх референтурах, хай мене питають, я маю відповідь на все. Поки треба вирішити, як діяти далі.

— Думка мудра, — погодився Максим. — Ти, Дунаю, або довіряєш тим, із ким лишився, або...

— Доста! — перервав той, помовчав, повторив уже тихіше: — Буде. Чуб правий. Я все бачу, побачене й почуте мотаю на вус. Ми маємо або повернутися з поразкою, доповівши командуванню про тотальну зраду на цих теренах. Або лишитися й вивчити обстановку детально. Знайти дяка, Микиту. Налагодити нарешті зв'язок. Дізнатися про долю наших братів. Я маю бути певен, що жоден не потрапив у полон.

— А як хто потрапив?

— Ми нічого не знаємо, Східняче.

Давши зрозуміти — розмову скінчено, Дунай відступив, прихилився плечем до стовбура.

Коломієць міг і хотів йому відповісти.

Та зараз — не час і не місце. Він не збирався знову заходити з Дунаєм у те саме коло суперечок й відвертих сварок. Людина, котра починає подібні розмови в ситуації, зовсім для того неприйнятній, коли треба радитися й шукати найправильніше рішення, навряд чи зрозуміє хоч один з його доводів.

— Тепер у нас поранений. Ми не можемо лишитися цієї ночі в лісі. Треба роздобути хоч якихось медикаментів, — сказав, ніби починаючи все з чистого аркуша.

— Не думайте про мене.

— А про кого мені думати, Чубе? Я втратив за день майже всіх людей. Тепер кожен з вас на вагу золота. Знайдемо найближче село. Сам зайду в першу-ліпшу хату. Побачимо, чим удасться розжитися. Якщо люди там непевні — одразу ж відходимо в ліс, чимдалі.

— Ти керуєш, — знизав плечима Чуб.

— Карту.

Здоровою рукою булавний витягнув із-за халяви складений вузьким прямокутником папір.

— Присвіти.

Поки Максим розгортав, підніс запальничку, став біля командира, глянув. З другого боку підступив Дунай.

Найближчий населений пункт, позначений тут — село Королівка.

Від того місця, де вони зараз, — праворуч три кілометри, там урочище. Звідти тече річка, триматися берега, йти за течією — не минеш.

Нехай буде Королівка.

Частина третя. Зозуля (13—14 жовтня 1944 року)

Для проведення відновлювальних робіт на зруйнованих окупантами будівлях військ НКВС в м. Києві вкрай необхідні робоча сила й транспорт. Проте використовувати для цього рядовий склад оперативних частин НКВС неприйнятно через те, що цей особовий склад повністю завантажений несенням служб з охорони урядових будівель, революційного порядку і бойової діяльності по ліквідації бандитизму в області.

З доповідної записки начальника військ НКВС Українського округу генерал-майора М. Марченкова — секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку, червень 1944 р.

Москалі — вони зараз є найбільшими патріотами сов. родіни. Чи будуть з нами битися — не знаю. Найпевніше, що ні, бо багато мороки мають із німцями, а нас лишають на «потому». Це також залежить від того, чи битимемо ми їх.

*Із повідомлення повстанського підпілля,
1944 рік*

1. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС

Голова йшла обертом.

Або він, Фомін, на своєму місці комусь заважає, або хтось за звичкою вирішив вислужитися. Інакше капітан не сприймав розмову з Києвом.

Стрілянину на ввіреній йому території замовчати не вийде, хоч на залізниці воюють, хоч у лісах, по селах та на хуторах. Фомін не збирався нічого приховувати. Навпаки, завжди діяв відкрито, чим часто працював на випередження. Ніхто не міг закинути йому спроби уникнути особистої відповідальності, перекласти її на інших, відвести від себе удар. Тому про надзвичайну подію доповів негайно, спершу — телефоном, потім склав і відправив «блискавку». Розумів — лиш початок, відписуватися доведеться довго, по шапці ще не раз дістане.

Але не був готовий до звинувачень, почутих від начальника управління.

Спершу навіть не повірив власним вухам. Вибачився, кожним своїм словом виявляючи власну гідність й зберігаючи її. Перепитав, чи правильно все почув, зв'язок, мовляв, не дуже добрий, міг помилитися. У відповідь отримав довжелезну люту тираду, пересипану матюками. Якщо їх відлущити, стане ясно: все зрозумів правильно.

Так.

Упустив бандерівських диверсантів.

Особисто.

За це нестиме персональну відповідальність, коли час настане. Поки на їхні пошуки треба кинути всі наявні сили, відкласти інші справи. Адже товариш Хрущов дає на ліквідацію націоналістичного підпілля в районі двадцять чотири години.

Після такого кортіло хряснути чорною ебонітовою трубкою по «рогах» телефонного апарата. Фомін навіть стиснув її, вже замахнувся.

Та потім, порахувавши подумки до десяти, потім ще до десяти, акуратно поклав її. Потер гостре підборіддя, присів, закурив.

Своєї провини в тому, що сталося на станції, капітан не бачив. Звинуватити його в службовій недбалості, що під час війни

дорівнювало тяжкому злочину й в окремих випадках передбачало трибунал та смертний вирок, тут важко, навіть неможливо.

Тим більше, організоване і вдало проведене захоплення диверсантів — інакше їх не назвеш, — пройшло, мов по маслу. Направити групу на хутори — експромт боягуза Чепіги. Навесні він став інформатором саме через страх перед каральними органами. Хоч прихистив у себе бандерівських недобитків, бо теж налякався. Проте в розрахунках Фомін учора не помилився. Готував захоплення й ліквідацію без надмірного, зайвого за подібних обставин поспіху. Все одно втомлені тривалим переходом вояки мусять оклигати, прийти до тями, оглядітися, освоїтися на новому для себе місці. Нікуди з хуторів не подадуться. Капітан навіть припускав, що їх зацікавить близькість до залізниці. Тому вирішив походити з патрулем, подивитися довкола, *понюхати* — ану, як хтось пхне на станцію свого носа.

Фоміну спершу повідомили про успіх операції. Бандити були там, куди направили, опиралися шалено, є втрати, та їх задавили силою. Тож хоч огризалися, бій тривав заледве півгодини. Двоє мертвих, один ледь живий, не знати, чи оклигає. Чи всіх там підчистили, чи не втік хто, не вислизнув, Фомін не знав. Чепіга ж не сказав, скільки їх було точно. Говорив — багато, але ж він труситься, у страху очі великі. Відтак капітан уже не чекав гостей на станції. Дарма прогулявся, міг би глянути на місці, як солдати воюють, покерував операцією особисто, ніколи не зайве отак засвітитися.

Та Чепіга розгледів на станції двох своїх гостей.

Отже, *бандьори* розділилися, вислали розвідку. Напевне, ця парочка не знає, що їхнім товаришам хана. Хай почують від нього звістку. Такого задоволення Семен Фомін не міг себе позбавити.

А потім щось пішло не так.

Усе пішло шкереберть.

Начальник управління фактично звинуватив капітана в дозволі озброєним націоналістам втекти з-під носа. Керівництво виявилось на диво добре інформованим про події на станції. Вирахувати, хто постарався й наклепав, не складно. Та сушити собі цим голову саме тепер Фомін не збирався. Адже сам розібрався в усьому, розклав причиново-наслідкові складові по поличках, і єдино правильний крок тепер — докладний, розписаний по пунктах рапорт.

Він витягнув із сейфа та поставив на стіл пляшку вірменського коньяку.

Запечатана, справжня, з довоєнних запасів. Презентував капітан Христюк на знак поваги. Додав, щоправда, ніби між іншим: тут свято Покрови скоро, ось буде чим відзначити, пристойно на стіл поставити. Начальству, жінкам... взагалі.

Тоді Фомін подякував. Не давши взнаки: Покрова, як і жодна інша дата в церковному календарі, для нього не свято. Чув про нього, та не знав коли. Щиро думав — це щось подібне до Різдва, Великодня чи іншого клерикального мракобісся: інакше не сприймав. Спершу покрутив пляшку в руці, знизав плечима, враз стрельнуло — так-так, товаришу Христюк, якого ти там у нас року народження? Одна тисяча дев'ятсот одинадцятого. Тридцять три тобі. Коли знайомилися, ляпнув — вік, мовляв, Христа. Тепер ось про Покрову згадав. І коли говориш із тобою, капітане, про шкідливість релігійних спільнот, тим більше підпільних, котрі притягують до себе націоналістичну наволоч різного гатунку, ти мовчиш. Або пропускаєш повз вуха, або знаходиш спосіб поміняти тему. Нібито є важливіші питання, нагальніші, так само боротьби з бандитизмом стосуються — тільки ж церковники для тебе, капітане Христюк, не вороги. Та й прізвище відповідне. У партії з тридцять восьмого, молодим прийняли, довірили, повірили.

Комуніст — а в Бога, значить, віриш.

Хай не віриш, але й не забуваєш.

Нічого. На справу поки не тягне. Як кажуть у нас, в разі чого до справи додамо.

Чомусь пригадавши примовку зараз, Фомін відкоркував пляшку, налив собі в склянку на два пальці. Взяв, збовтав, підніс до рота, вдихнув аромат.

Чистий спирт без запаху й смаку. Горілка так не пахне. Тут відгонить чимось невловимо *чужим*.

Не міг пояснити, чим саме. Так оцінив відчуте.

Капітан не належав до любителів пити на службі. Він узагалі намагався не заливатися, як практикував багато хто на таких, як у нього, посадах. Звісно, роботи багато, вона важка, напружена, нерви на межі, стреси найпростіше знімає алкоголь.

Та Фомін ставився до нього спокійно, а все через дивну особливість організму: на нього не діяло. Точніше, діяло, але не так, як

на інших. Не відчував ані огиди, ані задоволення, зовсім нічого. Часом шуміло в голові, і навіть кілька разів, зацікавившись власними можливостями, капітан дозволяв собі більше, навмисне зачиняючись у кабінеті.

Товаришів по службі випите відключало.

Експерименти над собою відкрили Фоміну несподівану властивість власного організму. Міцний алкоголь не дозволяв йому спати взагалі.

Це заважало концентруватися й збирати думки докупи. Фомін не відпочивав, раптом відчувши себе на місці тих, кого цілодобово допитували на конвеєрі. Слідчі мінялися, арештованим не давали спати по кілька діб. Часом дехто з відчаю сам наривався, аби побили, бо так можна зомліти, хоч так лишать у спокої. Таких відливали водою, починали працювати наново.

Спати Фоміну, як і решті колег, службовий обов'язок не дозволяв. Хапав уривками, проте йому все одно вистачало чотирьох годин. Шість вважав за щастя, подарунком за чергову добре зроблену роботу.

Випите ж зовсім забирало здатність навіть здрімнути.

Старі більшовики-чекісти розповідали, як у *громадянську* не давали собі спати, підживлюючись кокаїном, ще й мішаючи його зі спиртом. Фомін припускав: на нього міцні напої справляють подібний ефект.

Зацікавившись більше, він незадовго до війни, ще лейтенантом, отримав серед інших справу одного старенького професора, де прочитав дивний фах арештованого — ендокринолог. Дізнавшись, що воно означає, Семен Фомін висмикнув старого серед ночі. Зачинився з ним у кабінеті, нагодував ковбасою з хлібом, заварив міцного чаю, підсунув печиво та масло й пояснив, чого від професора хоче. Той, розчулившись, одразу попередив: усе одно його діагноз без обстеження та аналізів не буде точним. На що Фомін відповів: професор тут сидить саме через те, що призначив відповідальному партійному працівнику сумнівні аналізи, ще й порадив лікуватися за кордоном, чим поставив під сумнів прогресивні досягнення радянської медицини, а життя заслуженого комуніста під загрозу. Адже відомо: буржуазний капіталістичний Захід ненавидить комуністів, тож у разі чого залікує до смерті.

— Ти обережніше з аналізами, діду, — попередив на завершення тиради.

Не сперечаючись, професор попросив ще чаю, а потому пустився в довгі й плутані пояснення, навіть малював стрілочки й кружальця на папірці, який Фомін потім спалив у попільничці. З його слів лейтенант зрозумів одне: від народження має особливість організму, якісь інакші метаболічні процеси, щось не так засвоюється, решта — погано зрозуміла вчена каламуть. Склавши два і два, Фомін вирішив не пити багато. Шкідливий ефект починався, щойно прийме на груди грамів двісті. Така доза зовсім ні на що не впливала. Пив, як воду, з тими ж наслідками. Й саме після двохсот грамів горілки чи чогось іншого всі, хто бере участь у застіллі, перестають стежити один за одним.

Отак Фомін навчився сачкувати.

Усі, з ким працював і працює, вважають капітана рівним собі.

Насправді ж він лишається практично непитушим.

Ага, про діда-ендокринолога: виспався після їхньої розмови добу, потім у нього в кабінеті ще за добу в усьому признався, здоровий виявився, хоч і старенький, до суду дожив, отримав десять років за спробу замаху на життя партійного працівника, далі він Семена Фоміна не цікавив.

Подивившись крізь склянку на світло лампочки, капітан хлюпнув собі ще.

Той випадок, коли не зашкодить.

Найближчими днями спати все одно не доведеться.

Аби не дурне звинувачення в службовій недбалості, котре легко перетвориться на службову невідповідність, а далі — хтозна в що виллється, Фомін би зараз не так нервував. Коньяк бодай трохи притлумить нервові напруження.

Щільніше запнув штори. Присів за стіл, увімкнув лампу.

Вимкнув.

Знову увімкнув. Замислено покрутив склянку, постукав легенько денцем по столу.

Коли почалася стрілянина, перше, що майнуло: їх на станції більше, ніж випас пильний Чепіга. Непомічені, вони пішли ва-банк, пробують визволяти своїх. Уже потім, коли тим двом вдалося

вирватися на вчасно наспілій «полукторці», все прояснилося остаточно, хоч відразу заплуталося ще більше.

Іноді так буває.

Біля пакгаузу, куди напередодні загнали товарні вагони, нападники залишили по собі кілька трупів. Офіцера, котрий завідував складами й видавав вантаж згідно з накладними, застрелили впритул. Сержант, який був у той момент поруч, пальнув у відповідь, поклавши на місці одного з нападників. Інші відкрили вогонь, здіймаючи шум, їхній старший одразу ж звелів відходити. Благо, сержант устиг повоювати, в тил перевели після важкого поранення, казали — бурчав, не подобалося протирати штани. Тож фронтовик швидко зорієнтувався, не дав себе вбити. Він же потім пояснив: прокололися бандити з паперами — два дні тому в гарнізоні помінявся начальник, котрий такі накладні підписував. Вони зневажили цим, і видно — спосіб перевірений, бо підпис попередника підроблений вдало. Аби не та заміна, яких у воєнний час може бути скільки завгодно й за будь-якої необхідності, ніхто б і не помітив нічого.

Факт прикрий, пильність треба посилити, з цього приводу ще будуть розмови, зроблять висновки.

Досі не зрозуміло інше: чому бандит Вася Щербань раптом став заодно з бандерівцями.

Фомін випив коньяк. Не цмулив, наслідуючи аристократів. До біса аристократів — перехилив махом, поклав склянку на стіл боком, покатав долонею по поверхні. Закурив, глибоко затягнувся, примружив очі, відкинувся на спинку стільця.

Одного вбитого впізнав Христюк. Особисто не знав, але в сейфі тримав його кримінальну справу. Ігор Грибов, прізвисько Мухомор. Перша судимість ще по малолітству, до війни підручний Щербаня, у тридцять шостому засуджений вдруге, за пограбування. На волю вийшов навесні сорокового. Потім відкрутився від фронту через грижу, коли прийшли німці — записався в допоміжну поліцію. Звідти втік, ніби щось відчув, ще в жовтні минулого року, переховувався на хуторах, згодом знову примкнув до Щербаня, що цілком логічно й зрозуміло.

Капітан готовий був погодитися із начальником міліції: бандити готували свою акцію незалежно від бандерівців, навіть напевне не знали про їх існування. Збіг обставин виглядав дивно. Вася — не з тих,

хто комусь допомагає, особливо якщо це далекі від чистого криміналу люди й групи. Закони воєнного часу без того зробили зі Щербаня смертника, бо на його совісті вбивства військових та міліціонерів. Проте проходити за статтею як зраднику йому геть не хотілося.

Фомін зосередився, подумки починаючи комбінувати.

Малювався цікавий розклад.

Дуже цікавий.

Думки захопили настільки, що капітан забув про все на світі. Довкола немов утворився враз товстий ватяний шар, крізь який не проникало жодних звуків. З гуркотом відсунувши стілець, Фомін підхопився, почав міряти широкими кроками невеличкий кабінет. Уже не дбаючи про наслідки, знову хлюпнув коньяку, ковтнув, мов воду.

Припустімо, *зальотні* скористалися ситуацією й атакували, допомігши своїм утекти. Нехай одного покляли, один прострелений наскрізь, але дихає, тож Фомін має двох полонених, хтось та й поживе. Своєю чергою, Щербань теж зазнав утрат. Їхні спільні дії були не сплановані, проте за тих обставин їх можна пояснити. Об'єднавшись проти спільного на той момент ворога, залишки обох груп вирвалися. Наступне питання: куди подалися далі, чи будуть триматися разом.

Капітан черговою зтяжкою докурив цигарку до гільзи.

Припустімо, диверсантам потрібен Щербань як ситуативний союзник. Може таке бути? Запросто!

Чи потрібні такі спільники тямущому кримінальнику? Навряд, йому ніхто не потрібен, не всякого вважає надійним, перевіряє, спосіб життя вимагає того. Але разом з тим Щербань — людина практична. Напевне швидко зрозуміє, хто перед ним.

Вб'є, аби через них не зачепитися з регулярним, добре навченим та озброєним підрозділом військ НКВС? Мабуть, йому така гиря, як то кажуть, не в масть. Та якщо перетворити небезпечний тягар на предмет торгів...

Клацнуло.

Склалося.

Фомін зараз ясно уявляв себе на місці Щербаня, готового почати негласні перемовини й — у разі чого, бо вже скоро зовсім пектиме, збройний напад на станцію тягне на теракт, — підсунути Христюку бандерівських диверсантів. Димова завіса — це саме те, що треба. Прикриє, допоможе зникнути чи бодай виграти дорогоцінний час.

Так міркував капітан.

Був певен: якщо помиляється, то похибка незначна.

Телефон озвався раптово, дзвінок пронизав лунку тишу, змусив Фоміна здригнутися, навіть лапнути кобуру. На другому дзвінку вилаявся, за третім просто почекав, схрестивши руки і втупившись в апарат. Четвертий пропустив, відповів після п'ятого, прокашлявшись:

— Фомін.

Новини невтішні: один із поранених, захоплений на хуторах, відкинув копита, не приходячи до тями. Другий ще дихає, але допитати поки не вийде, говорить погано. Та й що він скаже... Чи є зв'язок між їхньою групою й тими, хто нашумів під Коростишевом? Але за той час у районі Боярки перевдягнені у форму червоних бійців бандити теж стикнулися з армійським підрозділом, напали з лісу на автоколонну. Їх засилають у тил партіями, не можуть бути всі пов'язані між собою, автономно діють, хоч завдання напевне одне: дестабілізація, удари в спину.

— Добре. Працюйте. Про найменші зміни доповідайте негайно.

Тепер поклав слухавку акуратно, обережно, наче порцелянову.

Вася Щербань, його обкласти треба.

Так чи інакше знатиме, де на його вотчині залягли чужинці.

Віддасть, довго торгуватись не стане.

Але своїх сил не вистачить на все. Доведеться Київ підключати, хоч без столичного відділу боротьби з бандитизмом у Макарові цими днями стане гаряче. Накрили ворожу диверсійну групу, зі СМЕРШу вже дзвонили, будуть тут ось-ось.

І взагалі, підуть косяками різні перевірки.

Фомін не любив бути в центрі такої уваги.

2. Район Макарова, село Королівка

До сільської околиці дісталися, коли вже сіріло.

Що робити далі, Коломієць не знав. Свіжий досвід підказував — тут довкола все вороже. За інших обставин облаштували б невеличку базу десь посеред лісу, вибравши підходящу місцину. Але тепер невеличка група скоро добу, як обходилася без їжі, одного з трійці поранено, документи засвічені, боєзапас благоденний, воювати майже нічим. Партизанку доведеться починати з чистого аркуша, ресурсів у хорунжого Східняка на це не було зовсім. Вертати назад теж не пасувало. Тому дах над головою конче потрібен, будь-який.

Ще й нічний перехід валив із ніг. Спати хотілося дужче, ніж їсти. Бодай на кілька годин усім потрібне безпечне місце.

— Я пройдуся гляну, — сказав Максим, киваючи в бік крайньої, найближчої до узлісся хати.

— Стережися. — Дунаєве слово прозвучало благословенням: так принаймні здалося Коломійцеві.

Струсивши вологі багряні листочки з шинелі, Максим підхопив автомат і короткими перебіжками рушив уперед. Дороги поруч не було, а отже — й ризику нарватися на випадкового раннього перехожого. Діставшись розваленого паркану, за яким починався давно некопаний крихітний городець, він переступив через старі сірі дошки, котрі вже не тримав купи незграбно накручений колючий дріт, стрімко добіг до хати, притулився до облупленої стіни, перевів подих.

Зараз від підійшов з тилу. Маленькі вікна не світилися, закриті зсередини простими білими шматами, переробленими під занавіски. Обережно визирнувши, зачепив поглядом незграбний, теж частково зруйнований сарай, далі за ним — абияк поставлений кособокий нужник, зроблений з патиків та кукурудзиння, більше зі свого місця нічого не бачив.

Десь поруч голосно, зухвало, хрипкувато кукурікнув півень.

— І тобі здоров, — процідив Коломієць, звиривши за ним годинник.

Шоста тридцять.

Є півень — мусять бути й кури. Де кури — там яйця.

Не зміг стримати слину. Ну, корови тут точно нема, навіть не пахне. Та й хазяйка сама по собі ледве справляється, вочевидь, на особливостях сільського життя Максим уже трохи розумівся.

Ніби у відповідь з протилежного боку, з вулиці, вгадався рух. Сахнувшись, Коломієць тут же знову визирнув, ще обережніше. В поле зору ввійшла замотана в теплу хустку жінка, немолода, спрацьована, в тілогрійці, ватяних штанях і кирзових чоботях. До грудей вона притискала глиняний глечик. Штовхнувши хвіртку, пройшла у двір упевнено, не як до себе додому, але видно — заходила часто. Півень бадьоро привітав гостю, а наступної миті грюкнули вхідні двері, почулося:

— Доброго ранку.

Говорила так само жінка, молодша, російською. І навіть коротка фраза дала Максимові зрозуміти: тут мешкає *росіянка*. Розмовна манера відрізняється, *вони* балакають російською інакше, ніж тут, в Україні. Розрізнити не складно.

— Молоко прийшло.

— Дякую, тьоть Люб. Можна сьогодні в борг?

Навіть стоячи на відстані, Коломієць вловив у цьому проханні неприхований відчай.

— Знову? — Схоже, тітка з молоком зовсім не здивувалася. — Третій раз уже. Чому я тебе жалію, Агатко?

— Андрійкові треба пити молоко щодня. Йому лікар прописав.

— І брати в борг — теж лікар сказав?

— Слушайте, ви ж прийшли! — Агата, яку Коломієць так і не побачив, почала нервувати й втрачати контроль над собою. — Прийшли, принесли своє молоко!

— Не моє. Від корови.

— У нас щодня така розмова! Для чого ви носите, раз я не можу заплатити зараз?

— Тоді завтра не принесу.

— Та послушайте ви мене! — Агата зірвалася на крик. — Ви ж бачите! Все бачите! Я теж бачу, що чужа тут! Що вам від мене треба! Ви носите молоко не просто так! Ви ж чогось від мене хочете!

— Ти ж знаєш.

— Боже мій! Ну скільки, скільки можна! Мене вже пограбували, мене принизили! Я вчу ваших дітей, а ви готові забрати в мене

останнє!

— Не останнє.

— Чому, ну чому ви так упевнені!

— Бо твоєму малому дохтор приписав молочко.

Чим безпорадніше звучав голос Агати, тим жорсткіше відповідала їй тітка Паша.

— Ви мене шантажуєте.

— Усі хочуть жити. Заводь свою корову, Агатко. Барахло збережеш.

Обидві жінки на деякий час замовкли. Максим переступив з ноги на ногу, лаштуючись зручніше.

— Так, — зараз Агата, схоже, опанувала себе. — Тьоть Люб, давайте начистоту. В скільки глечиків молока ви оцінили річ, яка вам сподобалася?

— Це третій.

— Усе?

— Можу приносити ще два дні.

— Нехай. А якщо я не віддам вам те, на що ви претендуєте?

— Заплатиш грішми.

— У мене нема. Знаєте, як зараз платять.

— Тоді віддаси хустку.

— Шаль.

— Га?

— Шаль, Любове Миронівно. Це називається — шаль.

— Мені до сраки, як воно там у тебе називається. Мені буде хустка.

— А як не буде? Ви припустили хоч на секунду, що я отак можу взяти й не віддати вам свою шаль?

— Чого ж. Будеш должна. І молочка малому не дасть ніхто більше. Усе село знатиме, яка ти, вчителько. А тобі з нами тут жити ще. Без мужика, самій. Схочеш завести — наші баби тобі патли вирвуть і баньки видряпають. Самим не стає, не облилуйся на чуже. Ти ж на дільничного нашого око клала. Бач, не вийшло, подружка твоя постаралася швидше, Майка.

Кожна фраза звучала вироком.

— Ваша Майка мені не подружка! — тепер Агата захлиналася обуренням. — І дільничний ваш ні до чого!

— Еге. То він до тебе ходив. То ти до нього чогось бігала. Потім із Майкою якісь сварки. У селі не сховаєшся, люди все бачать! Вона у нас дівка така, давно в Королівці живе. Знаємо, її навіть енкаведе не займа.

— Та що ви там знаєте! Що розумієте!

— Ось і скажи.

Розмова помітно повертала не туди, чіпаючи якісь свіжі рани вчительки Агати. Відчув це не лише Коломієць. Обидві жінки вже схаменулися.

— Купляла б за гроші — не влізла б у борги.

— Ви знову за своє, Любове Миронівно. Тоді не мала, чим платити.

— Зараз теж не маєш.

— Але ви носите.

— Бо ти той раз молоко взяла. І позатой. Дільничному напиши скаргу. Так він же за мене заступиться, не за тебе. Хотів би тобі допомогти, так Майка не дозволить. Береш? Усе одно ж винна, дівко.

Максим почув, як голосно й приречено зітхнула Агата.

— Давайте. Зараз переллю. Шаль, шановна, коштує дорожче, ніж три глечики молока. Навіть дорожче за п'ять. Ви будете носити мені молоко щоранку ще тиждень. Потім віддам те, що просите. Або гроші. Вас влаштовує?

— Забагато.

— Замало за річ ручної роботи. Чиста вовна, вологодське мереживо. Я вмю зберігати, тому міль не поточила ні краплі. Такої ви не знайдете ніде. Навіть у Києві, на чорному ринку. Там ще за німців люди віддали, хто що мав. Ви можете отримати її за десять глечиків молока. Знайомі актриси мене б засміяли.

— Тому ти й не зміняла її своїм артисткам, — легко відповіла тітка Люба. — Хай уже, погубить мене моя доброта. Домовилися. Тільки гляди, Агато. Обіцяла. У разі чого я...

— Лякана вже, — різко перервала Агата. — Війна далеко, а всі кругом одне одного страшать. Стійте тут, винесу глечика. У мене там дитина ще спить.

Рипнули двері. За короткий час — знову.

Потім тітка Люба з'явилася в полі зору, вийшла з двору, пішла, не озираючись, швидко зникла з очей.

Двері тим часом знову рипнули.

Почекавши ще кілька хвилин, Коломієць повернувся до паркану, став так, аби бачили з лісу, дав знак. Потім обігнув хату, ступив на ганок, постукав неголосно, не лишаючи собі тим самим шансу на останні роздуми. Зсередини почувся рух, двері розчахнулися, назустріч вилетіло роздратоване:

— Чого вам ще...

Побачивши чоловіка у формі, Агата завмерла.

Не маючи часу роздивлятися хазяйку, Максим посунув на неї, грубувато штовхнув усередину, зачинив двері, притулився спиною, для певності перехопив автомат, наставив на молоду жінку:

— Тихо. Сама?

— А ви...

— Сама, питаю?

Агата, торкнувшись йоржика коротко стриженого волосся, замість відповіді кивнула.

— Брешеш, — відрубав Максим. — У тебе син удома. Спить. Хлопчик. Скільки років?

— Десять, — пискнула Агата, тут же спитала: — Ви ж нічого йому не зробите? Ви нас не вб'єте? — І аж тепер вичавила запізно: — Ви хто?

— Крім сина є ще хто в хаті?

— Ні.

— Точно?

— Точно.

— Я чув про дільничного. Друг твій?

— Ні.

— Зайде?

— Ні.

— Хтось, крім тітки з молоком, ще має зайти нині?

— Ні... Не знаю.

— Не знаєш?

— Ні... Не повинен. Ми живемо тут удвох. Я вчителька, з місцевої школи. Мова, література... Російська...

— Це вже зайве. Можна не уточнювати.

Максим опустив автомат.

Агата зиркнула на зброю.

— Мамо, хто там?

— Андрій!

Агата перехопила сонного хлопця, обняла, притиснула міцно, потім заступила.

— Чого ти, мам! Це ж наш! Дядя офіцер! — вигукнув той.

— Ось дитина й розібрала, — вперше за останні дні полегшено всміхнувся Коломієць, протягнув хлопчикові руку долонею догори. — Здоров, малий.

На бинти довелося порізати ціле пране простираadlo.

Агата сама дістала його зі старої дерев'яної скрині в кутку. Крім не знати звідки занесеної сюди солдатської койки з панцерною сіткою, кривоногого столу й двох табуреток меблів в хаті більше не було. Ще широка лавка, на ній стояла гасова лампа. Для стосика книжок хтось придумав саморобну, збиту з різнокаліберних дощок етажерку. Потертий, але колись запевне дорогий портфель, тулився біля стіни.

Андрійко пішов до школи, і аж тоді Коломієць подав знак своїм. Хлопчик не повинен був бачити в хаті ще когось, крім «дяді офіцера». Максим навмисне сказав при дитині: комісували, вертається зі шпиталю додому, підсів на попутку, висадили його біля найближчого села. Зайшов поїсти, як хазяйка пустить — то й переночувати. Тепер, якщо Андрійко проговориться в школі, в гіршому випадку прибудним офіцером дільничний чи сільський голова поцікавляться по обіді. У кращому — взагалі не сьогодні. Якщо потім хтось питатиме, Агата скаже: був офіцер, навіть ночував, рано-вранці пішов далі.

Випадків таких чимало.

І все одно до повернення хлопчика Дунай із Чубом мусили піти.

Нікого не питаючи, Дунай пошукав і знайшов у хаті трохи дров, заходився розпалювати плиту.

Агата не заважала незваним гостям хазяйнувати. Відгородившись саморобною розцяцькованою завісою, вона перевдягнулася, вийшла, примостилася на лавці й сказала:

— Їсти нема чого.

— Ти святим духом живишся? — спитав Дунай.

— На трьох чоловіків не стане.

— Нагріємо воду, поп'ємо чаю, — розпорядився Коломієць. — Нашого товариша треба перев'язати, гарячої води піде багато. Маєш

щось чисте?

Віддавши простираadlo, яке сама ж порізала на довгі стрічки, Агата зовсім не сподівалася відкупитися. Максим бачив на її лиці бажання спитати щось важливе. Та вчителька старанно тягнула, зайняла себе пораненим Чубом. Віддерши присохлі клоччя від розірваної нижньої сорочки й промивши рану, запитала:

— Дуже болить?

— Та потерплю.

Коломієць знайшов у печі казанок із вареною картоплею, поставив на стіл.

— На зуб стане.

Він був єдиний, хто перейшов із Агатою на російську. Дунай зиркав на вчительку з-під густих брів усякий раз, коли чув її *москальську* вимову. Чуб, схоже, зараз не звертав або не хотів звертати на те уваги.

— Що ви далі? — різко спитала Агата. — Слухайте, я ж розумію вже, хто ви. Читаю газети, в Макарові вже інструктували. Для чого сюди дійшли, не маю гадки і не хочу мати.

— А вашого зілля московського, бачу, всюди, — мовив Дунай.

— Чому — московського. Я лєнінградка. Корінна, між іншим.

Вона говорила, не припиняючи роботи. Чубова рана поступово ховалася за білим шаром бинтів.

— Мова не про те, — зауважив Коломієць, вкотре намагаючись заволодіти ініціативою.

— Тут згодна. Готово. — Агата закріпила тугіше затягнула перев'язку, повернулася до інших, схрестила руки на грудях. — Справді, мені хочеться почути від вас інше. Наприклад, який вирок ви приготували мені й моєму синові.

— Отак. Відразу вирок.

— Жінка каже мудрі речі, друже Східняк.

Дунай узяв із казанка картоплину, пошукав солі, не знайшов, відкусив шматочок просто з лушиною. Швидко прожувавши й жадібно ковтнувши, повів далі, не зводячи з вчительки гострого погляду:

— Совіцька професорка. Має ходити на службу. Як не вийде з хати, шукатимуть. Прийдуть сюди, знайдуть нас.

Агата зойкнула.

— Тихо будь, — сказав Чуб. — То наш товариш так міркує, вголос.

— Правильно міркує, — погодився Коломієць. — З висновками квапитись треба. А вони такі. — Хорунжий теж узяв картоплину, передав булавному, сам їсти не спішив. — Хата скраю села. З того, що я встиг почути, до тебе сюди з місцевих мало хто вчащає. Чоловіків на господарстві так само не водиться. Ви підете, я лишуся до завтра. Спробую більше розвідати. Подобається тобі, Агата, чи ні.

— Мене ніхто давно не питав, що саме мені подобається, а що — ні. З людьми нині не рахуються.

— Війна, — вставив Дунай. — Хоча з нашою людністю *тут* багато років не рахувалися.

— Не про те зараз мова, — зупинив його жестом Максим. — Ти маєш весь час, поки ми тут, поводити себе, ніби нічого не сталося.

— А що сталося? Вломилися в мій дім, озброєні, я сама з дитиною...

— Не плач, не поможе, — зупинив її Дунай.

— Плакала б — сліз давно нема! — парировала Агата, поступово стаючи дедалі впевненішою в собі.

— Ти повинна піти на роботу, — сказав Коломієць.

— Довіряєте? Отак відпускаєте?

— Нема довіри. — Максим при цьому хотів додати вибачення, але в останній момент передумав. — Хлопчака твій блідий, кволий. Має право хворіти. Прийди на службу, покрутися, відпросися.

— А як донесу на вас?

— Про сина подумай.

Агата зблідла.

— Ні.

— Як то — ні?

— Ви погрожуєте вбити дитину. Ви точно такі, як про вас пишуть газети.

У Коломійця була відповідь.

Замість того він взяв нарешті й собі картоплину. Поки їв, жували інші. Скориставшись паузою, Агата поставила каструлю з молоком на вже гарячу плиту, розворушила вугілля кочергою. Раптом, піддавшись загальному настрою, теж заходилася їсти. Казанок за короткий час

майже спорожнів, на дні перекочувалося три маленькі картоплини. Розтовкши їх у полумиску, залила теплим молоком. Їла мовчки.

— Про нас чутки ходять, Агато, — мовив Максим, коли вона доїла. — Я особисто гарантую вам обом життя. Та все одно краще не ризикувати й не давати знати про нас дільничному. Не врятує.

— От йому я щось скажу в останню чергу! — вирвалося в Агати.

Наступної миті вона шкодувала про власну нестриманість. Але слово вискочило.

Для потрібних висновків міліцейського й табірною досвіду Коломійцеві вистачило. Жінка побачила короткий спалах у його очах, котрі дотепер відбивали лише смертельну втому. А ще помітила зацікавленість, інакшу, ніж виявляють у скрутному становищі навіть сильні, до всього звичні люди. Тепер уже *старший* хотів більшого, ніж пересидіти небезпеку під дахом, перепочити й трохи відіспатися.

— Що у вас із місцевим дільничним? — запитав Коломієць діловито.

— Вам важливо знати?

— Важливо. — Максим уже вловив зацікавлені погляди товаришів. — Ми підемо звідси, щойно розвідаємо обстановку в окрузі й виробимо, зважаючи на це, план дій. Краще за тутешнього міліціонера нам про це ніхто не розкаже.

— Ви впевнені, що він вам отак усе розкаже, стане вашим спільником?

— Ні. Є різні способи, — спокійно пояснив Коломієць, і говорив зараз не лише для Агатиних вух. — Та жоден не подіє без ключика. А ключ до міліціонера ти можеш знати.

— Чому?

— Бо не любиш його. Я сказав би навіть — місцевий дільничний є твоїм ворогом. У тебе в селі мало друзів, є ті, з ким ти часто сваришся. Є ті, до кого байдужа. Та до міліціонера маєш щось особисте. Коли так, всяка людина мимоволі фіксує, чим у разі потреби можна буде взяти ворога. Притиснути його. Навіть подумки. Ти ж, засинаючи, напевне, у своїй уяві не раз і не два покарала кривдника.

Максим говорив спокійно.

Взяв звичний для себе тон, яким свого часу схиляв громадян до співпраці з карним розшуком, а згодом, уже воюючи в УПА, вербував у той самий спосіб полонених червоних солдатів, партизанів, навіть

молодших офіцерів. Агата знову розпружувалася, поступово відходила від чергового нападу переляку, чим далі слухала, тим уважніше.

Свиснуло.

Дунай схопився за пістолет, розвертаючись на різкий звук. Чуб здивовано глянув спершу на нього, потім побачив причину тривоги, реготнув. Не стримав усмішки й Коломієць: на плиті саме закипів чайник, про це повідомив свисток на кінці носика. У цьому звуці було щось невловимо мирне, домашнє, затишне — вдома в Максима теж був такий, і він не знав, чи зберігся. Відтоді, як після судового вироку пішов по етапу за Урал, у рідному Миргороді не був. Та й дому напевне вже нема.

Враз накопило: він на Київщині, якихось три сотні кілометрів на північний схід — і ось вона, рідна Полтавщина, тугу за якою й тягу до якої чомусь відчув саме тепер. Труснувши головою, аби не відвертати свою увагу зайвими думками, Максим зняв чайника з плити, витягнув свисток, допитливо глянув на Агату.

— Талісман, — розвела вона руками.

— Чому талісман?

— Єдине, що залишилося на пам'ять про Курськ. Запакувала чайник із собою в евакуацію. Він дореволюційний ще, — додала для чогось.

— Хочеш повернутися туди?

— Мабуть. — Вона знизала плечима. — Не знаю. Місто давно наше. Я клопоталася після евакуації. А мене чомусь сюди...

— Ваших сюди, на нашу землю, далі засилатимуть, — сказав Дунай. — То задум такий, московський. І ви вчите тут наших дітей чужої мови. Забрати мову — то як вирвати язика.

Агата, котра лиш почала розпружуватися, боязко втягнула голову в плечі, знову перетворившись на голе мокре беззахисне курча.

— Давай поки без агітації та політичної інформації, — відчеканив Коломієць. — Хоча б через те, що тут не час і не місце.

— Ми прийшли сюди навертати людей на наш бік, — нагадав Дунай.

— І ти вирішив почати з сільської вчительки — росіянки, присланої сюди проти її волі, — підхопив Максим. — Сам чув: Агата не хоче тут бути. Побережи сили й красномовство для іншої нагоди та більш вдячної аудиторії.

— А ти, чую, трохи інакше заговорив.

Слухаючи обох, Агата крутила головою й уже не знала, кого їй більше боятися.

Коломієць легко взяв жінку за лікоть, даючи зрозуміти всім — дискусія на цей момент припиняється. Дунай знизав плечима, ступив до плити, підняв кришку чайника. Лице відразу обдало парою, він примружився, мов кіт під дощем, гмикнув, зиркнув на жінку.

— Там вишня є в саду. Малину ніби примітив. Скоч, наламай гілочок, тільки не сухих. Тих, що засинають, розумієш мене? Заваримо, окропом залемо. Матимеш добрий чай.

Агата глянула спершу на нього, потім на Чуба.

— Чого, збігай, — добродушно дозволив той.

Натягнувши перешите з шинелі пальто і пхнувши ноги в чуні, господиня вийшла надвір. Дунай, роззирнувшись, вибрав собі місце в кутку біля плити, сів на підлогу, притулився спиною до стіни, стягнув чоботи, розмотав вологі брудні онучі. Кімнатою відразу розповзся кислий запах. Незважаючи на це, Дунай розклав онучі на грубі, витягнув ноги, навіть поверушив звільненими пальцями.

— Добре є.

Коломійцеві теж кортіло не лише роззутися, а й скинути одяг, витягнутися будь на чому, крім вогкої землі.

Рипнули двері — зайшла Агата зі жменькою наламанних гілочок. Дунай не поворухнувся, їх узяв Чуб, поламав дрібно, кинув у окріп, знову поставив чайник на плиту, накрив кришкою.

— Хай упріває. Цукор, може, маєте, пані?

Замість відповіді Агата взяла з підвіконня невеличкий полотняний згорток, розгорнула, виклала посеред столу сколоту в різних місцях голівку рафінаду.

— Все?

— Тобі на роботу скоро. Запізнишся — підозріло, — нагадав Максим. — З дільничним що? Як звати, де проживає, з ким.

— Гордієнко. Юрій. Лейтенант. Здається, молодший. Чи вже ні, я його зірочки на погонах не пильную. Живе з нашою Зозулею.

— Що за пташка?

— Майя Зозуля, працює в сільраді, в конторі. Чула, Гордієнко хоче на ній женитися.

— Зозуля відбила жениха в тебе? Чи я чогось не дочув?

— Погано слухали! — огризнулася Агата. — Дільничний був у партизанах. Зараз тягне в кого що може. Йому відкупне дають, і в селі, і на базарі в Макарові, часто там буває. На короткій нозі з начальником міліції та начальником управління НКВС у районі, Фомін його прізвище.

Коломієць і Дунай швидко перезирнулися. Тепер у Дуная нарешті з'явився справжній інтерес до розмови.

— Де хата Майї Зозулі? Тобто, — тут же виправився Максим, — де міліціонер живе?

— Можу розказати. Чи намалюю. Я ж не проведу вас отак, — і відразу, без паузи: — Що ви зробите з ним... з ними?

— Розмова буде, — відповів обтічно Коломієць.

Чайник знову засвистів.

Максим пересунув його з вогню. Хату поступово заповнили пахощі заварених пагонів, хоч запах бруду не перебили, навіть змішавшись із ним. Узяв кухля, хлюпнув темнуватого варива, відколов шматочок цукру, сів біля столу, почав сьорбати вприкуску. Дунай не знайшов кухля, хлюпнув собі чай у полумисок, теж запасся цукром, влаштувався зручно в своєму кутку. Пив мов із великого глибоченького блюдця.

Пошукав і знайшов, на що би поставити свою тару.

Книжечка казок Пушкіна.

Максим вийшов у сіни разом із зібраною Агатою, провів до дверей.

Надвір не виходив, затримав жінку, розвернув до себе. Зустрів уже не зляканий, тепер відсторонений, покірний погляд.

— Душа не на місці?

— Не на місці. Хіба після всього можна інакше?

— Усе буде добре. Я гарантую безпеку тобі й твоєму хлопцеві.

— Ти це вже говорив.

— Повторюся, не страшно. Ми заберемося, Агато. Теж обіцяю. Нам не можна тут бути довго. Ризиковано. Незнайома людина, таке всяке...

— Не довіряєш.

— Ні.

— Дякую за відвертість.

— Мусиш зрозуміти. А я мушу повірити тобі через «неможна».

— Якщо впливе, мене розстріляють. Або під суд, далі табір. Надовго. Андрійка в дитячий будинок. Він не виживе там. Я, здається, всюди тепер витримаю.

— Не впливе. Ані в мене, ані в інших нема причин виказувати тебе. Ти нічого не зробила, ні в чому не завинила. Живеш у крайній хаті від лісу, вся провина.

— Смішно. — Її очі не сміялися. — Обережніше. Прошу вас, молю, як людей — обережніше будьте, тихіше.

Не знаючи, як і чим підсилити прохання, Агата торкнулася долонею неголеної щоки Коломійця. Хорунжий взяв її руку в свою, відвів.

— Іди, Агато. Ти зробила, що могла. Не забуду. Йди.

Жінка вийшла, щільно причинивши за собою двері. Максим тут же потягнув їх на себе, утворивши вузьку щілину, провів поглядом. Двір Агата перетнула, не озираючись, лиш вийшовши на вулицю, не стрималася — глянула через плече. Зачинивши двері, Коломієць не поспішав повертатися в хату. Затримався у сінях, знайшов залишки тютюну, папірець та запальничку. Закурив, притулившись спиною до стіни.

Так.

Вчителька не викаже.

Спроби переконати її в добрих намірах навряд чи вдалі. Вона не повірила. Виглядає, не звикла вірити нікому, і вона не одна така. Не лише в цьому селі, люди давно перестали довіряти одне одному. Зрадити, донести, продати когось заради хай навіть невеличкої вигоди стало нормою, і такого кроку можна чекати навіть від близької людини. З якою спиш в одному ліжку, живеш під одним дахом, їси з однієї тарілки.

Проте Максим ударив Агату нижче пояса: згадав дитину.

Звісно, він не збирається чимось зашкодити хлопцеві. Але метод дієвий: мама боїться за сина, тому хлопець під їхньою опікою — гарантія її мовчання.

Поки що.

Тепер його неабияк цікавив дільничний Гордієнко.

Точніше його стосунки з капітаном Фоміним, вчорашнім новим знайомим.

Треба будь-що дізнатися про долю своїх людей. Скількох убито, хто живий і в полоні, що відомо енкаведистам, які найближчі плани дій. Дільничних мусять інструктувати у зв'язку з такими надзвичайними подіями в районі. Вони мають придивлятися пильно, фіксувати всіх підозрілих у формі військових Червоної армії.

Усе це Коломієць збирався почути від місцевого дільничного найближчим часом. Дав собі на розробку й реалізацію плану добу. Дві — вже критично, сидіти довго під цим дахом небезпечно. Потрібні люди, надійніші за російську вчительку. Навіть якщо він готовий їй довіритися, цього ніколи не дозволить собі та іншим затятий Дунай.

Резервний зв'язок, автокефальний дяк-підпільник Остап Ревуцький.

Вийти на нього так само питання короткого часу.

Впродовж доби.

Багато треба встигнути за найближчі двадцять чотири години.

Максим докурив, глянув на годинник. Рахуючи від учорашнього ранку, він не склепляв повік уже добу.

Ступив до хати.

На підлозі хропів Дунай. На ліжку — сопів Чуб, прилаштувавши зручніше перев'язану руку.

Більш ідилічної картини давно не бачив.

3. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС

— Посадіть його, — звелів Фомін.

Двоє кременних вартових, котрі втягнули пораненого під скуті за спиною руки, підвели його до ослона й опустили. Полонений не втримався, посунув на підлогу. Капітан, гидливо скривившись, вийшов з-за столу, став навпроти, нахилився, просичав:

— Погано? Ледве дихаєш? Може, лікаря тобі, укол? Спокій, не турбувати, що там ще? Палату і сестричку молоденьку з цицьками, хай утку підносить?

— Не трать часу, капітане, — промовив полонений розбитими губами. — Усе, що треба знати, в документах написано.

Фомін ступив крок назад, взяв розкладені на столі папери, помахав у повітрі.

— Ти ж не старшина Полетаєв Іван Гаврилович. Ти не лежав у шпиталі Київського військового округу. Це перевірити найпростіше. Але ким би ти не був, жити хочеться. Хочеться чи ні?

— Ти ж уже вирішив за мене, капітане.

— Громадянин капітан!

— Мені все одно.

Полонений тяжко дихав. Лоб ряснів від дрібок поту, краплі котилися вниз вилицею, лоскотали щоку. Одна крапелька впала на віко, потекла вниз, бранець кліпнув. Фомін витягнув із кишені галіфе картату хустинку, витер вологу з лица, повторивши жест художника перед палітрою. Потім зіжмакав носовичка, вкинув у кошик для сміття, коротко звелів конвойним:

— Вийдіть.

Щойно їх лишили самих, полонений розпрямив плечі й став триматися впевненіше. Його поранило в стегно, правий бік, зачепило голову. Ця куля могла бути смертельною, та лишила по собі дрібну подряпину, ніби чоловік випадково тернув головою об гострий краєчок сухої гілки. З боку кулю вийняли, наклали тугу пов'язку. Стегно обмотали бинтом, звідти шматочок свинцю не діставали, відчуття були найболючіші.

— Куриш? — запитав капітан.

— Бавлюся. Але з тобою не хочу. Не буду. Потерплю.

— Гордий. Тебе ж ніхто зараз не бачить. Перед ким викаблучуєшся?

Бранець промовчав. Знизавши плечима, Фомін закурив, пройшовся кабінетом.

— Думаєш, я на щось надіявся, Полетаєв чи як тебе там? Вашого брата я вже бачив, контингент затятий. І не цікавив би ти мене сам по собі. Все одно до кінця дня тебе відправлять у Київ, на Короленка тобою займуться. Я на своєму місці й своєму рівні, бач, дрібна ланка. Нічого тобі пообіцяти не можу. Не я вирішую, зрозумів? Ти ворожий диверсант, прийшов сюди разом із бандою націоналістів. Вони, тобто, ви — прихвосні Гітлера, це давно відомо. Служили в німців, далі в них служите, отримуєте зброю, продукти, навіть гроші. А оці документи майструє для ваших потреб законсервована німецька агентура в нашому тилу. Бач, знаю.

— Тоді не тягни, капітане. Виведи на задній двір, командуй солдатами чи сам стріляй. Закони воєнного часу, я ж ворог.

Переплівши пальці рук, Фомін повернувшись ними, хруснув.

— Так би й було. Перший допит я зобов'язаний провести, далі передаю вище, отримую подяку — чи не отримую. Я ж на службі, служу Радянському Союзу. Не за подяки, відзнаки, медалі, ордени. Навіть не за гроші. Знаєш, чому? — Він розплів пальці. — Бо ваша братія так в усіх пропагандистських листівках пише про ідею. Бандерівці в лісах, значить, за ідею воювати мають право, а ми, представники законної влади, безідейні, так по-твоєму?

— Ніколи не думав про таке.

— Ти не думав? Ти? — Не стримавшись, капітан згріб бранця обома руками, смикнув, підняв над ослоном, труснув, опустив назад. — Не дійшло, суко, чому я взагалі марную на тебе час, хоча можу цього не робити? Ти ж не їхній, не хохол! Я ж чую, наш ти, росіянин! Хохли російською так не говорять! А в тебе вимова дуже правильна, як у професорів!

— Своїх учителів, може, згадав? — запитав полонений.

— Стули пельку, слухай мене! Дивись на мене, ну! — Фомін навис над ним, бранець мусив підняти голову. — Я бачив їх, отих, учених. Із такою самою грамотною вимовою, дореволюційна буржуазія, приховані вороги. Для чого вони спершу вчилися хрін знає

скільки років, поки інші горбатилися на заводах та в шахтах, а потім навчали інших грамоти? Скажу: щоб без помилок писати щирі ззнання! І писали! Один за одним, признавалися в усьому й клепали на тих, хто сидів у сусідніх камерах! А ті, хто за стіною, так само грамотно й гладенько писали на них! Бачив я не таких, не таких ламав! Але *російського* бандерівця бачу вперше! Тим ти мене зачепив, Полетаєв чи як тебе там.

— Холодов.

— Що?

— Холодов. Олег Борисович Холодов. Киянин, корінний. Але росіянин. Мій прадід отримав маєток тут, недалеко, ще на чесній службі в царя-батюшки.

Капітан здивовано примружився.

— Чекай-чекай. Ти — монархіст? Може, взагалі білогвардієць? Власовець?

— Монархістом був мій батько. Служив у Скоропадського, в інформаційній службі, газети випускав, брошури, — кажучи так, бранець помітно пожвавився. — Наскільки я знаю, підтримав гетьмана, коли той почав говорити про федерацію з Росією, але якщо там не буде більшовиків. Потім пішов із Києва, кинув родину, тікав аж до Парижа, там помер. А мене у вашу партію прийняли в тридцять дев'ятому. На фронт у червні сорок першого пішов добровольцем, — зробив невеличку паузу. — До Української повстанської армії теж перейшов добровільно. Дезертирував узимку, здався в полон. Відгукуюсь на псевдо Товкач.

— Псевдо — це прізвисько?

— Та називай, як хочеш. Тобі ж цікаво, чому я, росіянин з роду, воюю з ними проти вас? Бо наковтався радянської влади ще до війни. Не монархіст, але й не більшовик. Треба було цієї війни, аби все стало для мене на свої місця.

— Що ж раніше було не на місці?

— Вірив до останнього: коли вже німці напали, то Сталін нарешті заборонить шукати ворогів, аби весь народ піднявся проти ворога. А нічого схожого, капітане, і ти це дуже добре знаєш. Я дезертирував, коли виконав наказ і був у розстрільній команді. Цікаво послухати історію зрадника?

Позадкувавши, Фомін вперся куприком об край столу, схрестив руки на грудях.

Товкач перевів подих. Він важко дихав, лице знову вкрилося потом.

— Під кінець січня, вже на підходах до Рівного, нашому полку наказали взяти фріцівський укріпрайон. — Він ковтнув слину. — Комполку звелів атакувати в лоб, кинув піхоту на вкопані в землю бетонні кулеметні доти. Захлинулося три атаки, людей посилали на убій. Один взводний на свій страх та ризик не виконав наказу. Він зберіг людей і повів за собою, коли нарешті підтягнулася артилерія. Начальник особового відділу, теж капітан, до речі, віддав усіх, хто вцілів із того взводу, під трибунал. Разом із пораненим у бою командиром, котрий зберіг свій підрозділ від *неминучої* смерті.

— Невиконання наказу на фронті — військовий злочин.

— А виконання безглузлого, вбивчого наказу — вбивство. Людей ніхто не жаліє. Німців давлять масою, втрат не рахують. У перші роки на фронті ніхто не мав точних списків загиблих, втрати визначали на око, я сам бачив, чув, навіть складав такі рапорти. За що воюємо? — Товкач уже говорив голосно, сидів прямо. — З ким — ясно. Але за що? На війні полководці бережуть військо. Червона армія несе величезні втрати, і вони майже завжди могли би бути меншими.

— На війні солдат має бути готовий померти, — відчеканив Фомін. — Ти не погодився з цим? Тебе, бійця, здивувало, що на війні вбивають?

— Коли вбиває ворог — ні. Гірше, коли на глупу смерть посилають свої. І наказують добити тих, хто насмілився уникнути безглуздої загибелі. Коли зі мною вже потім говорили повстанські командири, до мене дійшло: вони воюють, аби не лише на їхній землі — ніде більше масово і з чужої злої волі не гинули люди.

Фомін відступив від столу.

— Як ти сказав? На їхній землі? Хіба вона, ось ця земля, не твоя?

— Моя теж, — просто відповів Товкач. — Київ мій, люблю його дуже. Відшукав якоесь місце, де був маєток Холодових, спалений та розграбований сільською гололотою під червоними прапорами.

— Ага, то в тебе зуб на радянську владу? Ти, значить, у нас прихований буржуй?

— У вас я в полоні, — парирував Товкач. — А прихований — це погано. Не люблю ховатися. Добре, спалили б маєток, Бог із ним. Усе одно не жив би там, міська людина. Але поставили б на його місці щось інше, користали б із того! Ні, там далі грабували людей. Частина тих, то палив, потім пішли до отамана Струка^[24]. Інші з ними боролися, доносили в губчека. Тільки ж у тих, хто лишився, забрали весь хліб і поморили голодом. На місці зруйнованого не збудували нічого. І ті, хто палив маєтки, не могли нічого зводити на згарищах. Вони вже не були хазяями своєї землі. Я все розумів — але довго думав: мене це не стосується. Зійде піна, світ перестане трусити, ми самі розберемося зі своєю владою. Тільки, капітане, в моєму рідному Києві владу почали призначати ті, хто в Києві ніколи не був. Або присягаєш на вірність — або помираєш.

— Прозрів, значить. Чи тобі націоналісти мізки промили?

— Зустрів тих, хто вголос говорить те, про що я думаю. Тому, капітане, ти, особисто ти, довго ще ходитимеш по цій землі, мов по розпеченій сковороді. Я воював із повстанцями півроку. Вони не заспокояться, повір мені. Озиратимешся, як вулицею йтимеш.

— Не тут.

— Усюди. Ми прийшли для того, капітане. Готовий написати все, що зараз сказав. Я вчитель, у мене гарний почерк. Краще сам, ніж під диктовку.

— Вирішив покаятися все ж таки? — посміхнувся Фомін. — А чого, давай. Ти ж не затятий, Холодов. Послухав тебе зараз — і бачу це, розумію. Хіба двоє росіян між собою не домовляться? — Він знову нахилився ближче. — Слухай, я тобі обіцяю: напишеш, як положено, — піду клопотатися за тебе, куди треба. Мене знають у Києві, але Київ — дурня. До Москви дійду, особисто. Ти свій, обдурений пропагандою. Ще й маєш до влади якісь там за давні образи. Впали, як кажуть, ворожі зерна на благодатний ґрунт. Ми ж росіяни, а росіяни своїх не кидають. Забув? Ти — свій для мене, Холодов.

— Вербуєш?

— Так тебе вже раз вербували! Що в цьому поганого? Робота в мене така. А в тебе — шанс, Холодов.

— Який? Не розстріляють, так повісять?

— Не розстріляють — житимеш, дурню! Спокутуеш провину. Даси просто тут, у мене в кабінеті, підписку про співпрацю.

— Відразу?

— Щиросердне зізнання, — капітан загнув великий палець. — Письмове бажання працювати на органи НКВС, — поруч загнувся вказівний. — Такі випадки бували. Гляди — все спишуть, усі гріхи. Допоможеш спіймати бандитів, знешкодити — вважай, викрутився. Нове життя почнеш, спочатку. Ще й колегами будемо. Під моїм началом працюватимеш. Годиться?

Товкач знизав плечима.

— Обіцянки солодкі. Я пояснив, чому воюю за них. Згоду стати зрадником не давав. Спішиш дуже, капітане.

— То й зізнання не писатимеш?

— Чому. Ти мене почув. Інші хай читають. Навряд чи дійде до когось. Але що я там не наваяв би, все одно мусиш показати. Може, хоч так до когось дійде моя правда.

— Ну-ну. Живи цією думкою. Багатій.

Фомін підійшов до столу, витягнув із шухляди кілька аркушів.

Поставив поруч чорнильницю-непроливайку, з іншого боку поклав ручку.

— Зубами писати?

Гмикнувши, капітан витяг із кишені ключ, звільнив бранцеві руки.

Ступив у бік, запрошуючи блазнюватим жестом.

Товкач підвівся, ледь поточився. Аби не впасти, взявся обома руками за краї столу.

Наступної миті в голову Фоміна полетіла важенька чорнильниця.

Він ледве встиг ухилитися — та все ж на мить втратив контроль, і Олег Холодов, народжений у Рязані, вже цілився йому в око вістрям пера.

Фомін устигнув перехопити руку, ривком вивернути її, вільною — вдарити Товкача навідліг, а коли той відлетів до стіни, загорлав:

— Конвой!

Солдати увірвалися, та полонений повільно піднімався на ноги. Він хитався, боліли рани, але правиця далі стискала ручку.

Знову замахнувся, вже у стрибку.

Постріл злився з відчайдушним:

— Не стріляти!

Пізно.

4. Район Макарова, село Королівка

— Що це?

Майя перевела погляд на рано посивілу жінку, яка — вона знала — була старшою лише на сім років, потім знову втупилася в туго зтягнутий полотняний мішечок, який та виставила на стіл. Чекаючи на відповідь, зважила на руці. Кілограма з півтора, не менше.

— Цукор. Розкрий, подивись.

— Чула вже про цукор. А ось це — аби його їсти.

Майя взяла одну з трьох срібних ложок, які лежали в іншому згортку, показала жінці.

— Ложка для солодкого життя. Друга — аби ми з Юрієм їли цей цукор удвох. Третя, так розумію, для наших майбутніх дітей.

— Не гарикайся. Чого завелася. Ми домовлялися.

— Із ким? — Зозуля швидко заводилася. — Ти зі мною ні про що не домовлялася, Галю!

— З чоловіком твоїм.

— Ми не в шлюбі. Не розписані.

— Ой, Майко...

Цими днями на дільничного раптом навалили стільки справ, що здійснити намір та офіційно оформити стосунки в сільраді просто не мав часу. Не відмовлявся, вважав розпис дрібницею, до якої все одно слід підходити відповідально, бо то ж на все життя. На ходу, пояснив, нічого не робиться, а перевести подих ніколи. Тут тобі й Щербань, тут і націоналістичні елементи голови піднімають. Особового складу міліції на все не вистачає, тож дільничні по селах тягнуть лямку, мов ті бурлаки.

Та в селі нічого не сховаєш.

Їх уже поженили, навіть раніше, ніж Гордієнко зробив Майї пропозицію.

Вже коли переночував у неї вперше, наступного дня місцеві кумасі все для себе зрозуміли й вирішили.

— Давай спочатку. Цукор і три срібні столові ложки. Що це таке?

— Ти напишеш довідку, а голова сільради підпише. Юрко *твій* так сказав.

— Хабар принесла?

— Подарунок. Цукор не крадений, не думай. Пилип на станції ціле літо вагони розвантажував. Заробив як старший бригади. Домовився саме про цукор, борошно вимінною на молоко. Поки корова годує, ну, і син же — годівник, єдиний мужик у хаті.

— Син у тебе нівроку, Галю. Він заробив цукор для того, аби ти носила його дільничному?

— Аби син лишився вдома, Майко. Підуть свої діти — побачиш, як воно, коли єдиного сина забирають.

До Майї поволі почало доходити.

— Чекай. Забирають... Пилипові вісімнадцять. Буде.

— Було. Місяць тому.

— Мобілізація.

— Єдиний годувальник. Був зв'язковим у партизанів. Комсомолец, активіст. Знається на техніці, змалку на МТС пропадав. Там тепер самі інваліди.

— Не перебільшуй.

— Хіба в тилу не потрібні хлопці з руками та головою?

А хіба воювати за Батьківщину повинні безрукі й безголові?

Фраза ледь не зірвалася з Зозулиних вуст.

Та Майя стрималася, проковтнула її. Якісь слова все одно потрібні. Добираючи їх, вона взяла другу ложку, вклала обидві в одну руку, стуливши денце до денця, кілька разів труснула, дослухаючись до звуку — так ярмаркові *ложкарі* грають на дерев'яних ложках, вона не раз бачила. У неї виходив не музичний звук, а якесь кухонне брязкання.

— Ми обидві знаємо, Галю: твій син не був партизанським зв'язковим, — мовила нарешті.

Гляділа повз відвідувачку, через її голову. Очі вперлися в портрет Сталіна, вирізаний з газети й забраний у простеньку дерев'яну рамку. Майя відвела їх, погляд заковзав по голій стіні. Дивитись на Галину не хотіла.

— Це знаю я, — погодилась та. — Тобі звідки відомо?

— Не забувай, де я служила за німців.

— У комендатурі. Там що, були списки підлітків, котрі числися партизанськими зв'язковими?

Майя зітхнула.

— Якби списки вів хтось інший, Галю, твого сина забрали б до Німеччини. Ти забула, до речі, хто робив усе можливе, аби наших хлопців та дівчат не гнали на роботи в рейх?

— Їх гнали. Ловили на облавах і гнали. Минулого літа Пилип ледь вискочив.

— Не ледь вискочив, — тут Зозуля не стрималася. — Його лапнув Дмитро Вознюк, поліцай, наш, із Королівки. Його тоді перевели до Макарова, задіяли в облаві. Дав знати мені, я доклала зусиль, твого хлопця відпустили. Більше не виходив не те що за межі села — з двору надовго не відлучався. Це, до речі, про партизанського зв'язкового.

— Добре, кланяюся тобі низенько. Тоді врятувала. Порятуй і тепер. По селах іде мобілізація, сама знаєш. Заховати Пилипа в погріб не можу, бо знайдуть і назвуть дезертиром. Учасник підпільного руху, сухоти в нього. Не можна на фронт.

— Бога ти не боїшся, Галю.

— Відколи ти така набожна стала, Майко? — визвірилася жінка.

— Здоровий твій Пилип. Нема в нього сухот. Тому не гріши, не накликай хворобу.

— Ти лікар? Звідки тобі знати?

— Аби діагноз був справжній, ти б не шукала різних довідок і не приносила б викуп.

Галина змовчала — крити справді нічим. На очі навернулися слюзи.

— Майко, будь людиною. Кому краще від того, як мого сина вб'ють на війні? Він тут за два роки під німцями стільки натерпівся, всякого набачився. Ми всі намучилися, ось тільки жити починаємо.

Щось за рік ніяк не почнемо.

Це Майя так само промовила подумки. Рішуче відсунула цукор та ложки на край столу.

— Не знаю, як треба робити. Юрко сказав тобі нести викуп?

— Він звелів принести тобі сюди цукор і цінності.

— Знав про твої срібні ложки?

— Я виміняла їх у Макарові за картоплю. Одна дамочка принесла, з евакуйованих. Ну, — Галина запнулася, відразу виправилася, — з тих, київських, відселених. Каже — артистка, співала в офіцерському казино. Барахло залишив залицяльник, пан німецький офіцер. Потім, на допиті, нашим уже сказала — інтелігентний чоловік, культурний. Її

відправили з Києва за цю, як її... пропаганду. Назвала фашиста культурним, так вона пояснила.

— З якого дива тобі сповідалася?

— Бо'йо'зна, — знизала плечима Галина. — Поговорити хотіла. Сльозу з мене вибивала, мо'. Аби пожаліла її.

— Та бачу, пожаліла. Вициганила крадене столове срібло.

— Дамочка не крала!

— Не дамочка. Пан німецький офіцер. Він оці ложки з собою привіз? — Майя нахилилася через стіл. — Такі цінності масово здавали єврейські родини за наказом окупаційної влади. Потім євреїв розстріляли. Пізніше — викопали з могил, аби спалити трупи. Сліди замітали.

— До чого...

— До того! — Майя стукнула долонею по столу. — Хочеш, доведу тобі, що на твоїх ложках кров людська? Тобі все одно, до тебе вони прийшли через треті руки. Але тепер ти принесла їх мені і думаєш — я така дурна й жадібна, що візьму їх та їстиму вдома кашу.

Галина вже встигла опанувати себе, знову визвірилася.

— Ти мене тут не совісти, дівко. Ще раз тобі кажу: маєш питання — став своєму дільничному. Звідки він узнав про оці мої скарби? Так то його робота — всюди носа пхати. Він звелів принести добро тобі. А ти мовчки візьмеш і зробиш, як треба. Бери. Не викаблучуйся. Теж мені, дівиця цнотлива, курка нетовкана. Бери, сказала!

Маленький кабінет гойднувся.

Прикривши рукою очі, Майя посиділа трохи мовчки, поки світ довкола заспокоївся, набув звичної стійкості.

— Принести мені, значить, — мовила неголосно. — А він так і сказав — нести в контору? Аби всі бачили?

— Тут же нема нікого. І хіба не всі...

— Цить! — перервала Зозуля. — Забирай все, неси назад. Треба буде — додому припреш. Нікому ані слова, ані півслова. Я сама розберуся, що, де, коли, від кого й за що брати. Йди, Галю, від гріха.

Остання фраза прозвучала мольбою.

День вимотав Гордієнка.

Зранку метнувся в райцентр, де дільничних зібрали, провели інструктаж, закликали бути пильними у зв'язку з позавчорашньою

стріляниною на станції. Виступав більше Фомін, начальник міліції говорив мало, та й, виглядало, додати не було чого. Сам же капітан виглядав як ніколи втомленим, не говорив — промовляв однотонно, немов викладав підлеглим чергову інструкцію, яку порядок вимагає довести, та реальне життя не дозволяє виконувати. Наголошували на активізації в районі націоналістичних банд, котрі набагато небезпечніші за кримінальні групи. Відстрілювати військових і тероризувати місцеве населення — не мета Щербаня чи інших, подібних до нього розбійників. Озброєні бандерівські банди — все одно, що німецькі фашисти в нашому тилу.

Повернувшись у Королівку по обіді, дільничний переконався в правоті Фоміна, отримавши сигнал від шкільної прибиральниці. Завклубом їздив до Києва по якихось своїх справах, треба вже готувати перше після окупації святкування річниці революції. Чвертьстолітній ювілей пропустили, тепер двадцять сьомий рік мусить нагадати про всі перемоги й здобутки. Отож приїхав і займається поширенням ворожої пропаганди.

Вислухавши її, Гордієнко вирішив не обідати. Майя збиралася йому щось сказати, але Юрій відмахнувся: «Роби своє діло!» Завклубу Степанюка, короткозорого невисокого чоловіка в ще добротному та завжди акуратному довоєнному костюмі, перестрів у червоному куточку, де той займався зі шкільним хором, кахикнув, попросив сказати дітям, хай уже розходяться і вчать уроки. А коли вони вийшли, замкнув двері зсередини на клямку, смикнув, перевіряючи — міцно, кивнув чоловікові на стілець.

— Сядь.

— Що таке, Юрію Гри...

— Товариш молодший лейтенант! — гаркнув Гордієнко, відразу задаючи тон розмові. — Дивись, Степанюк, стану громадянином — усе, амба. Капут.

— Та я нічого не...

— Сядь, я сказав! — гримнув Юрій, і Степанюк опустив кощавий зад на розсохлий стілець, поправивши при цьому окуляри.

Легко взявши за спинку інший, Гордієнко примостився навпроти, осідлавши його.

— Ми тут, у селі, всі свої. Не хочу нічого виносити з хати, я не з таких. Нам жити разом, разом будувати мирне життя. Для чого

сваритися, наживати ворогів. Згоден?

— Ми хіба вороги? Ворога ж вигнали, доблесна Червона армія...

— Замовкни. У нас розмова інтимна, я б так сказав. Бо ти дядько грамотний, сам усе розумієш. А чого не зрозумів — я тобі поясню. Розтлумачу. У нас тут із тобою профілактична бесіда. Потім розписку даси про нерозголошення. І ще один документик напишеш.

— Який документик? Що за розписка? Юрію... товаришу молодший лейтенант, ти здалеку заходиш.

— А ти, Степанюк, досі не второпав нічого?

У відповідь завклубом щиро замотав головою.

— Шия відвалиться, — зауважив Гордієнко.

— Так у чому справа?

Нервує, аж пара з маківки йде.

Готовий.

— Сьогодні ти поширив серед учителів чутку про зняття товариша Хрущова. Офіційно, в газетах, це не публікувалося. По радіо ніхто не говорив. Товариш Хрущов продовжує виконувати обов'язки на посаді секретаря ЦК компартії Радянської України. Хто тебе тягнув за язика, Степанюк? Може, намовив хто? Так ти скажи, розберемося.

Завклубом утиснувся в спинку стільця, ніби так можна було триматися від дільничного далі.

— Я не поширював чуток, — пробелькотів він. — Мене спитали колеги... наші товариші... запитали, як там Київ, що чути. Я розказав, що чути.

— Отже, таки поширював чутки, — підсумував Гордієнко. — Сам же щойно сказав.

— Та ні! Ми були на нараді, потім пішли в буфет. Доцент, лектор із відділу пропаганди при Укоопспілці, обмовилась: чула, що товариша Хрущова переведуть, на його місці буде товариш Жданов. Перекинулися ще парою слів на цю тему, більше не говорили. Я це саме нашим і передав. Розмови ходять... Вони ж ходять, товаришу дільничний.

Хитро примружившись, Гордієнко теж відкинувся на спинку стільця.

— Ти ще базарні плітки переказуй. Роти вам позашивати чи що? Нема такого покарання, не передбачає чинний кодекс. Зате є п'ять

років за антирадянську пропаганду. Пощастить тобі, Степанюк, якщо цим терміном відбудешся.

— Та за що!

— Поширення наперед брехливої інформації, — розвів руками дільничний. — Ми ж не про все поговорили. Тобто, ти мені не все до кінця розказав. Як прізвище доцента?

— Навроцька.

— Звати як?

— Марта.

— По батькові?

— Львівна.

— Я так розумію, повернулася в Київ із евакуації?

— Ніби.

— *Ніби?*

— Точно. Так точно, повернулася з евакуації.

— І чим же *твоя* Навроцька Марта Львівна пояснювала нібито переведення товариша Хрущова з України?

Степанюк хотів відповісти, уже навіть відкрив рот, але Гордієнко не дав цього зробити, випалив одним подихом:

— Єврейка Навроцька радіє з того, що антисеміта Хрущова карають переведенням з посади. Знаєш, хто звинувачує радянську владу та її керівників на місцях у антисемітських проявах? Ворожа пропаганда. Не німецька агентура, у Гітлера самого рило в пуху, скільки єврейського населення знищено окупантами — ти краще за мене знаєш. А я, *товаришу* Степанюк, знаю кількох людей, щоправда, безпартійних, які в часи окупації переховували євреїв. Ризикуючи власним життям, між іншим. Хіба може радянська влада сприяти антисемітським проявам після такого, коли ми всі дружно засуджуємо злочини німецьких фашистів? Але ні, націоналістичне охвістя у своїх листівках подає нашу владу брехливо, лише в чорному світлі. Мовляв, комуністична верхівка — всі суцільно бюрократи бездушні, народ експлуатують, тому вони знищують усіх довкола. Хіба зараз ти не заплутався, скажи?

— Нічого вже не розумію, — пробелькотів Степанюк.

— Отож, — переможно мовив дільничний. — Чутки пускають у нестійке середовище передусім сіоністські елементи. З ними заодно так звані українські націоналісти. Хоча... чому так звані... Їхня

спільна мета — дискредитація органів радянської влади, відданих партії діячів. Сам же партійний, хіба ні?

— Партійний.

— Маєш щось проти громадян єврейської нації?

— Та ні.

— Чому повірив, що товариш Хрущов сприяє антисемітським проявам?

— Я не повірив!

— Але повернувся з Києва в село і тут же повідав те, у що не повірив, місцевій, так би мовити, інтелігенції. Може, в тебе десь бандерівські листівки заховані? Ця братія тут активничає тепер.

— Нічого в мене нема! У що ти мене втягуєш, товаришу Гордієнко!

Обурення й переляк змішалися до купи, перехлюпували через край.

Степанюк підскочив, кулаки судомно стиснулися.

Дільничний теж неквапом, по-хазяйськи підвівся.

— Ти своїм дурним язиком сам себе затягнув у болото. І подякуй, що далі мене вся ця дурня й маячня не піде. Більше про таке не говоритимеш. Хто з місцевих надто зацікавиться, питатиме, не заспокоїться — до мене приллеш. Я проведу політичну інформацію для тих, кому зведень Совінформбюро^[25] мало. Це зрозумів.

— Да...

— Да?

— Так точно! — це прозвучало дуже кумедно.

— Побачимо. Аби я побачив, що ти, Степанюк, усе зрозумів правильно, напишеш мені пояснювальну записку. Ну, не зовсім аж так записку... Отож, зараз підемо до мене. Там видам тобі аркуш. Вкажеш, від кого почув брехливу інформацію. Ти ж не сам придумав? Ось і вкажеш: громадянка Навроцька, Марта Львівна, такого-то числа, там-то, за таких-то обставин... Засудиш її, окремо це зазначиш. Я дам твоєму сигналу хід. Усе, з тебе всі підозри знімаються. Науку матимеш надовго.

— Але ж...

— Що? — у голосі Гордієнка брязнув метал. — Я погано пояснив?

— Та ніби все правильно. Тільки ж... Донос, виходить так...

— Сигнал про поширення ворожої пропаганди — донос? Тепер я нічого не розумію.

Знявши окуляри, Степанюк, сопучи, протер скельця манжетом сорочки. Начепивши назад на ніс, нервовим жестом потер перенісся.

— Мені все ясно.

— Коли так — гайда. Бач, я тобі не ворог. Інакше ти б уже в Макарові все пояснював. Іншим людям, в інших кабінетах.

Майя зварила борщу, для навару вкинувши туди трохи американської тушонки, яку десь роздобув Гордієнко.

Поки вечеряв, вона мовчала. Сама вже встигла, звикла не чекати його, сиділа за столом навпроти й дивилася, як мужчина орудує ложкою. Їв він без помітного апетиту, швидше виконував необхідний сакральний ритуал, без якого неможливо відбути кожен наступний прожитий день. Втомлені люди не переймаються смаком їжі, це Майя не раз відчувала на собі.

Відсунувши порожній полумисок та акуратно зібравши пучками пальців зі столу крихти хліба, Гордієнко вкинув до рота і їх, широко всміхнувся, крекнув:

— Добре.

— Добре то й добре. — Зозуля прибрала від нього посуд, відсунула на край столу. — Тоді, може, поговоримо?

— Поговоримо, — сито кивнув Юрій. — Якщо ти про розпис, так...

— Ні. Це окремо. Хоча насправді йдеться про наші стосунки.

— О! А чого раптом? Хіба тобі ще щось не ясно? Я ж ніби хочу разом жити. Триматися треба один за одного. Сім'я, діти...

— З дітьми ти не поспішай поки. Без законних стосунків я їх не хочу. Ми ніби вже домовились.

Майя все ще кружляла колами, не наважуючись почати, і єдиний спосіб — кинутися в задумане з головою, різко відкинувши сумніви й застереження.

— Я знаю, звідки в тебе те колечко. Обручальне.

Гордієнко витер губи тильним боком долоні.

— Та-ак. Здається, я не приховував.

— Бо я не надто цікавилася, — відрізала Майя. — Тобто, вирішила: буде краще, якщо мене все це стосуватися не буде. Зрештою

від Агати, вчительки, цяцька могла потрапити до тебе будь-яким кружним шляхом.

— Ясно. Вона тобі наскаржилася. Ти знайшла собі подружку.

— Ми мусимо якимось жити разом, спілкуватися. Ми вітаємося, хоч зовсім не подруги. Вона мені дещо розказала... Як ти поклав око на її маленький скарб. Та ще раз кажу: викинула з голови. Всяке буває.

— Чому згадала саме тепер? Більш підходящого моменту не могла знайти? Довго готувалася, чекала?

— Галина Дудко, — мовила Майя, дивлячись Гордієнкові просто у вічі.

Якщо він знітився, то хіба на мить.

— Є така.

— Вона приходила до мене сьогодні. Сказала — ти прислав.

— Я порадив. Їй потрібні якісь там папірці, це все в сільраді робиться. Ти ж там сидиш, можеш допомогти. Що такого сталося?

— Ти вимагав від жінки відкупного. Взамін обіцяв зробити довідки, котрі допоможуть Пилипу, її синові, уникнути мобілізації. До війська зараз активно забирають не лише тих, кому виповнилося вісімнадцять. З цим нічого не вдієш, війна не знати, коли скінчиться. Багато хто ховається.

— Знаю. Про дезертирів нас сьогодні зранку знову інструктували. Ти ж сама визнаєш — іде війна, без поповнення на фронтах армія загнеться.

— Вона несе величезні втрати, котрі можна зменшити при бажанні, — відчеканила Майя.

Брови Гордієнка стрибнули вгору.

— Та-ак! — протягнув він знову. — Пропаганда вже у своїй хаті. Бач, як далеко справа зайшла. Хто ж тебе просвітлює?

— Я серед людей живу, — відрізала вона. — Буваю на базарі в райцентрі. Там інвалідів, побитих-покалічених після шпиталю, завжди повно. Слухаю, хто що каже. Часом зупиняюся, не можу йти далі. Хочеш сказати: фронтовики — ворожі агенти, все брешуть, аби очорнити нашу армію?

— Не тих слухаєш.

— А кого треба? Тебе? Таких, як ти, ладних за три срібні ложки виписати будь-яку липову довідку? Є законніші способи залишити

хлопця в тилу. Він може мати цілком легальну бронь. І ти, Юрію, знаєш це краще за мене.

Гордієнко почухав потилицю. Жест вийшов буденним. Так реагує дбайливий господар, коли бачить погризений мишами мішок із борошном чи врожай, побитий градом. Потім підвівся, пожував губами. Обсмикнув гімнастерку, розправляючи матерію під паском. Ніби згадавши щось, розстебнув ремінь. Думаючи про своє, повільно намотав його на руку, на якийсь час захопившись цим процесом. Накрутивши, став так само повільно розмотувати. Аж тепер підніс очі на Майю.

— Таких, як я, кажеш? Я краду срібні ложки. Такі, як я, їх крадуть. Ти все сказала?

Її щоки запашіли.

— Чекай. Я не хотіла... Ти не так зрозумів...

Пасок знову намотувався круг розчепіреної долоні.

— Я на своєму місці. Поставлений сюди радянською владою, аби все розуміти правильно. Я тобі зараз це доведу. Згадала мені якісь там смердючі ложки? Гаразд, не буде ложок. Нічого не буде. Пилип, синок Галчин, піде на призовний пункт, бо того вимагає закон. Він не відсидиться в тилу. Все зроблю по закону, ти цього хотіла?

Майя мовчала.

— Бач, я все розумію правильно, Майко. Але ж таких, як я, ти не любиш. Так чи ні?

— Юра...

— Я тебе запитав. Повторити?

Зозуля розгублено кліпнула очима. Поговорити з чоловіком мусила, навіть зараз знала — все робить правильно, мовчати не збиралася. Але починалося щось таке, чого вона передбачити не могла. Інакше б вибрала для розмови інший час та напевне — інакшу манеру.

— Не треба. Я не сказала, що ти крадеш ложки.

— На хрін ложки. Такі, як я, виписують липові довідки. Я — шахрай, так ти вважаєш? Я наживаюся на людському горі, на війні, використовую владу для власних цілей? Хіба не про це мовить ворожа пропаганда? Коли ми були тут, у лісах, наша розвідка привела мужика, зв'язкового з націоналістичного підпілля. Він сам назвався, тиснув на те, що ворог у нас спільний: німці. Патякав — ми мусимо діяти разом

для звільнення нашої землі. Агітувати почав, ясно тобі? Проти всіх. За свою вільну Україну. Від комуністів вільну. А я — комуніст, ясно тобі?

Гордієнко не кричав. Говорив на диво спокійно, голосу не підвищував.

— Я його не допитував. Потім, коли пустили в розхід, повісили на узліссі, аби люди бачили зрадника й провокатора, про все почуте від нього нам, особовому складу, доповів комісар загону. І що я чую від тебе, підпільниці? Те саме? Може, правий Фомін і з твоєю нібито підпільною роботою треба окремо розібратися? Ну, як вона таки давала результат і працювала ти не на *наше* підпілля, га?

— Ти що таке мелеш своїм язиком!

— Не гірше, ніж ти — своїм!

Обійшовши стіл, Юрій наблизився до Майї.

— Такі, як я, тобі не подобаються. Але ти живеш із таким. Спиш, переш онучі, чистиш штани й чоботи, годуєш. Береш подарунки. Чому, коли такий, як я, тобі противний? Бо з голоду не здохнеш біля мене. Бо мужик у хаті, в разі чого захистить, витягне з халепи. А через язик, Майко, ти матимеш халепу, ой матимеш! Краще зараз дати науку, аби потім не мати більшого горя.

Вона не встигла нічого сказати.

Гордієнко різко махнув рукою, розпущений пасок зазміївся в повітрі, свиснув — важка латунна бляха вдарила по плечу.

Майя не відразу зрозуміла: її б'ють.

Зі ступору вивів другий удар.

Перехопивши пасок за обидва краї, Гордієнко почав шмагати жінку, коротко замахуючись, луплячи й смачно відхукуючи. Зозуля, відступивши до стіни, виявилася затиснутою між нею та чоловіком, намагалася закритися руками й при цьому мовчала, не вимагаючи й не просячи припинити.

Досить.

Дивом пірнувши під вкотре занесену руку, Майся примудрилася відштовхнути кривдника, метнулася до дверей. Їй вдалося зберегти холодний розум: тікаючи геть, не збиралася вискакувати на двір роздягнена. На бігу рвонула з гачка пальто, накинула його вже в снігах, коли вибігла в теплі жовтневі сутінки — останні дні бабиного літа, — помітила: на ногах чоботи, ходила в них хатою, не перевзулася в старі

туфлі всупереч заведеним для себе правилам. Так, ніби відчувала вибух, шосте відчуття мимоволі готувало.

Майя тікала проти ночі з власної хати.

— Стій! Куди!

Справді — куди? Не має значення: звідси.

Вона побігла, дісталася кінця вулиці, повернула, не знижуючи темпу. Лиш забігши далеко від хати, перейшла на ходу. Потім зупинилася, перевела подих.

Так.

Треба подумати.

Отак стояти — безглуздо. Треба ж десь перебути до ранку. Перетравити все й вирішити для себе, наскільки правий Гордієнко, сказавши: вона з ним живе, бо їй так вигідно. Зараз Майя не була готова сказати собі, чи справді Юрій подобався їй як людина. Напевне такі моменти були, вона себе знає. Не ладна підпустити до себе мужчину, до якого зовсім нічого не відчуває або зв'язку противиться її єство. Що ж сталося, де вона прогавила, в який момент?..

Зозуля стиснула скроні пальцями.

Ковзнула по садну, заболіло тепер, котрийсь із ударів таки влучив у лице, розсік брову. Торкнувшись пальцем, відчула вологу, машинально злизнула кров.

Переступивши з ноги на ногу, запхала руки глибоко в кишені пальта.

У правій, на дні, щось було.

Майя витягнула кільце з бірюзою. Стисла двома пальцями, піднесла близько до очей, ніби бачила вперше. Весь час після розмови з Агатою тримала його там. Навіть на певний час змогла викинути з голови й справді призабула про його існування, іншого клопоту досить.

Чим їй дорікнули — *подарунками*?

Крадене. Час признатися чесно.

Майя вже знала, куди піде.

Затиснувши колечко в кулаку й час від часу стискаючи його, аби гострий кінчик прикраси колов долоню, вона рушила через усе село, на протилежний бік, до околиці.

Додому до Агати Колпакової.

Темрява поглинула її остаточно, щойно штовхнула блаженку хвіртку, відзначила на ходу: віконниці на вікнах зачинені, але світло зсередини пробивається, господарі вдома. Та й куди Агаті з сином тут о такій порі діватися.

Ступила на ганок, постукала в двері.

Відчиняти не поспішали. Зрозуміло, після історії з кільцем Агата уникала Майї, а при зустрічі відверталася й скоро йшла геть. Хоча навряд вона могла побачити з вікна, хто прийшов. Може, вчителька взагалі нікого не впускає після заходу сонця.

Знову грюкнула.

Ще раз, уже сильніше.

Зсередини брязнув засув.

— Ти мені двері винесеш.

Агата стояла на порозі, тримаючи перед собою свічку й впершись вільною рукою об одвірок. На ній — розтягнена довга, до колін, плетена кофта, проста спідниця, на плечах — квітчаста хустка. Зовсім по-домашньому.

— Тобі чого? — голос Агати звучав недружньо.

— Поговорити, — видихнула Майя, додавши з запізненням: — Вибач.

— Нічого. Говори, слухаю тебе.

— Не тут. Пустиш до хати?

— Ні.

— Я пішла з дому, Агато.

Це була неправда. Зозуля нікуди не збиралася йти з власної хати. Швидше звідти піде хтось інший, кого вона не захоче бачити. Фраза вирвалася мимоволі, бо дуже відповідала моменту й настрою.

— Отак?

Агата зробила крок назад, виставила свічку перед собою, аби краще роздивитися несподівану гостю. Скориставшись цим, Майя переступила поріг, зачинила за собою двері, квапливо, ніби боячись не встигнути, бажаючи одразу задати розмові тон, простягнула Агаті розкрити долоню з колечком на ній.

— Ось. Візьми. Більше не говоримо про це. Я так хочу.

— Якщо візьму — підеш?

— Ні. Треба поговорити.

Агата, ледь пвагавшись, взяла кільце, затисла у жмені.

— Зараз не можу... Не хочу... Слухай, дай трохи часу. Майє, йди, поговоримо потім, звісно поговоримо.

— Мені нема, куди йти, хіба не чула? Будь людиною, я до тебе нормально прийшла. Чаю хоч дай.

Погано контролюючи себе, не бажаючи прийняти дивної впертості Агати, до якої вона прийшла з миром і кілька разів повторила це, навіть із затятого бажання вчинити по-своєму, хоч десь сьогодні відчути себе сильною, Майя ліктем відсторонила господиню, взялася за дверну ручку.

Потягнула на себе.

— Ти здуріла! Пішла геть з мого дому!

Пізно.

Зозуля вже зайшла в світлицю.

— Тьотя Майя! — зустрів її Андрійків голос.

Помешкання освітлювала гасова лампа.

З-за столу назустріч їй піднявся русявий неголений молодий офіцер. Точніше чоловік у офіцерському кітелі, але без погонів. Шинель вона побачила на цвяху в кутку. Поруч із двома іншими шинелями.

Зігнута в лікті рука стискала пістолет.

— Вона сама, я не пускала! — вигукнула позад неї Агата. — Забери зброю! Дитину налякав!

Хлопчик дивився на все з цікавістю, зовсім без страху. Офіцер ступив до хлопчика, поклав руку йому на плече, притиснув до себе, розкуйовдив волосся.

Коломієць опустил руку, повернувся до Агати.

— Хто це?

— Майя. Говорила вам про неї. Зозуля, з сільради, з контори.

— Любка міліціонера?

Майя озирнулася. Тепер Агата заступала їй шлях назад. Вона знову глянула на Максима, спитала:

— Ви хто? Що тут відбувається?

— Для тебе — нічого небезпечного.

Коломієць наблизився до Зозулі, пригледівся. Майї стало незатишно — так її ще ніхто не розглядав, хоч за війну встигла

побачити всякого. Жестом підкликавши Агату зі свічкою, Максим взяв Майю двома пальцями за підборіддя, повернув профілем до себе.

— Ти чого!

Обурення переважило страх, вона ляснула нахабу по руці.

— Нічого. — Коломієць відступив назад. — Отримала від когось під око, зовсім недавно. Я навіть не гадатиму, від кого. Повіриш — ні: колись тижня не було, аби не доводилося розгрібати сімейні чвари. Жінки просили посадити законних, я їм — тут карний розшук, хай щось украдуть, а мені: життя вони в мене вкрали, все життя, товаришу міліціонер. Посварилася зі своїм, правда ж?

Майя поволі заспокоїлася.

— Не чіпай більше.

— Не буду. — Максим виставив обидві руки перед собою. — Проходь, раз прийшла. Поговоримо. Нам би хоч як довелося зустрітись.

— З якої радості? — і тут же, без перерви: — А я здогадуюсь, хто ви. Гордієнко попереджав про пильність. У наших краях уже бачили перевдягнених у радянську форму оунівців.

— Пильна ти. Метикована. Тим краще, менше пояснювати. Присядь.

— Для чого?

— Поговорити прийшла. Я чув.

— Не з тобою. Ось, із нею, — Майя кивнула на Агату. — Цікаві в тебе гості.

Коломієць перехопив погляд хлопчика, котрий крутив головою, намагаючись зрозуміти, чому гостя так схарапудила *дядю*, до якого він уже встиг звикнути. Максимова долоня легенько погладила Андрійкову маківку.

— Вийдемо.

Взявши свічку зі столу, Коломієць пішов у сіни першим, не озираючись. Майя рушила за ним, Максим у сінях міцно стиснув її лікоть, розвернув, притиснувши спиною до стіни.

— Ви з дільничним не дуже ладнаєте.

— А тобі яка печаль?

— Та печаль ніби тобі.

Коломієць знову торкнувся розсіченої брови, Майя цього разу не опиралася.

— Що зі мною буде?

— Не бійся. Не збираюся вбивати тебе, бо бачила мене. Маю інше завдання. Мирне населення ми не караємо, якщо, звісно, ніхто нікого не зрадив. Ми з ним працюємо, так чи ні?

— Будете зі мною працювати? — поцікавилася Зозуля. — Дасте пістолет, аби застрелила партійного працівника чи нашого дільничного?

— Не про те мова. — Коломієць говорив рівно, спокійно, виважено. — Слухай, пані Зозуля...

Майя не стримала смішки, хоч було не до жартів.

— Що є? — здивувався Коломієць.

— Пані Зозуля. Мене так ще ніхто не називав.

— Подобається? — спитав Максим.

— Звучить.

— Коли так, пані Зозуля, — тепер посміхнувся Коломієць, — мушиш розуміти: ми у ворожому тилу, влипли, шукаємо виходу і зв'язків. Ти зараз із нами в одному човні. Хочеш помиритися зі своїм дільничним — викажи нас. Заразом — подружку свою...

— Ми не дружимо.

— Нехай. Вчительку *вашу*. Разом з малим. Розкриєш підпільну групу, змову, матимеш за це медаль.

— Ти так кажеш, наче в мене буде така можливість — викрити вас.

— Буде, — твердо промовив Коломієць. — Ти можеш пообіцяти нам свою допомогу. Ми тебе відпустимо. Ти зробиш, як безпечніше: розкажеш про все своєму Гордієнкові. Той сам не піде сюди, викличе автоматників. Вони оточать двір. Ми не дамося без бою, і вони посічуть автоматами всіх. Агата за таких розкладів навіть до суду не доживе. Хлопця теж накриє, однією дитячою смертю на війні більше, хто їх рахує. Про твій подвиг напишуть у газеті.

— Мені не подобається, коли вбивають жінок і дітей. Хто б це не був.

— А чоловіків?

— Якщо вони — вороги.

— Я — ворог?

Зозуля відповіла, на задумуючись.

— Не знаю. Побачила вперше півгодини тому. Але...

Коломієць *щось* відчув. У напівтемряві, при тьмяному світлі свічки, помітив — *зачепив* те саме, невловиму незвичному до допитів та оперативних комбінацій і прийняття рішень зміну голосу, тону, настрою.

— Але?

— Я працювала в комендатурі. Від самого початку, коли сюди прийшли німці. Спершу бачила, як *ваші* знаходили з німцями спільну мову. Навіть короткий час були при владі, десь до осені сорок першого. Потім німецька адміністрація стала закручувати гайки. Виходили газети, працювали школи, облаштовувалися господарства на селах. Тут, у Королівці — так само. Раптом ті, хто був за вільну Україну, стали ворогами.

Кожна наступна фраза давалася Майї дедалі важче. Вона ніколи ні з ким про це не говорила і зараз признавалася собі — за інших обставин ще довго б не дозволяла собі навіть думок у подібному напрямі.

— Їх арештовували, катували, розстрілювали й вішали. Часто — тихцем, народ зганяли на страти схоплених червоних диверсантів чи партизанів. А тих... Вони теж стали ворогами. Для всіх: і німців, і наших. Не все розумію досі, правда. Але ж дивно. Нібито ворог ворога — друг, за такою логікою все зараз відбувається. Тільки ж оті, хто за Україну... Вони проти німців і проти *наших*.

— Проти загарбників. Дуже чітко все пояснюється. Не всі розуміють відразу. Ти краще за мене знаєш, — зауважив Коломієць, знову глянув на Майю: — То як, ми вороги?

— Не знаю, — повторила вона. — Не розібралася у почуттях.

— Мислиш, як треба. Гляди, тепер знаєш усе. Підеш звідси зі своїми думками. Сама вирішуй: закладати нас своєму дільничному чи допомогти.

— Вербуєш? Хочеш, аби на тебе працювала?

— Працюють за гроші. Платити тобі нема чим. Допомагають за ідею.

— Ідей у мене поки нема.

— То будуть.

Майя прибрала пасмо волосся з лоба.

— Чим допоможу?

— Щойно проговорилася — міліціонерів інструктують щодня, мало не бойова готовність. Треба знати, до чого вони готуються, де і як збираються нас ловити. Навіть два випадково зронених слова для нас дуже важливі.

Зозуля не вірила власним вухам. Її залучають до підпілля, як три роки тому, навіть майже в такий самий спосіб, дають подібні доручення. Лиш цього разу виглядає на те, про неї не забудуть. Та й ризиків ніби більше. Німці *своїми* не були. Погодившись тепер, вона стане чужою для *своїх*.

Якщо вважати своїм чоловіка, котрий ось тільки відшмагав її офіцерським ременем.

— Усе?

— Ні. Якщо буде нагода — треба дізнатися, чи живі наші товариші, захоплені вчора.

— Їх міліція схопила?

— Енкаведе.

— Складніше. Хоча... Чула, Гордієнко скаржився. Людей не вистачає, дільничних навантажують надмірно. До різних операцій залучають їх та навіть цивільних.

— Знайомо. То ти слухай, раптом він знатиме. На розмову не провокуй. Так, при нагоді.

Тепер Майя і Коломієць розмовляли діловито, ніби виконувати його доручення для неї — звична справа.

— Ви будете в Агати постійно?

— Ні. Ризиковано. Шукаю контакти, надійних людей. Але тепер ти в полі моєї уваги. З'явлюся, як буде треба.

— Мені — треба?

— Мені.

— Надійних знайти непросто.

— Сама ж знаєш — вони тут були за німців, є й нині. Подумай, підкажи, на кого можна вийти.

— Гарзд, — кивнула Зозуля. — Різні настрої гуляють. Незадоволених багато. Але всі не можуть бути вдоволені, бо війна. І не кожен, хто бурчить на владу, готовий виступати проти неї. Мусите готуватися до такого.

— Ніхто не обіцяє легкого життя, — гмикнув Максим. — То як, повертаєшся?

— Доведеться. Зі своєї хати куди бігти...

— І то правда. Агата казала, школа і твоя контора поруч?

— Так і є.

— Буде повідомлення — малий там крутиться, передаси записку для мами.

— Не боїтеся, що хлопчик випадково проговориться?

— Та ні. Якщо так думати, будь-хто ладен спалити нас будь-коли без жодних лихих намірів. Йди, пані Зозуля.

Вони не прощалися.

Майя лиш махнула рукою, повернулася, штовхнула вхідні двері і вийшла в темінь жовтневого вечора, на ходу застібаючи верхні гудзики пальта. Дочекавшись, доки кроки стихнуть, Максим повернувся до хати, тут же наштовхнувся на Агатин погляд.

— Ти пустив її? Отак, запросто?

— Хіба мав убити?

— Та я вже нічого не знаю з усіма вами. — Агата стиснула скроні пальцями, трохи потерла. — Ти вирішив, чи лишишся тут?

— Ночую. Мої люди в лісі. Не думай, що далеко зайшли. У разі чого будуть тут швидко.

— Знову погрози. Без них не можете?

Коломієць проковтнув це.

— Завтра треба вибиратися звідси. Далі від цього села.

Він не збирався казати Агаті, що саме зараз Дунай уже вирушив перевірити резервний зв'язок.

Дяк-автокефал, Остап Ревуцький.

Варварин хутір, уже дізналися.

5. Хутір Варварин, район Макарова

Він умів досить швидко освоювати незнайому територію.

Опинившись на новому місці, скоро починав легко орієнтуватися й визначати найкоротший маршрут руху із мінімальною похибкою. Через це Гордія Зіневича на псевдо Дунай призначили командиром одного з особливих відділів Служби безпеки. Якщо треба вистежити й ліквідувати ворожу диверсійну боївку, котра творить провокації, або виловити й покарати тих, із чиеї вини загинули підпільні групи, рівних тут майже не мав. За короткий час пішли чутки: Дунай вполює хоч на тому світі, витягне на цей, аби покарати ворога власноруч, відправити назад до пекла.

Така слава тішила.

Хоч мала й зворотний бік. Як водиться, за собою не помічав. І одного разу настав час, коли Дунай почав вважати себе непогрішимим. Єдино правильними вважав лише свої висновки, рішення й дії. Сперечатися з ним могло тільки вище керівництво. Натомість самому багато чого сходило з рук. У складні часи, які переживав Головний Провід і вся військова організація, жорстким засобам та методам віддавалася перевага.

Тому він переймався, що не ладен просто зараз покарати зрадника Чепігу. Йти туди — вскочити в засідку. Але нічого, зав'язав напам'ять вузлика. Прийдуть ще по того паскудника, ох, прийдуть. Тоді коли не знатиме й не чекатиме.

Лаштуючись, він готувався подолати шлях від Ковалівки до Варвариного хутора пішки, за декілька годин. Виходити на трасу, намагатися зупинити попутне авто чи шукати можливості підсісти до когось на воза Дунай не збирався. Надто ризиковано, особливо після вчорашніх подій, і на додачу через те, що пішов сам. Спершу Коломієць, пізніше Агата попередили: його специфічна, не характерна для цієї місцевості вимова ріже стороннє вухо. Чим більше він мовчатиме, чим менше вступатиме в контакт із тутешніми, тим наразі краще. А тривале лісове життя привчило Дуная ставати невидимим, не збиватися з потрібного шляху в темряві, долати тривалі переходи.

Та й хіба то довго йти — кілометрів п'ятнадцять, це якщо не кружляти, обходячи відкриті ділянки.

Вирушив, щойно сутінки перетекли в ніч. Дістався на хутір перед опівніччю.

Поки йшов, постійно прокручував подумки можливі варіанти. Агата, нова в цих краях людина, дуже слабо орієнтувалася, навіть на станції не була жодного разу. Місцевість Дунай до пуття уявити не міг. Та все ж наклав вивчену по карті місцевість на чималий досвід власної партизанки й вирішив: не так уже й складно буде визначитися.

Зібравши висновки докупи, розклавши їх у голові, Дунай підбив підсумок і накидав остаточний план подальших дій.

Отже, танцювати треба від того, що Варварин хутір виявився єдиним уцілілим довкола. Село, розташоване недалеко від станції поруч із торф'яниками, війна знищила майже до фундаменту, і люди — Дунай бачив це — тулилися хто в землянках, хто — в саморобних халабудах. Йти далеко від залізниці зараз безглуздо. Влада почала розробку покладів торфу, станція розбудовувалася, хай поволі, а це означало — тут є робота. За яку можна отримати пайок чи продуктові картки. Потреба місцевих триматися ближче до «хлібного» місця зробила свою справу: між селищем і хутором утворилася досить велика відстань.

Дяк із родиною жили окремо. Як побачив на карті, там поруч лісосмуга, хутір оточений нею з двох боків, ніби на маленькому острівці. Чужі там не ходили, саме через те місцевість була привабливою, аби обладнати там молитовний дім, адже справжню церкву, ще й автокефальну, *націоналістичну*, звести тут ніхто не дозволить.

Священик правив на Варвариному хуторі. Коли вибирався туди — всякий раз давав зрозуміти, що їде на станцію, працював там після актування^[26] рахівником. Де і в чому виявив необережність, давши себе схопити, Дунай не знав. Але арешт жодним чином не пов'язав священика з хутором та його мешканцями. Тож дяк Ревуцький, оговтавшись, знову поволі почав рухати церковну справу далі.

Дощик почався, щойно він пройшов приблизно половину шляху. Спершу трошки посіяв, Дунай навіть не сприйняв його серйозно, восени вночі таке часто стається, вітер приносить вологу. Та незабаром

пішло сильніше, й довелося навіть глибше натягнути шапку й підняти комір шинелі. Перехід, без того марудний, став узагалі незатишним.

Вийшовши куди треба й нарешті розгледівши за деревами обійстя, Дунай не квапився далі. Перечекав трохи, уважно роздивляючись довкола, вдивляючись у ніч, намагаючись розгледіти в її чорноті бодай щось підозріле.

Та нічого не порушувало тиші, ніде не вгадувалося найменшого руху.

Хіба дощ шелестів у листі.

Пригнувшись і приготувавши пістолет, Дунай рвонув уперед, подолав короткий відкритий відрізок, упав на землю, завмер, дослухаючись. Мирний спокій жоден звук, крім шуму верхівок дерев від холодного вітру, не порушив. Наступним ривком Дунай добіг до блаженного паркану, ковзнув у діру між підгнилими дошками, перетнув городець, тінню прокрався до стіни, притиснувся спиною.

Тепер перевів подих, потім видихнув, спробував зазирнути у вікно крізь шпарини у віконницях. Нічого не побачив усередині, світло не горіло, господарі спали.

Дунай стукнув у віконницю кісточками пальців.

Тут же, сильніше — пістолетним руків'ям.

Почув — хтось прокинувся, суне до вікна. Більше не стукав, промовчав, коли долинуло тихе й, здається, тривожне:

— Хто?..

Пауза видалася задовгою, хоч насправді минуло кілька секунд. Потому спитали вже голосніше:

— Хто там?..

— Свої.

— Чого треба?

Замість відповіді Дунай відступив, обійшов хату, легко скочив на ганок, завмер під дверима.

Зсередини заворушилися, брязнула клямка, в прямокутнику пройми з'явилася постать у білому. Зсередини дихнуло теплою хатою.

Затишок.

Чоловіка на порозі не розгледів. Нікого іншого, крім Остапа, тут бути не може. Дяк ступив праворуч, пропускаючи нежданого гостя. Дунай чи не вперше за останні дні відчув: отут дарма витягнув пістолет. У таких хатах нема кого й чого стерегтися. Пройшов,

збирався назвати пароль, отриманий для зв'язку, аби напевне визначити себе.

Зсередини почувся приглушений жіночий зойк.

Дунай завмер, і тепер жінка закричала голосніше.

— Назад! — вигукнув хтось, швидше за все — дяк, принаймні голос звучав із того місця, де він стояв. Не ясно, кого закликав чи попереджав, біла постать сильніше тиснулася до стіни.

Якби не крики — почув би рух збоку, в глибині сіней, на мить раніше.

Ще не знаючи, хто там, не бачачи, скільки їх, він розвернувся, пославши в напрямку небезпеки дві кулі поспіль, почув крик пораненого, метнувся назад, намагаючись вирватися з пастки, в яку не знати, як себе загнав.

З протилежного боку коротко спалахнула, вибухнула пострілом ніч. Обпекло стегно й плече, потім нижче. Кулі решетили його з темряви, і, здається, стріляли звідусіль, вона оживала й ворушилася, постаті ставали матеріальними.

Дунай поточився, втратив рівновагу, але не свідомість та відчуття реальності. Рука далі міцно стискала руків'я, рот розкрився, пістолетне дуло вже прямувало туди.

І тут навалили відразу, одночасно, звідусіль, крутячи правицю, притискаючи, пересилуючи, вивертаючи.

Палець натиснув спуск — лиш куля пройшла повз ціль, ввігналася в одвірок.

Частина четверта. Східняк (15–17 жовтня 1944 року)

Необхідно з'єднати революційно-визвольні кадри і повстанчі загони з українським народом, скріпити і продовжити боротьбу, поки не виженем останнього наїзника з нашої землі, поки не повернемо українському народу повної волі і не збудуєм Української самостійної держави.

*Зі звернення командира УПА-Північ
Дмитра Клячківського, січень 1944 року*

По результатам проверки считаю необходимым: обязать НКГБ (тов. Савченко) улучшить работу по вскрытию и изоляции немецкой агентуры и организаций украинских националистов, пытающихся сеять национальную рознь; поручить отделу пропаганды и агитации ЦК КП(б)У разработать мероприятия по усилению борьбы с остатками немецко-фашистской пропаганды и пропаганды украинских националистов.

*З пропозиції ЦК КП(б)У від 28 жовтня
1944 року*

1. Макарів, Київщина, районний відділ НКВС

Спати знову не доведеться, бо все одно треба відзначити успіх.

Фомін хлюпнув собі коньяку щедріше, ніж зазвичай. Потім наділив Христюка. Рештки вилив у кухоль, який стояв перед дільничним Гордієнком — для нього в кабінеті не знайшлося скляного посуду. Дільничного з Королівки викликав, бо вже склав у голові просту комбінацію, де для нього знайшлося місце.

Усе йшло до розв'язки. На завершення справи Фомін давав собі добу або дві. У крайньому разі — три, але не більше.

Лишаючи пост на Варвариному хуторі, капітан ні на що не надіявся й нічого не чекав. Це не засідка, не пастка, в яку неодмінно повинен хтось втрапити. Тим більше безглуздо чекати їх на іншому хуторі, в Чепіги. Капітан навіть теоретично не припускав, що там хтось із *бандитів* з'явиться знову. Загартовані й добре навчені нелегальним життям бандерівці, знаючи зрадника в лице й розуміючи — явку і контакт спалено, туди б не поткнулися. Після того, як застрелили Холодова, остання нитка обірвалася, хоч все одно була благоденською. Досвід підказував: навряд чи вдалося б розколоти полоненого, хоч намотуй йому кишки на кулак чи посипай дрібною сіллю живі рани. Вони вперті, як і кожен, хто воює за ідею.

Ідейним був священник — автокефал, затриманий у районі влітку. Там була ціла операція, розробкою якої Фомін пишався, хоч нічого складного не вигадав, жодних хитрих комбінацій. Після того, як нелегальні молитовні дома накрили в тутешніх селах двічі, а ще три знайшлися в інших наближених до Києва районах, капітан дав завдання двом своїм *сексотам* шукати невиявлені релігійні громади. Підбиралися довгенько, Фомін навіть перестав вірити в успіх, аж тут раптом усе склеїлося найкраще. Священника забрали в столицю, з дяком попрацювали тут. Знайшли вдома цінність — нагороди за службу, видані, як свідчать супутні документи, особисто Петлюрою. Привели Ревуцькому двох колишніх петлюрівців, нині — тихих скромних громадян, котрі в усьому розкаялися. Поговорили вони з дяком, і той виявився не дурним, пішов на вербовку. Попередив: до нього можуть не прийти, він — резервний контакт, відтак півтора

місяця тому доповів — приходили, далися знати й чути, перевіряли, тож, можливо, гості й прийдуть.

Ну, ось вам ідейний. Одні за ідею воюють, інші її зраджують. Що ж, теж ідея: виживати, тримаючись за обставини.

Себе Фомін теж вважав ідейним. За свою ідею теж готовий іти на все й до кінця. Не задля почесних грамот, медалей та орденів несе службу й робить свою роботу. Він повністю приймав радянську владу, згоден з усіма рішеннями та діями партії. А коли війна — боротьба в тилу вимагає часом жорсткіших заходів, ніж на фронті. Це підтвердить будь-хто. Тож намір вивернути полоненого, мов рукавичку, і якщо треба — власноруч, без боязні замаститися кров'ю — не порожній звук. Поранений, кажете? Нічого, лікарі є, очухається.

Після того, як Холодов спровокував себе застрелити, Фомін дістав по шапці з Києва особисто від Савченка^[27]. Той, криючи капітана матом, аж розпеклася трубка телефонного апарата, в запалі вигукнув: доповів про ліквідацію націоналістичної диверсійної групи Хрущову, пообіцяв швидкі результати. А Фомін не вберіг єдиного свідка, чим виставив його, комісара держбезпеки, брехуном у очах вищого партійного керівництва. Товариш Хрущов — знову зі слів Савченка — поцікавився, чому відділення НКДБ на місцях очолюють некомпетентні офіцери. Що означає така оцінка, Фомін мусить розуміти й робити для себе висновки.

Старшину й трьох солдатів капітан послав чергувати на Варварин хутір саме після цієї розмови.

Не бачив тоді в цьому смислу, признавався самому собі, але діяти треба, щось хотілося зробити, вжити бодай безглуздох з точки зору логіки заходів. Для очищення совісті, як кажуть у таких випадках. Або задля галочки, так правильніше звучить.

Бач — спрацювало.

Уже примчавши на місце, Фомін особисто допитав кожного з уцілілих: бандит шалено опирався, стріляли впритул, як вижив — узагалі не ясно, живого місця не лишилося. У темряві ще й застрелив одного бійця з близької відстані, майже впритул, іншого дряпнула куля. Потім труснув того дяка, після чого склав історію докупи, зрозумівши в ній усі причиново-наслідкові зв'язки.

Уцілілі напередодні завдяки незапланованому ніким, але рятівному для них виходу Щербаня, бандерівці вирішили шукати

новий зв'язок. Пильний, детальний огляд місцевості круг хутора дав змогу знайти місце, звідки бандит прийшов і де ховався, оглядаюсь. Він міг побачити солдатів надворі, зважив би свої шанси й ймовірніше — не поліз би на рожен. Усе було б так.

Аби не дощ.

У сараї вода лилася крізь дірявий дах, сидіти там не дуже затишно. Тим більше, навіть старшина, виконуючи наказ, не бачив у перебуванні на хуторі жодного сенсу, окрім марнування часу. Ліпше марнувати його бодай у мінімально комфортних умовах.

Так прийняли рішення перебазуватися до хати й розміститися там.

Далі все просто: коли серед ночі з'явився гість, від його стуку чоловіки прокинулися майже відразу. Господиня в сусідній кімнаті, меншій, розмістилася там із дітьми на час, поки варта в хаті. Старшина швидко взяв командування, велів Ревуцькому вийти.

Не думав, що жінка з доброго дива закричить. Попередити хотіла, не інакше. Ну, з нею окрема розмова, хай дяк не ображається, краще *бабу* свою виховує.

Дочекавшись від кожного письмового пояснення, Фомін на їхній основі підготував своє, відправив у Київ секретним пакетом на ім'я Савченка, вручити особисто в руки. Доправити затриманого, виконуючи відповідний наказ, не мав змоги, про що повідомив керівництво телефоном.

— Стікає кров'ю, товаришу комісарє державної безпеки. Боюсь, не доведу. Буде, як з тим.

— Дивись мені, Фомін. Щоб не було. Хай його залатають, по нього приїдуть по обіді. І сам збирайся, — почув у відповідь, потому трубку поклали.

Допит спійманого бандита відклав на потім. Нема різниці, в якому він стані. Чує, балакає — досить.

Бажано розкрутити його самому, реабілітуватися за вчорашній недогляд.

— Ну, товариші офіцери, будемо крепкі!

Міліціонери випили, в унісон занюхали хлібом, зажували порізаним на грубі шматки жовтуватим салом. Фомін не мав часу на передмови, забрав спорожнілу пляшку зі столу, сів, жестом запросив інших, почав відразу, з місця.

— За оперативними даними, це може бути та сама група, яка нашуміла під Коростишевом недавно. Казав про те й раніше, зараз — не припущення, впевненість. Даю гарантію на дев'яносто п'ять відсотків.

— А куди ще п'ять? — поцікавився Христюк.

— Якась інша група. Проте, товариші офіцери, маю отут, — Фомін торкнувся замкнутої на ключ шухляди, — аналітичну записку, отриману місяць тому. Документ таємний, для внутрішнього користування. Показувати його працівникам інших, крім НКДБ, підрозділів не можу, не маю права. У ній ідеться про те, що у світлі останніх подій стає актуальним, бо підтверджується. Частково ми вже обговорювали документ з вами, товаришу капітане.

У присутності третіх осіб офіцери переходили на «ви».

— Було. Дільничних за вашою вказівкою потім збирав, пояснював суть справи, без деталей. Профілактична робота по селах і селищах проводилася. Адаже так?

— Так точно, — відчеканив Гордієнко. — На моєму хазяйстві порядок.

— Уже ні.

Гордієнко кліпнув від несподіванки, нутром відчуваючи недобре.

— Чому? В чому справа? Я тут не при ділах, товаришу...

Фомін лягнув долонею по столу.

— От уже ж мода — виправдовуватися наперед! На тебе, Гордієнку, ніхто нічого ще не чіпляє. Крім зірок на погони. Засидівся в молодших лейтенантах, га, партизане?

Дільничний легенько закусив нижню губу. Не знати для чого підвівся, обсмикнув гімнастєрку.

— Так точно, товаришу капітане. Засидівся.

— Заслужити треба. Служиш справно, Гордієнку, працюєш добре. Тепер є шанс відзначитись. Знайди нам бандерівців, а?

Питання прозвучало, мов дружнє прохання парубка до парубка познайомити його з дівчиною, яка сподобалася, а підкотитися нема як. Усю його серйозність Юрій не одразу оцінив. Коли дійшло, не стримав судомного ковтального рефлексу, гострий борлак смикнувся на вкритій жорсткими чорними волосками шиї.

— Я б знайшов... Чому саме я?

Христюк теж не вловив ходу думок капітана, мовчки кинув на нього запитальний погляд.

Долоня Фоміна далі лежала на столі. Пальці відбили по поверхні легенький дріб.

— Задля цього викликав тебе. І твоє начальство.

— Нові обставини? Я чогось не знаю?

— Я так само небагато знаю, Христюк. Але дещо зрозумів. Ідіть сюди.

Пружно підвівшись, він підійшов до карти. Міліціонери обступили його з обох боків. Гострий кінчик олівця правив за указку.

— Ось — станція, тут — хутір Чепіги, — Фомін обвів потрібне місце неправильним колом. — Спалену «полуторку», на якій тікали бандити, солдати знайшли ось де, коли прочісували територію, — тепер вістря намалювало жирну крапку. — Навряд чи Щербаню з бандерівцями по дорозі. Чи є інші думки?

— Нема, — Христюк відповів за двох.

— Що це означає? Самі подумаєте, товаришу капітане? Бо я знаю.

Начальник міліції замислено потер вишкрябане бритвою підборіддя.

— Вони розійшлися в різні боки. Вам ліворуч — нам праворуч.

— Не так буквально, але є. Де барліг у Щербаня, міліцію повинно цікавити більше, ніж мене. Хоч і робимо ніби одне діло. Але точно не там, де провели позаминулу ніч ті двоє, що вирвалися від нас позавчора на станції. На одязі захопленого бандита нема слідів недавнього нічлігу в лісі. Він у лісі був, з лісу вийшов, тільки не спав там. Тобто, — знову виправився Фомін, намагаючись пояснити хід думок якнайкраще. — Спав, але перед тим мав можливість десь помитися. Зокрема, волосся на голові мили, каже лікар, не так давно. Хто миється в лісі?

— У нас в загоні була лазня, — бовкнув Гордієнко.

Фомін різко розвернувся до нього всім корпусом.

— Щодня? — Відповіді не дочекався. — Отож. І у вас — загін, база в лісі, давно облаштована. Де в них база тут? Навіть якби була якась законсервована — де там лазня? Можна припустити, що націоналісти справді залишили для подібних випадків бункер десь у лісі з запасом продуктів. Чому туди не подалися відразу, чого попхалися до Чепіги?

— Бази нема, — погодився Христюк. — Але десь вони примудрилися помитися й переночувати. Місце має бути безпечним для них.

— У корінь дивитесь, товаришу капітане. Додайте сюди ще й таке: їхня хованка не дуже далеко як від цього пункту, — олівець тицьнув у місце, де кинули машину, — так і від оцього, — вістря перемістилося до хутора Чепіги. — Тепер гляньте сюди. Ось тут ми його взяли. Зверніть увагу, товариші офіцери: все це майже на одній лінії, хіба Варварин отак огинали, — загострений кінчик намалював щось схоже на параболу. — Танцюємо від того, що вони рухалися до найближчого звідси населеного пункту, побували там, хтось прихистив їх. Після чого вони повернулися до лісу, навряд чи далеко. Так чи інакше в зоні особливої уваги — ось, Королівка твоя, Гордієнку. Все інше — далі.

Задля переконливості Фомін намалював стрілки, котрі вели в різні боки, до сіл, розташованих у тому ж квадраті. Уважно придивившись, навіть трохи примружившись, Юрій визнав: капітан вирахував усе правильно. Похибка може бути, але допустити її — означає визнати, що втікачі подалися кудись далі за Королівку. Саме по собі це виглядало нереальним. І все ж таки...

— Вони могли піти іншим шляхом, — спробував заперечити Христюк. — Їм же кортить забратися подалі.

— Кортить, — легко погодився Фомін. — Але давайте прикинемо час, коли диверсант з'явився на хуторі. Рухався пішки. Навряд чи ризикнув би, аби було далі, ніж Королівка. Від кожного іншого населеного пункту докиньте ще плюс дві, а то й три години пішходрала. Нічим не виправданий такий перехід, я так вважаю. А він напевне розрахував час у дорозі в обидва боки.

Більше зауважень не чулося. Міліціонери мовчки розглядали карту, ніби бачили її вперше.

Семен Фомін був неабияк задоволений собою.

— Дійшло? — спитав у Гордієнка.

— У мене в селі переховуються бандерівці, — тепер він говорив упевнено.

— Можуть. Один пішов на хутір, скільки лишилося? Двоє чи троє?

— А не більше?

— Навряд. Більше людей — більше місця треба, так вони більше на виду. З висновків наших спеців, котрі оглядали місце, де група ховалася до того і де їх накрили, там їло восьмеро. Та й інші сліди життєдіяльності, залишені по собі, однозначно свідчать: їх вісім. Про це саме один із бандитів говорив Чепізі, намагаючись домовитися про розміщення. На спалених хуторах — троє, на станції — двоє, — він загнув пальці. — Усі мертві. Тепер ще один, живий. Або я не так рахую, бо чогось не знаю, або десь ховається ще двійко.

Гордієнко прокашлявся.

— Мені цеє... пройтися по дворах? У нас ніби всі надійні, хоча... як сказати.

— Тобто?

— Люди бурчать на владу.

— Кругом бурчать, — відрізав Христюк. — І завжди бурчали. Народ ніколи не буває повністю задоволеним. А ще ж війна, недоїдають, багато обмежень.

— Заспокоїли.

— А ти, Гордієнку, не спіши на покій, — зазначив Фомін. — Аби все було так просто, Королівку вже б оточили солдати й почалася облава. Жодної б хати не минули. Можна і зараз так зробити. Тільки воно тобі треба, дільничний, бойові дії на хазяйстві?

— Так точно.

— Що — так точно?

— Не треба.

— Тому ти перевіриш усе сам. Спокійно, тихо, себе не виказуй. Придумайте зараз на дві голови з капітаном правдоподібну легенду, з чим такий обхід пов'язаний. Підозрілі хати фіксуй, потім займемося ними окремо. Починай хоч уже сьогодні, а хоч — від завтра, раненько. І тобі там на місці видніше, хто підозрілий, незадоволений, до кого уважніше треба придивлятися.

Фомін не сказав Христюку, а тим більше — Гордієнкові одну просту й важливу для себе річ. Якщо в Королівці ніхто не проявиться, не доведеться сідати в калюжу. Бо зробити, як *правильно*, і відправляти в село солдатів, навмання не слід. Його службова репутація й без того за короткий час пошарпана, підмочена. Через те велику операцію провалити не можна — переведуть ще далі від Києва, можуть взагалі запроторити в глибокий тил, виявляти ворожих посіпак десь на Алтаї,

під Барнаулом, звідки нема вороття і де доведеться кукати до відставки. Натомість якщо чуйка не підведе і дільничний за зірочку на погонах, якої давно чекає, наріє щось потрібне своїм горбкуватим носом, усі заслуги підуть в актив начальника відділення НКДБ.

Навряд Христюк, а тим більше — Гордієнко на щось більше претендуватимуть.

А начальник міліції тут потрібен, аби він, Фомін, не віддавав накази *якомусь* дільничному. Кожен мусить знати своє місце й робити свою роботу.

У нього найближчим часом її багато: живий бандерівець.

Руки вже чухаються.

2. Район Макарова, село Королівка

— Не вільно вам тут далі лишатися.

Коломієць бачив і відчував: Агаті важко далися ці слова. Молода жінка носила їх у собі довгенько, шукала нагоди сказати, та в останній момент не наважувалася. Тепер Максим розумів, чому їхня господиня кілька разів у різний час ніби намагалася заговорити, подати якийсь знак, навіть провокувала розмову. Навіть питав, що сталося, та Агата всякий раз закривалася, відверталася, йшла геть.

Коли до світанку Дунай не повернувся, Чуб вибрався з обладнаного в лісі сховку й, поки не розвидніло зовсім, пробрався до Агатиної хати. Коломієць уже не спав, саме збирався, чекав, поки Андрійко піде до школи. Чуб ще нічого не встиг сказати, а Максим уже запідозрив найгірше. Приходити отак — порушення сталих правил, на таке досвідчені партизани зважуються, коли ситуація критична. Але Чуб, попри все, не панікував. Він міркував інакше — припустив, що їхній товариш, людина з чималим досвідом партизанки, з різних причин не вклався в часі. Тож заліг десь у лісі, аби досидіти до нових сутінків і не вештатися серед білого дня, хай навіть на ньому *совіцька* форма. Врешті-решт Дунай може сам вступити в бій, якщо доведеться стати одному проти трьох. На його боці — фактор несподіванки, цією тактикою вояки часто користалися.

Але він не з'явився і з настанням нових сутінків, і незабаром від часу його виходу збігла рівно доба. Максим уже перестав жититися ілюзіями, навіть сказав Чубові:

— Ймовірно, Дуная вже нема.

Чуб, який цілий день сперечався й шукав усякий раз нові аргументи на користь його повернення, тепер промовчав. Посопівши кілька хвилин, прогудів:

— У разі чого він би живим не дався. Я теж.

Коломієць унікав подібних розмов. Знаючи про неписаний кодекс упівця лишати останні патрони для себе, а командир при цьому, траплялося, спершу стріляв у тих, хто не міг зробити цього сам, він не хотів поставати перед подібним вибором. За його власний рік лісової війни бувало всяке, доводилося потрапляти в жорсткі жорна,

прориватися з боями та великою кров'ю, лишати по собі великі втрати. Однак жодного разу ані він, ані його відділ не потрапляв у глухий кут.

Максим нікому не признавався: легше ловити кулю, кинувшись на ворога, ніж застромити собі в рота пістолетне дуло чи лягти на гранату. Готував себе до всього, окрім такого вибору — позбавити себе життя самому. У разі чого, якщо поруч лишиться Чуб, як ось тепер, він попросить зробити це замість себе. Проте погоджувався цілковито — Дунай пальне в себе, не задумуючись.

Отак, поховавши його заочно, чоловіки вирішили вранці провести військову нараду на свіжу голову й визначитись, нарешті, з планом подальших дій. Коломієць розумів ризику. В Агати не сумнівався, вона не викаже, хоча б зі страху за сина. Але його не можна постійно тримати в хаті, Андрійко має піти до школи. Хлопчик встиг подружитися з Максимом, йому бракувало чоловічого товариства, він підсвідомо хотів *батька*, тепер зустрів — Коломієць оцінював їхнє швидке зближення саме так. Але кілька днів — і малий таки проговориться в школі, поділиться радістю. Про це швидко дізнаються батьки, почнуться розмови: хто там, цікаво, біля вчительки пригрівся, де вона офіцера знайшла, чому нікому не показує. Самотніх жінок вистачало, всяка подібна новина збуджувала жвавий інтерес.

Далі все ясно.

Зваживши варіанти, Коломієць, незалежно від того, як далі розвиватимуться події, збирався затриматися в Агати не більш ніж на добу-півтори. Хоча б для того, аби Чубова рана краще гоїлася. Проте плани полетіли шкереберть.

Міг дозволити собі бути тут хіба до обіду. Поки хай Чубові перев'яжуть рану, також він радісно схопився за нагоду поспати не на землі. Примостився, відразу захропів.

Розбудила Агата — прийшла раніше, придумала привід відлучитися. Бо на перерві, після першого уроку, *тьотя* Майя гукнула Андрійка, який ганяв у дворі у квача разом з іншими, передала записку для мами. Агата не принесла її, знищила, спаливши в шкільному туалеті. Написане напам'ять не вивчила, переказала Максимові й Чубу зміст.

Убито людину на хуторі, його вдалося схопити живим.

Дунай.

Спільники можуть ховатися по тутешніх селах. Якщо дільничний Гордієнко виражує, впорається з відповідальним завданням, йому обіцяли нове звання. Більше нічого Майї не сказав, лише похвалився успіхами. Коломієць, трохи знаючи такий людський тип, наклав цю історію на події, що сталися напередодні й привели Зозулю до Агати. Тож легко пояснив таку поведінку дільничного: хвалько, підвищує самооцінку та власний статус в очах жінки, яка раптом збунтувалася проти нього. Хоче наочно довести — ось за кого треба триматися в складний час, він успішний, без нього вона пропаде, краще тримати язика за зубами й змиритися.

Про Коржа й Товкача нічого не написала. Або не дізналася, або, що ймовірніше, не придумала нагоди спитати.

Погано.

Нема різниці, скільки тепер вояків з його відділу в руках НКДБ. Для Коломійця нічого не мінялося, він усе одно втратив за короткий час майже всіх людей, яких йому довірили. Він, командир, відповідав за них.

От же ж розклад — хоч стріляйся, так нібито вимагає офіцерська честь...

Мотнувши головою, Максим прогнав від себе зрадницьку думку. Повернувся на цей світ, аж тепер почув — Агата до нього говорить.

— Що?

— Лишатися небезпечно, кажу.

— Тут узагалі небезпечно.

— Я не про взагалі... Ну... Ви розумієте...

— Ні.

Коломієць чудово все розумів.

— Не знаю, що там задумав дільничний. Але я з ним добре знайома. Маю досвід, повірте... Та ви знаєте, я казала.

— Жалілася.

— Еге, був час поготорити, — вставив Чуб. — Він ще дістане свого.

— Якщо раніше не дістанемо ми. Хіба не розумієте? Гордієнко — не так хитрий, як підлий. Нині отримав наказ від начальства. Заразом — необмежену владу тут, у селі. Мав її й раніше, тепер же обставини помінялися. Сам собі домалює повноважень, почне ходити від хати до хати... Не так! — Агата труснула головою. — Слухайте, дільничний

напевне склав для себе список неблагонадійних. До мене зайде найперше. Чи до однієї з перших. Що придумав, як діятиме — не знаю. Але його слід стерегтися.

— Хай приходить. — Чуб поплескав автомата.

— І ви вб'єте його тут, у хаті, при дитині?

Зараз Андрійко десь грався з хлопцями. Справа звична, мама сама забирала його перед сутінками, за уроки сідав увечері.

— Ну... впоралися з дільничним та й пішли. Але тоді нам із сином доведеться тікати разом з вами! Бо Гордієнка шукатимуть, придуть сюди. Є люди, готові вказати правильний напрям, кому треба. То як нам далі бути?

Чуб зиркнув на Коломійця.

Тепер він — єдиний підлеглий хорунжого Східняка, сильний, хоч і поранений вояк. Усе його військо, вся його армія.

— Гарзд, приймається, — промовив Максим. — Ми підемо сьогодні й більше не вернемося. Малий уже знає: дядя офіцер виконував важливе завдання. Тому про нього нікому не можна казати, бо зрада. Він у тебе не хоче бути зрадником.

— Він хоче бити фашистів, — сумно всміхнулася Агата.

— Отож. Скажеш — дядя офіцер пішов бити фашистів.

Зрозумівши — старший усе вирішив, Чуб одягнув шинель, кривлячись при цьому: боліло, хоч не так сильно. На ньому справді жазивало, мов на собаці. Підхопив автомат. Коломієць тим часом теж вдягнувся, перевірів боезапас. Не густо, неповна обойма в пістолеті, запасна в кишені. У Чуба майже повний диск, є граната — все.

З таким арсеналом далеко не зайдеш, багато не навоюєш.

Стоп.

Думка зринула так раптово й була настільки несподіваною, що Максим аж кліпнув очима — на мить засліпило. Вона одразу засіла міцно, вчепилася, й тепер Коломієць не знав, чому подібне не приходило раніше. Він навіть певною мірою тішився, що можна не озвучувати її Дунаєві — той би завівся одразу, все відкинув, ніколи б не пішов на такий крок.

— Гайда, друже Чуб. Дещо придумав. Розкажу не тут. Тобі, Агато, краще нічого не знати.

— Без того забагато знаю.

— Але не аж так. Дяді пішли бити німців. Ось і все.

Не впевнений, чи слушно чинить, Максим узяв жінку за плечі, ледь стиснув, глянув у вічі, легенько поцілував у лоба.

— Бувай. Тримайтеся тут.

— Довго?

Це вирвалося, й по Агатиних очах Коломієць прочитав: вона сама не знає до пуття, яку відповідь хоче почути і що має на увазі. Молода жінка зрозуміла — бовкнула те, чого сама не ладна пояснити. Щоки запашіли багрянцем.

— То вже хто як витримає.

Розмова заходила не туди, зовсім не нагадувала прощальну. Навпаки — вимагала затриматися, сісти за стіл, заварити міцного чаю і говорити, говорити, говорити. Часу на те чоловіки не мали, тож Коломієць, відсторонивши Агату, кивнув Чубові й ступив до дверей.

— Чекайте. Хлопчики... чекайте.

Вона ще ніколи не зверталася до них так. Обоє зупинилися, і Агата, метнувшись за завісу, одразу ж вернулася, підійшла впритул, простягнула Максимові руку долонею вгору.

— Бери.

— Я не ношу жіночих каблучок. Подарувати поки теж нема кому. Війна, не до освідчень та пропозицій.

— Це — бірюза. Коштовність невелика, швидше — пам'ять... для мене. Хочу лишити щось на згадку про себе. Тримай.

— Незла згадка, — сказав Чуб. — Ти стала нам у пригоді, хіба ні? Пам'ять добра, друже Східняк.

Знизавши плечима, Коломієць двома пальцями взяв колечко, розчепив два верхніх гудзики шинелі, поклав подарунок у нагрудну кишеню гімнастерки.

— Хай так. Дякую... Дякуємо, Агато. За все. І справді — тримайтеся. Хто що каже — себе спершу слухай, потім інших. Думай, освіту ж маєш. Сина пильнуй... вчителько.

Більше слів для прощання не знайшов. Лиш попросив жінку про ще одну, останню послугу. Отримав згоду, смикнув двері, ступив за поріг.

Чуб теж пішов, не озираючись.

Далеко не відходили — швидко перетнули відкриту місцину, пірнули в ліс, заглибилися, влаштувалися на першій же затишній

галявині, де не так давно гуляв осінній вітер. Було тихо й гарно. Сонце, що пробивалося крізь листя, вже не гріло, та довкола багряніло, це створювало ілюзію тепла.

Тут Коломієць спершу поділився з Чубом міркуваннями, а потім виклав план.

Говорив коротко, прагнучи пояснити булавному думки ледь не на пальцях, намагався все розжувати. Хоч і був певен, що побратим погодиться, все ж хотів розтлумачити, на що той ітиме. Аби не виникало потім додаткових, зайвих тепер питань, котрі відвертатимуть увагу і вимагатимуть нових пояснень. Це затягне в коло, і вони врешті-решт залишаться там, звідки почали.

Повертатися переможеним Східняк не збирався. Він погано виглядатиме у власних очах, якщо з усього відділу приведе лиш булавного Чуба. І то не ясно, чи зможуть вони дійти назад, у волинські ліси. Ні за цапову душу класти голови, так усе виглядало.

З цим Чуб погодився.

Далі Максим говорив: продовжувати виконувати те завдання, яке мають усі рейдові групи, вони вдвох так само не можуть. Та після всього, що вже сталося, кортить завдати нарешті удару у відповідь. Перестати ховатися, перейти до активних дій, і диверсії — саме на часі. Силами двох вояків можна собі дозволити розгромити радянську установу, влаштувати засідку й дати бій військовим, наприклад підстерегти легкову машину на дорозі: з Макарова до Києва і навпаки хтось постійно їздить, тут навіть гадати не треба. Ще можна вийти до залізниці й розбити рейки на якійсь ділянці, пустивши поїзд під укіс.

Розгорнути партизанку тут цілком реально.

Тим самими дати зрозуміти місцевим, яке військо за цими акціями стоїть. Люди повинні чути про повстанську армію, котра завдає *Совітам* шкоди. Хай збиток напозір невеликий, так — покусує й подзьобує трошки. Лиш дотепер навіть *такого* опору ніхто не чинив.

Поговоривши з Агатою й навіть узявши її за типовий приклад, Коломієць зробив висновок: там, куди замість німців знову прийшла радянська влада, миру й спокою не настало, звільнення не відчувається, люди й далі не чуються в безпеці.

Тут Чуб теж не заперечував.

Зробивши необхідний вступ, ніби підвівши певну теоретичну базу, Коломієць перейшов до конкретики.

Отут булавний пристав не одразу, мав спершу аргументи проти. Проте Максим встиг заpastися терпцем, тож швидко розвіяв Чубові сумніви. Переконавши: відбити полоненого Дуная в енкаведистів — неможливо. Але найближчим часом до Макарова потягнеться з Києва багато різного важливого народу, від республіканського НКВС до СМЕРШу, не кажучи вже про військове начальство. Подія надзвичайна, у районі діє націоналістична *банда*.

Поруч — Київ, усе партійне керівництво.

Треба чекати замаху.

Буде їм замах.

Чотовий Коломієць пропонував підстергти першу-ліпшу автоколонну, котра рухатиметься з Києва. В кого б не цілив — не промажеш, обов'язково поскубеш червоних та ліквідуєш велике цабе.

Максим тиснув на те, що трошки краще знає, як працює *совіцька* система, як вона влаштована, з чого зроблена, як крутяться коліщатка цієї машини. Чуб змушений був погодитися: так, Східняк знає, про що каже. Потім прийняв і те, що Макарів — місто невелике. Через те подібний замисел у Києві, десь у Луцьку, Рівному чи Львові реалізувати складніше. Якби така операція планувалася деінде, Максим — з його слів — перший поставив би все дійство під сумнів.

Чуб після короткої дискусії кивнув: згода, в тутешній окрузі ніхто подібного не чекає, на НКВС нападати не заведено, цим навіть місцеві бандити не грішать.

А про них булавний сам згадав. Тож Коломієць зловив на слові, підхопив, повів...

— Та ти є вар'ят! — вигукнув Чуб, вислухавши командира. — Не буде з того діла!

— Я таку публіку добре знаю. Побачиш — усе вийде. Від нас такого точно не чекають.

— Хіба що. Але гляди, Східняче...

...Дочекавшись сутінків, вони знову пробралися в Королівку, тепер з іншого боку. Поки сиділи в хаті, Коломієць, аби не гаяти часу, докладно розпитав, що в селі, де, як, спробував накреслити схеми, звірив з Агатою, дещо уточнив та підправив. Так отримав доволі точний план місцевості, це допомогло проскочити непоміченими й обережно, переважно городами, але іноді перетинаючи сільські вулиці, дістатися до хати Майї Зозулі.

Агата розказала, як краще підійти.

Коли вони йшли, Коломієць запитав, чи може вона десь по дорозі залишити знак. Найкраще — білу хустку чи просто щось біле, помітне ввечері. На дереві, на кущі, на паркані — де завгодно, в очі не кинеться відразу, а вони як побачать мітку — приберуть. Агата ж збиралася по сина, і ніщо не заважатиме їй пройти повз будівлю сільради. Якщо дільничний там, то сидітиме зі своїми важливими справами довго. Знак означатиме: Гордієнко в себе, отже, Майя вдома сама.

На випадок, якщо дільничного нема, Максим нічого не придумав. Чубові цього не сказав, вирішив діяти за обставинами. Але все ж досвід — велика сила. Поставив себе на місце Гордієнка, *занурився* подумки в систему, признався: так, сам би, маючи такий клопіт, сидів би в кабінеті навіть не допізна — заночував там.

Не помилився. Агата лишила білу позначку, де домовлялися, ніби свій останній привіт. Коломієць зняв з куща нерівно відірвану від хустки смужку, зім'яв, заховав у кишеню галіфе.

Тепер вони засіли у дворі, вдивляючись у вікна. Світилося, Зозуля вдома.

Почали — так, треба діяти далі.

Відчинивши двері на стукіт, Майя відразу впізнала гостя.

Відступила, пропускаючи обох, замкнулася зсередини, лиш тоді сказала:

— Розуму у вас нема.

— Хазяїн дома? — миролюбно спитав Коломієць.

— Він тут не хазяїн, — дуже емоційно випалила Зозуля, але одразу ж опанувала себе. — А якби був?

— Ми б не зайшли.

— Так для чого питати дурне?

— Ми зайдемо.

Не чекаючи дозволу, Максим пройшов, вдихнув запах нагрітого в печі борщу, присів за стіл, виклав перед собою пістолет.

— Нагодуєш?

— А як ні — застрелиш?

Чуб примостився навпроти, автомат поставив у ногах.

— Збирай на стіл, хазяйко.

— Юрій може повернутися. Зараз.

— Тому не барися.

Майя витягнула з печі чавунець. Максим підвівся, кинувся допомагати, але вона повела плечем, кинула грубувато:

— Сядь. Сама з руками.

Полумисок поставила один, глибокий, поклала дві ложки, врізала по кусню хліба. Чоловіки їли з однієї, швидко, мовчки, зосереджено. Впоравшись, Коломієць подякував, відсунув порожню посудину набік. Чуб облизав ложку.

— То ти так свого дільничного годуєш.

— Він не мій! — Майя блиснула на Максима неприховано люто. — Я зробила, як домовилися. Написала записку, передала. Більше нічого не знаю. Гордієнко мені не звітує... слава Богу. Не хочу нічого знати про його справи.

— А його самого хочеш знати?

— Не твоє собаче діло! — Зозуля рвучко вихопила в Чуба ложку, знову повернулася до Коломійця, тримаючи її перед собою, мов зброю. — Для чого прийшли сюди? Чого вам ще треба? Я без вас не знаю вже, як мені бути, що робити, куди йти! Миритися з ним — терпіти далі. І якщо одного разу він мене приб'є, вважайте — заробила, заслужила. Прийшли мене захищати, оборонці з лісу, туди вашу матір! — Вона вже погано контролювала себе. — Скільки вас? Двоє? Знаю, більше було. Де вони тепер? Яку махину ви хочете зупинити — вдвох! Навіть якби більше було... Ніхто вас тут не підтримає, чуєте — ніхто! Люди зрозуміли: ця влада назавжди. З нею треба жити, до неї треба притиратися. Ніхто не хоче огризатися, бо дістане по зубах.

— І ти нас не підтримаєш?

— Я — сама за себе! Ясно вам? Даватиму собі раду.

— Поки дільничний не приб'є. Представник влади, до якої треба притиратися. Не лише тебе стосується, ти не одна така. Ви дозволяєте себе вбивати.

— Ні, — вона трохи збавила тон. — Ми робимо все, аби відтягнути, прожити новий день, місяць, рік. Ніхто не хоче помирати раніше, ніж відміряно.

— Подобається так жити?

— На війні інакше не живуть. Чи ви пропонуєте щось? Он, зброя при вас. Воюєте.

— Ми знаємо, заради чого воюємо. — Максим теж трохи стишив голос. — Помирати теж уміємо. Не хочеться, але ми знаємо за що. Для чого ви тут хочете жити? Заради чого, Майє, можеш мені сказати? Яка мета?

— Вижити.

— Усе?

— Немало, повірте мені. Досить, поговорили. Товчемо воду в ступі, розвели тут агітацію.

— У тебе наочна агітація в хаті живе. У ліжку з тобою спить. І ось, на лиці, ще сліди агітації.

Майя мимоволі торкнулася забитого місця.

— Де ти, розумний такий, раніше був?

— Якби нагодивсь раніше — то що?

Відповідь зависла в повітрі. Усі зрозуміли — заговорилися, захопилися, пішли не туди. Прикривши на мить очі долонею, порахувавши подумки до десяти, Зозуля знову глянула на небезпечних гостей. Тепер іншим поглядом, читалися водночас цікавість та рішучість.

А ще не помічений раніше *кураж*.

— Досі не розумію, чого вас до мене занесло. Маю право знати.

— Маєш, — погодився Коломієць. — Тут нас ніхто не шукатиме. Найперше — дільничний.

— Може, й так. Хитро, хоча й нічого особливого. У книжках багато разів такий хід описаний.

— Гордієнко книжок не читає.

— І то так. Але він не дурний.

— Сьогодні ми це вже чули. Але цими днями роботи, сама ж писала, йому вистачає. Обшукувати твою хату навряд чи буде.

— Він без того приходять лише спати. Хто собі зараз дозволяє цілими днями сидіти в хаті?

— Тим більше. Бач, як вдало ми прийшли.

— Надовго, дозвольте спитати?

— Кілька днів. Може — три, не більше. Нам треба завершити одну справу. Потім підемо звідси чимдалі, хай би як усе не повернулося.

Майя підсіла до них ближче. Тепер збоку виглядало: за столом зібралася трійця змовників, щось замишляють, мають спільні плани.

— А докладніше?

Максим і Чуб обмінялися поглядами.

— Добре, скажу. Зараз у Макарівському НКДБ — троє наших братів, нині вночі взяли Дуная...

— Він один, — перервала Майя.

— Що?

— Гордієнко бовкнув — двоє, котрих схопили раніше, здохли. Даруйте, він саме так сказав.

Чуб перехрестився.

— Спочивайте з миром. Земля пухом.

Максим підвівся, постояв з хвилину, шануючи пам'ять, знову сів, зосередився.

— Отже, один. Дунай. Але це нічого не міняє.

— Що повинно змінитися?

— Кажу ж — нічого. Фомін, так капітана звать? — Майя кивнула. — Нема правила, щоб такого затриманого дозволили лишити на відкуп начальнику якогось нещасного районного відділу. Це міліції стосується, НКВС — тим більше, — зараз Коломієць повторював те, що кілька годин тому говорив Чубові. — У Фоміна, підозрюю, часу нема, навіть одного дня. Мусить передати його далі, вище. У нашому випадку — доставити в Київ. Так чи інакше повинен це зробити, досягне з Дунаєм успіху чи розіб'є об нього лоба.

— Розіб'є лоба, — прогудів булавний.

— Я теж так думаю. З другом Дунаєм сам не міг впоратися, — вперше за весь час Коломієць посміхнувся. — Не тішу себе ілюзіями, його там рватимуть на шматки. Якщо сам не помре під тортурами — лишать живим.

— Напівживим.

— *Живим*, Чубе. Так чи інакше, його краще не вбивати тут. Якщо Фомін не розколе полоненого, але й не вбереже, матиме блідий вигляд. Вище керівництво намне чуприну, ще й може розжалувати, опустити до старшого лейтенанта. Дунай і йому подібні для НКВС зараз дорівнюють німецьким агентам у тилу. А це серйозно, бо він не одинокий, треба полювати на інші подібні групи. Є перспектива розкрити масштабну операцію. Значить, Дуная наказано берегти. Хто не впорається — тому не позаздриш. До того ж навіть факт затримання живого бандерівця для Фоміна вже особистий успіх, значне

досягнення. Не розколе його — нічого, подяку заробить щонайменше. Принаймні так усе влаштовано, так працює.

— Тобі, мабуть, видніше, — кивнула Майя. — До чого ведеш?

— Завдання шукати залишки нашої групи, тобто нас, твій дільничний...

— Не мій!

— Гарзд...

— Дільничний Гордієнко дістав такий наказ учора по обіді. Похвалився мені, що дуже важлива тепер персона. Має на все про все день сьогоднішній і, думаю, ще завтрашній. Фоміну вигідно рапортувати в Київ: робота ведеться. Хоч насправді тут більше імітації, він просто не хоче віддавати отак бойовий трофей. А ми доведемо Фоміну: нас багато, не всіх половив. Хай крутиться, мов той лящ на сковорідці.

Слухаючи її, Коломієць запалювався. Очі азартно блищали. Його настрої передався не лише Чубові, а й Зозулі. Коли вона завершила, далі заговорив він — упевнено, ніби сам був незримо присутній у кабінеті Фоміна й чув, як той приймає рішення й віддає накази.

— Тобто, найближчими днями тут буде чорним чорно від різного совіцького військового та партійного начальства? Бач, складається! Я раніше перевірів по карті. Можу показати. Та ти ж сама, мабуть, знаєш — з Києва до Макарова тепер одна дорога. Вона виведе від головної траси, там уже рух не надто жвавий. Тут шлях не основний, стратегічного значення не має. І, що дуже важливо, чималий відрізок веде через ліс, ніяк не оминеш. Збройний напад посеред лісу за якихось півсотні кілометрів від столиці — не те, що сподобається Фоміну та його керівництву. Вони змушені будуть рапортувати про інцидент далі, в Москву. І там теж будуть не в захваті. Ми ж виконуємо отримане завдання. Відділ переходить до активних дій. Нас почують, до нас потягнуться. Ось так.

Майя схилила голову до лівого плеча, ставши схожою на дівчачу ляльку, якій капрызна власниця скрутила шию.

— Права я. У вас обох справді нема розуму. Скажи, Максиме, що це — фантазія, так не може бути.

— Може. Мусить. Тому буде.

Коломієць вирішив не пояснювати їй, чому готовий діяти, чим би не загрожувало.

— Отак просто засядете в лісі, нападете на автоколонну?

— Хто сказав — просто? Не просто. Та ми це зробимо.

Він говорив серйозно, Чуб ствердно кивнув, Майя оцінила й відчула — дедалі більше проймається повагою до незнайомців, ще зовсім недавно — страшних озброєних мужчин. Ледь не зірвалося: два роки під німцями чекала, що отак, пізно, постукають і прийдуть *наші* партизани.

Хоча...

Хто сказав, що ці двоє — зовсім чужі.

— До того часу я мушу вас заховати.

— Можеш вигнати, як боїшся. Зрозуміємо.

— Кого боятися? Тепер у хаті двоє таких захисників. Кажу ж, Гордієнко прийшов, поїв, поспав і пішов.

— Вирішили. Але є ще одне. Чи до тебе, чи зможеш допомогти...

— Не знаєш, Максиме, спитай.

— Ти бач, уже освоїлася дівка! — реготнув Чуб.

Коломієць пропустив це повз увагу.

— Про Щербаня чула щось?

Справді, несподівано.

— Про нього тут усі чули. Місцевий. Ти до нього щось маєш?

— Познайомилась днями. Знайти б його. Тим більше — місцевий.

— Чому я повинна знати, як знайти бандита?

— Нічого ти не повинна. Бач, тому й сумнівався.

— Дарма.

— Тобто?

Очі Майї переможно зблиснули. Чи не вперше за останні дні вона відчула — від неї справді щось та й залежить.

— На базарі в Макарові є така тітка Павла. Її всі знають. Ну, не аж так усі — багато хто. Я сиділа з нею... А, пусте, — відмахнулася. — Тітка Павла напевне може звести з кимось, хто приведе до Щербаня. Або підкаже, кого треба шукати. Так мені здалося. Навряд чи дуже помиляюся.

Коломієць і Чуб знову перезирнулися.

— Тітка Павла, кажеш?

— Так її називають.

— Мені потрібен цивільний одяг, — сказав Коломієць.

3. Макарів, Київщина

Кров.

Фомін не гидував, і це не набута риса. Він знав таких, котрі приходили в каральні органи, начитавшись книжок і надивившись фільмів про мужніх чекістів із полум'яними очима. Побачивши бруд реалій, крутили носом. А коли розуміли — нічого не зробиш, треба все приймати, інакше самого спишуть за невідповідність, усе ж намагалися, скільки можна, вдавати з себе чистюль, не закалятися. Усе одно потім звикали, та Фомін таких не любив, навіть дивився косо й підозріло. Не ходив він і на фільми на кшталт «Помилки інженера Кочина», нотаток товариша Шейніна^[28] теж не читав, хоч для загального ознайомлення перегорнув.

Любив комедії, міг передивлятися багато разів, щиро вважав їх справжніми — тут ніхто нікого не дурить. Впала людина — сміх, отримала чимось важким по голові — регіт. Взагалі чудовий жанр: можна бити людину, скільки завгодно, це вітається, ще й оплески в залі — давай, ще раз, так його...

Тож до крові звук одразу. Не розбивши шкаралупу, яйце не з'їси. Та й горіх треба лущити. Йому зазвичай траплялися міцні горішки. Цей полонений — не виняток.

При ньому були документи, але Фомін на них не зважав. Усе одно фальшивка. Така сама, як в інших; тож долучив їх до колекції в сейфі, потім треба розібратися, де їх клепають. Адже бланки справжні, потягни за ниточку — приведуть до виробника, де б той не ховався. Війна, бардак кругом, фронт — не виняток, там взагалі сам чорт ногу зламає. Але державна безпека й військова контррозвідка працювали чітко, як усякий налагоджений точний механізм. Помилитися можна командирам на передовій, щось не узгодили, десь не домовились, чогось не врахували — нехай, солдати виконають будь-який наказ. У тилу помилка коштує значно дорожче, тож про бездоганну й оперативну роботу відповідні відомства дбають. Тому вираховують підпільні друкарні, взяти слід — справа часу.

До свого бранця звертався на прізвисько.

Дунай.

Тоді, на станції, зі слів Чепіги відразу ідентифікував обох затриманих. Раніше вже оглянув трупи інших, не впізнав жодного, знайоме обличчя побачив, щойно до нього приволокли полоненого. Отже, десь на волі гуляє — де там, ховається, засів, мов шур у норі! — той, кого називали Східняком. Очевидно, їхній старший. Що ж він так людьми розкидається, командир, туди його. Нічого, рано чи пізно й зі Східняком зустрінуться.

Живим, мертвим — усе одно. Хоч краще живим, але вже як вийде.

Як Фомін і передбачав — розмова не склалася. Поранений мовчав, навіть коли капітан назвав його псевдо. Лише скривився, що в його уяві мало вигляд презирливої посмішки. Хоч лежав на койці, пристебнутий за руку кайданками до бильця, закривавлений, весь у бинтах, здавалося — ледве дихав, а все одно знущався. Не стримавшись, Фомін ударив полоненого, лежачого, незграбно, аби випустити пару. Домігся лиш того, що Дунай зомлів. Капітан покликав лікаря, звелів привести пораненого до тями — і продовжив допит.

Нічого не хоче від нього. Хай спершу просто скаже хоча б як його звуть, де служить, своє військове звання в їхній армії, чий наказ виконує. Цього на початок досить. Заговорить — зможе поспати, це Фомін обіцяв особисто, поки Дунай ще був при пам'яті.

Нічого, крім лайливих вигуків, бранець дотепер не вичавив.

Впертість полоненого не здивувала. Навпаки — роз'ятрила, завела, Фомін запалився азартом, прийняв виклик.

Спати після безсонної ночі не пішов. Спробував — не вийшло, хіба подрімав трохи, збудження не давало, адреналін робив свою справу, та й особливості реакції на спиртне давалися взнаки. Тому зайняв себе складанням докладного рапорту на ім'я Савченка. Лиш коли дописав, перечитав і віддав друкувати з грифом «Цілком таємно», раптом зрозумів: він *уже* визнав свою неспроможність дотиснути Дунаю, вичавити з нього бодай мінімальну інформацію, тож підготував супровідний документ, аж ніяк не переможний звіт.

Дідько!

Фомін гепнув кулаком по столу, подумав — може, випити ще, та передумав. Від того, що не спить від ночі, мозок краще не працюватиме. У голові роїлися, зовсім не пов'язані між собою, розхристані думки. Піднявся розбитий, виснажений ще більше, ніж би вів допит. Запхав голову під кран із пиптиком, струменіло тоненько,

капітан вилаявся — гукнув чергового. Той вніс криничної води в оцинкованому відрі, Фомін вигнав його, видихнув, запхав туди голову, раз, другий, на третьому зупинився: досить. Трохи попустило, підбадьорило, і він вирішив поки утриматися від спиртного. Нічого хорошого зараз воно йому не приносить, може, пізніше, коли врешті вдасться розговорити Дуная.

За дві години дізнався: часу майже не лишилося.

Київ, як слід було чекати, вимагав доставити бранця на Короленка. Незалежно від результату, який капітан Фомін уже має. Підрихтувати, аби доїхав до Києва — і все. А оскільки начальник Макарівського відділу НКДБ не може поки похвалитися нічим, з Дунаєм тепер працюватимуть *старші* товариші. Звісно, цього в короткій телефонній розмові йому не сказали. Та тямущому досить. Фомін чудово розумів, про що недоговорюють. Звичайно, сам він повинен прибути, особисто передати людину й рапорт, відповісти на низку неприємних питань.

Але, зваживши все, капітан трохи заспокоївся — не так усе й погано.

Протягом кількох днів за його безпосередньої участі було не лише виявлено, а й майже повністю ліквідовано банду українських націоналістів, котрі, поза сумнівом, заслані виконувати накази свого німецького командування в радянському тилу. Їм не вдалося здійснити жодної диверсії, не сталося жодного теракту, це все — завдяки керівництву та особистим зусиллям капітана Фоміна. Нема зізнань від затриманого? Так хіба він один розбиває лоба об таких затятих упертих ворогів! Не всіх виявили, зловили, знищили? Про це можна не доповідати, все одно пошуки триватимуть, особовий склад на вухах, міліція всі справи закинула, носом землю рие. Не знайдуть тепер — неодмінно вполюють потім.

Район беруть в облогу, миша не проскочить. Буде привід рапортувати про вдалу операцію наступного разу. Хоча... краще сказати, як є, розписати у райдужних барвах свою роботу, хай знають на Короленка, та навіть до Луб'янки нехай дійде: він, капітан Фомін, на своєму місці. Переводити — лише на вищу посаду, в краще місце, але для цього треба завершити тут.

Вирішивши так, пообідав нашвидку, пішов у лікарню, де посилено охороняли пораненого Дуная.

Дунай лежав горілиць на панцерній койці, його щойно знову перев'язали. Жестом велівши вартовим вийти й причинити щільніше двері, Фомін наблизився до лежачого понівеченого бранця. Пальці скрючені, одне око запухло й не відкривалося, зате друге, живе, дивилося на капітана, і в ньому щось читалося.

Не страх. Ненависті також нема. Якась дивна байдужість... чи це зневага, біс його знає.

— Поговоримо, досить уже дурня клеїти?

Жодної реакції. Дунай навіть не ворухнувся.

— Ти мене чуєш. Говорити не хочеш — то слухай. — Фомін присів, аби краще бачити спотворене болем обличчя бранця. — Визнаю: ти всім тут довів, який мужній, сильний та незламний. Але ж цього, крім нас, ніхто не бачить. Я не оціню, в мене ще й не такі сиділи. Ламалися не всі — в мене. Деінде все одно починали не говорити — співати. Або мовчки здихали. Не помиралі, то не смерть, ні. Вмирають люди. Гинуть солдати на фронтах від ворожих куль, мої товариші від таких, як ти, бандитів. Ти вже не людина, вже ніколи нею не станеш. Глянув би на себе збоку. Хочеш глянути? Втратив людську подобу, ой втратив. Але то не головна для тебе втрата. Знаєш, що тобі болить найбільше, що мучить? — капітан нахилився, стишив голос: — Не я. Не мої бійці, яких ти дістав до печінок. Тебе з твоїм подвигом ніхто не бачить. Не загинеш героєм у всіх на очах. Випустиш дух тихо. Або вліплять кулю в потилицю. Поставлять, притулять до стіни у вогкому коридорі, бах — і амба. Не такої смерті ти для себе хочеш.

Раптом Фомін стрепенувся — губи бранця ворушилися.

— О! Так будемо говорити? А я ж казав! Дійшло нарешті! Ну!

Дунай знову щось промовив, майже нечутно.

— Що?

— А... ти...

— Не розібрав. Не розумію.

Дунай хрипко кашлянув, вихаркуючи кривавий згусток, разом із ним:

— Ти... якої... смерті... хо... чеш...

Фомін випростався.

Замахнувся, та зупинився, передумав. Кого, точніше *що* тут уже бити. Наступний етап — зовсім доконати, передати на Короленка труп. Хтозна, може, трохи оклигає, справа піде краще. Так чи інакше — має

бути хоч якийсь результат пошуку Східняка та інших спільників, скільки там їх залишилося.

Виграний день.

Капітан лишив собі останній шанс, до завтрашнього ранку.

— Хоч би сказав, чого тебе Дунаєм кличуть. Сам придумав? Сам, не інакше. Не убуде з тебе, нема чому вже убувати.

Око бранця прикрилося.

Хай валяється поки.

Чи здалося — чи справді щойно сіпнувся, ніби дух з нього геть. Дурниця, вирішив капітан. Знову зомлів, лікар казав — пошкоджені життєво важливі органи, може не дожити, потрібна операція. Фомін відмахнувся, навіть обляяв лікаря: ще оперувати, панькатися з ним, ліки дорогоцінні витратити, тут *людям* не вистачає. Звісно, взяв усе під свою відповідальність.

Дунай не рухався.

Виходячи, Фомін признався подумки: втрачає до полоненого інтерес. Тепер його думки займав той, інший.

Східняк.

Мабуть, місцевий, з цих країв. Недарма ж прізвисько таке має.

Загиблій у сорок першому Іван Зозуля встиг одягнути цивільний костюм лише двічі.

Офіцери, тим більше — льотчики, визнана еліта радянських збройних сил, воліли носити форму навіть у вихідні. Санаторії відвідували лише спеціалізовані, там статус зобов'язував ходити або при параді, або в смугастих піжамах, та навіть вони не рівняли лейтенантів із майорами. Проте костюм у шафі мав кожен.

Майя добре пам'ятала й навіть не знати для чого розказала Коломійцеві історію костюма, який зберігала всі ці три роки на дні старої скрині, пересипавши від молі крихтами тютюну. Вона вийшла короткою, бо все тоді сталося несподівано й швидко. Іван ніколи не думав довго, приймаючи рішення.

Того травневого дня чоловік повернувся з польотів, й вони пішли гуляти Києвом, просто так, без жодної мети. Подібні прогулянки були рідкісними, а час показав: для них вона виявилася останньою. Спустилися пішки Андріївським до Подолу, там вирішили сходити в кіно. Показували «Богдана Хмельницького»^[29], та Майя любила

комедії, готова була ще раз подивитися «Музичну історію» з Лемешевим^[30]. Чоловік наполіг, вона здалася, хоч цей сеанс був пізніше. Тому Іван трохи пограв у шашки у фойє, тоді запропонував з'їсти морозива, і вони пішли до Красної площі^[31], бо там продавали найсмачніше на Подолі ескімо. Поки ходили, гримнуло й линув короткий, але сильний травневий дощ. Так, із морозивом, вони забігли в найближче приміщення. Виявилось — кравецьке ательє.

Побачивши несподіваних візитерів, невисокий сивий єврей у старорежимній жилетці під зграбно скроєним піджаком замість привітання впевнено й зовсім без фамільярності тицьнув пальцем у Івана й вигукнув голосно:

— Раю, Раю, йди сюди і скажи мені просто зараз, що за цим товаришем офіцером гірко плаче новий костюм...

— У мене нема старого, — спробував віджартуватися Іван, і дружина кравця, котра з'явилася на поклик, негайно заявила:

— Тим більше потрібен новий! Давиде, у товариша офіцера зовсім не було вихідного костюма!

Ідея Майї дуже сподобалася, вона миттю стала на бік подружжя:

— Товаришу командире, я пішла вам назустріч, коли ви обирали нам кіно! Тепер ідіть назустріч мені! Костюм!

Часу справді було вдосталь, Іван засміявся і погодився. Кравець одразу ж закружляв навколо нього, і вже за тиждень Майя привела чоловіка на примірку.

Тепер, віддаючи останню цінність Максимові, попросила по можливості не бруднити й повернути. Далі вичавила слова, які справді далися важко:

— Тримаю до останнього. Його можна продати. Чи виміняти на щось цінне, річ вартісна.

— Твій золотий запас? — спробував пожартувати Коломієць.

— Ну... ніби, — серйозно відповіла Зозуля.

...Спершу Майя хотіла заховати чоловіків у льосі. Все одно Гордієнко туди не спускається, нема потреби. Хата не його, нічого свого тут не тримає. Але хоч там вигідніше, особливо для пораненого Чуба, ідею відкинули. Максим не хотів виказати себе навіть випадковим рухом, тож обоє перебралися в сарай за хатою. Колись тут в одній половині жили кури, в другій — тримали сіно. Курей поїли ще

за німців, сіна ніхто не косив, лишилося трохи прілого, і головне: туди дільничний тим більше не потикався.

Задля порядку на блаженських дверях Майя повісила старий іржавий амбарний замок. У темряві, проходячи повз сарай до вбиральні, Гордієнко навряд чи зверне увагу і на ті двері, і на той замок. Коли Юрій повернувся пізно, щось гризнув на вечерю нашвидкуруч і завалився спати, навіть нічим за звичкою не похвалившись. Вона вийшла так само ніби до вітру, відчинила сарай, аби чоловіки не ходили під себе. Спала погано і з першими сонячними променями знову вислизнула, тепер навісивши замок, бо вже видно.

Щойно Гордієнко поїв, вийшов і за вікном загарчав його мотоцикл, Зозуля завела гостей до хати. Відразу сказала: довго вони так не протримаються. Тому краще обом чимшвидше забратися. Тоді ж Коломієць нагадав про костюм, отримав його, приміряв, переконався — чоловік Майї був за життя вищим за нього. А одяг висить — не страшно, зараз у більшості так, не пасує довоєнне.

— Як пощастить, підемо завтра вранці.

— А якщо навпаки?

— Теж підемо. Все одно мені потрібна ще одна доба.

Говорячи так, Коломієць не лукавив, не хитрував, не намагався виграти час чи приректи несподівану рятувницю на неприємності. Він справді не знав, чим завершиться його сьогоднішня прогулянка в Макарів, на базар, на пошуки тітки Павли.

Іншого шляху до Щербаня не було.

Та міліцейський досвід підказував: не помиляється, базар — саме те місце, де знаходяться потрібні сліди. Особливо в невеличких містечках. Не тітка Павла, так хтось інший виведе. Правильні слова знайде, підходи до подібної публіки в нього є, варто згадати довоєнну практику й табірні навички.

Під піджак вдягнув старий розтягнутий сірий плетений светр. Довелося заправити в штани й міцніше затягти ременем. Низ виглядав надто підозріло, Майя потроху розпускала светр на нитки й час від часу закутувала ним каструлі й чавуни. Кирзові чоботи, в які заправив штани, в очі не кидалися, тепер усі так ходили. Замість шинелі — куце осіннє пальто, лишилося від котрогось із тітчиних родичів. На голову — чорний картуз.

Тепер Коломієць мало чим відрізнявся від тутешніх мешканців.

Ще документи, їх у здорового на вигляд чоловіки в цивільному могли перевірити будь-де й будь-коли. Тим більше — на базарі, поруч з яким постійно товкся військовий патруль і по якому прогулювався міліціонер, не обов'язково у формі. Майя й тут виручила. Вдома не мала казенних бланків, тим більше — печаток, але іншого виходу не було: пішла в контору, виписала папірець на перше ліпше ім'я: Пугач Павло Петрович, працює в колгоспі імені Кагановича на посаді агронома.

Ризикнула ще більше, передаючи Коломійцеві папірець: попросила малого Андрійка, навіть не взявши на себе труд спитати дозволу в Агати. Малому все це далі подавали, мов цікаву гру, він прийняв правила, споважнів, відчувши власну значимість. Чкурнув до околиці, по дорозі Коломієць його перехопив у зазначеному наперед місці.

Повинно *проканати*, сказав Максим, просячи зробити такий папірчик. Усе одно на один раз, лише страховка.

Пістолет у кишені міг усе перекреслити. Намір обшукати — все, він приймає бій, починає відходити, визнаючи провал. Але тут уже, яка фортуна.

Ніби добре все йшло. Коломієць навіть зазначив подумки: надто гладенько. Сплюнув через плече, аби не накликати біди, не притягнути до себе нічого небажаного, уникнути прикрих сюрпризів.

До Макарова цивільного довезла попутка. Молодий шофер у лияній, із запахом мазуту тілогрійці, нічого не питав. Мало хто зараз ходить між селами, он інваліди роботи шукають разом із дахом над головою, зима скоро. Висадив пасажира, як той просив, поруч із базаром, і, як здалося Максимові, одразу ж викинув цю зустріч — одну з багатьох — з голови.

Далі — теж просто. Тримався впевнено, пройшов повз патруль, не повернувши увагу військових. Прогулявся вздовж торгових рядів, ніби прицінюючись, придивився до публіки. Вчепив поглядом характерного молодика, трохи нервового, засмиканого, в авіаційній шкірянці, чоботях-прохорях, кепці-восьмиклинці. Дрібнота, на базарах такі сновигають всюди, і не може бути, аби цей не мав виходу на когось із потрібних Коломійцеві людей. Але зараз хапати його, притискати, трусити, допитувати — надто явно повертати до себе увагу. Він — місцевий. Ходить вільно, не боїться, отже, брати його

треба, та нема за що. Тому відразу підніме гвалт, і всьому базару стане цікаво, хто насмілився зайти на чужу територію. Краще знайти тітку Павлу, бо Восьмиклинка — точно вартовий, бандитські очі та вуха, сторожовий пес. Хоч і схожий на дворняжку.

Кілька питань — і ось Максим уже стояв поруч із потрібною жінкою, яка дивилася на нього зі зрозумілою недовірою. Коломійцеві нічого не вартувало перевтілитися в закоренілого вуркагана, заговорив до Павли блатною *фенею*, пересипавши в потрібних місцях матом, навіть додав голосу хрипоти. Особливо не старався, справді встиг застудитися, хоч лісове життя ніби привчило організм не хворіти. Назвався посланцем від «людей з Києва», а коли базарувальниця спитала, до чого тут вона і хто прислав саме до неї, — люто блиснув очима замість відповіді, просичав, нахилившись ближче:

— Хочеш лягавих гукнути? Валяй, *кіпішуй*. У мусорів такий самий інтерес буде: чому до тебе прийшли, дура, а не до когось іншого? Народу повно на базарі.

Подіяло.

Тітка Павла плутано, тремтячим шепотом стала пояснювати, що насправді мало знає, може помилятися, на неї наговорюють. Максим мовчав і кивав, дозволивши завершити коротку передмову. Потім мовчки тупнув ногою, загрозливо сунувши руку в кишеню пальта. Жінка закивала, мов китайський порцеляновий бовванчик, прошепотіла з присвистом:

— Іди в чайну, бачиш, он там, біля виходу? Там чекай.

Коломієць мав при собі справжні радянські гроші, невелику суму видали всім перед виходом. Тому в чайній замовив собі блаженського, ріденького, ледь підфарбованого чимось окропу, взяв на додачу пиріжка з цибулею, примостився за клишоногим столиком. Встиг з'їсти й навіть допити, коли відчув рух поруч, і навпроти примостився Восьмиклинка.

Зміряв поглядом, цикнув зубом.

— Ти з Києва?

— Ну.

— Від кого?

— Я не до тебе.

— А питаю я.

— Не баклань, сявка. Веди, куди треба. Знаєш уже.

Восьмиклинка знову цикнув.
— Ну-ну. Гайда.
Підвівся, вийшов, не озираючись.
Максим рушив за ним.

Петляли довгенько, поводитир навмисне закручував маршрут.

Виринули, як водиться, на краю, біля непоказної хатинки вглибині вулиці. Тут, на відміну від інших, паркан виявився помітно міцнішим та вищим. Збивали з різних старих дощок, проте не так давно. Хотіли зробити щось подібне до фортеці, і Коломієць оцінив: при потребі штурм мешканці витримають, хай недовго. Напевне є змога втекти городами, інакше б фланги не укріпили, аби затримати ймовірного ворога. Тим не менше, Максим припустив — Щербань має не одне лігво в окрузі.

У дворі, в садку, багряніли дерева. Щойно Коломієць, рухаючись за провідником, зайшов у хвіртку, з-за стовбура виступив чоловік з німецьким автоматом напереваги. Цього разу бандит перевдягнувся у звичніше йому цивільне. Проте Максим упізнав у ньому одного з автоматників, з якими лише кілька днів тому розійшовся в лісі біля спаленої вантажівки. Зупинившись, Коломієць миролюбно витягнув руки перед собою порожніми долонями догори. Бандит кивком звелів іти до хати, Максим підкорився. До подібного прийому готувався, нічого іншого від такої публіки не чекав.

Ступивши на ганок, хотів штовхнути двері сам. Його випередили, розчохнувши, а Восьмиклинка сильним поштовхом ззаду змусив Коломієця рухатися швидше.

— Легше, ти, — вишкірився Максим.

— Це я легенько.

Посунувши далі, Коломієць опинився в світлиці, вікна якої зсередини закривали білі занавіски. Ледь перевалило за дванадцятку, зовсім темно в помешканні не було, але й яскравого освітлення — теж.

— А я думаю, хто тут у нас.

Щербань, як був минулого разу — в офіцерській формі, хоч тепер без погонів та портупей, так само гладенько поголений, підвівся назустріч з-за столу.

Рух ліворуч: з сусідньої, меншої кімнати вийшов чоловік із круглим, побитим віспою лицем; одразу впізнав ще одного

автоматника з лісу. Лише тепер стискав парабелум, наблизився з правого боку. Ззаду й ліворуч став той, з саду, автомата не опускав.

— Усі? — поцікавився Коломієць.

— А тобі що до того? Я часто почав випадково зустрічатися з тобою, *мусор*.

— Зараз я сам тебе шукав. Знайшов.

— На свою голову. Сам віддаси чи допомогти?

— Віддати — що?

— Ти не порожній прийшов. Кишені вивертай, порядок знаєш.

— Клав я болт на твої порядки.

Максим підійшов до столу, виклав пістолет. Лишився стояти на місці.

— Два кроки назад.

Коломієць підкорився. Восьмиклинка хутко оббіг його, хапнув зброю, запхав собі в кишеню. Вкотре цикнувши зубом, переплів пальці, хруснув суглобами.

— Розстебни кліфт, підніми граблі.

Максим по черзі розчепив кожен гудзик, підняв руки на рівень плечей. Спритні пальці пробіглися по тулубу, ковзнули по кишнях. На стіл перекочувало кілька купюр, жменька монет, виписаний Майєю папір, нарешті — колечко з бірюзою.

— Продаєш цяцьку? — гмикнув Щербань. — Глянь, Киря.

Восьмиклинка, відгукнувшись на назване прізвисько, взяв кільце двома пальцями, покрутив перед очима.

— У голодний рік згодиться. А так — фуфло, камінчик не фонтан. З десяток таких — товар.

— Не товар. Подарунок. Сувенір, поклади на місце.

Щербань грюкнув кулаком по столу.

— Тут я командую! Глохни! — і зиркнув на Кирю. — Покладь поки.

Той, блазнюючи, примостив колечко поверх купюр.

— Я ще там, у лісі, просік: ти не фраєр. Замашки — то понти, не туди їх приніс. Як знав, де мене шукати?

— Ось він привів, — Коломієць кивнув на Кирю.

— Не ліпи горбатого. Киря?

— Тітка шепнула. Назвався київським. Ми ж ніби чекаємо, Щербань, — протягнув той.

— Ти вгадав. Ще доба — і нас нема. Відсидітися треба, тут найменше шукатимуть. Під носом.

— Тактика знайома.

— В гробу я бачив твою тактику! — рывкнув Щербань. — До тітки тебе хто послав?

— Сам назвав мене *матьорим*, забув? Щось умію, дещо знаю. Давай про справи.

— У нас нема справ.

— Так давай будуть.

— *Делюгу*, може, приніс? І давай без «давай». Кажі, з чим прийшов.

— Нехай твої архаровці не ціляться в мене. За спиною теж стояти не треба.

— Вони робитимуть усе, що я скажу.

— Вірю. Скажи, хай стволи приберуть, я з миром.

— А якби з війною?

Коломієць промовчав. Він відчував — Щербань хоче ще щось сказати, не договорює, та чомусь стримує себе. Попри це Максим не шкодував: іншої, кращої ідеї в нього попросту не було, тому прийшов сюди й приймав правила.

Щербань знову кивнув.

Стволи опустилися.

— Киря, погуляй. Подивись там, поки ми з гостем побазаримо.

Восьмиклинка підкорився, поправив кепку, вийшов. Щойно за ним зачинилися двері, Щербань цикнув зубом.

— Кажі.

Коломієць прокашлявся.

— Нас обох шукають, так склалося. Уже наслухався про тебе, Щербаню. Тутешній, знаєш усі хованки. Навіть якщо тут хтось не захоче тобі помагати, на міліцію, тим більше — на армію, надії нема. Не захистять, не поставлять солдата біля кожного, хто тебе боїться. А ти одного разу прийдеш і покараєш, так?

— Дітей мною не лякають. То вже перебільшення. Хоча... Ти ж десь таке почув. Приємно знати, що поважають.

— Бояться.

— Хіба тільки мене?

— Теж факт. Але тоді, на станції, ти межу переступив. Була певна межа, я знаю. Сюди пришлють армію, якщо вже не прислали. За тобою. Скільки б вас не було, ви вже набридли.

— Хіба ти не такий?

— Не зовсім. Хоч ми в одному човні, я та мої люди так само в облозі. Виходить, ми можемо домовитися. Ворог спільний.

— Нічого не вийде, — відрізав Щербань.

— Ти до кінця дослухай.

— Якщо недовго. Не чую поки нічого цікавого.

— Ділову людину видно відразу. Дай зброю, Щербань.

Усе ж таки Коломійцеві вдалося його здивувати.

— Зброю?

— Не кажи, що не маєш десь арсеналу. Думаю, в тебе прихований навіть кулемет, і не один. Точно є гранати, вибухівка, автомати, набої.

— Хочеш воювати? Тут, у тилу?

— А ти хочеш вислизнути непомітно і без втрат, — парирував Максим. — Тебе поскубли, назад дороги нема, в разі чого розстріл на місці. Візьмуть — вирок іншим не буде. Тому виходу нема. Крім дати мені зброю.

— Де тут вихід?

— Сам сказав — ми почнемо невеличку війну. Маємо свій інтерес, перетягнемо все на себе. Вважай, прикриємо твій відхід. Поки солдатам не до тебе, роби ноги. Шанс реальний, подумай.

Поки говорив, Щербань вийшов з-за столу.

Щось у його реакції підказало: мав відповідь, навіть не знаючи, що почує. Ось і стриманість, так погано прихована.

— Тепер послухай мене, — повів Щербань, карбуючи кожне слово, ніби забивав цвяхи. — Я тебе ще тоді розкусив. Був би просто лягавий, який зібрав свою банду, ще нічого, могли б домовитись. Усяких бачив. Розказувати про все — Шахразада, чи як там її в біса, коні двине, замориться. Але ти з того боку, — він кивнув через плече. — Хай би ми тоді розійшлися краями, обом краще. Тільки ж я тобі ще в лісі на пальцях весь розклад дав: солдати мені тут не потрібні. Менти ловити замучаться, впріють, нічого не зроблять. Військо — інша, гірша справа. Візьмеш на себе, прикриєш мене? Почув. По зброю прийшов? Є, вгадав, як і все інше. Навіть кулемети з

гранатами. Не тут, в іншому місці, але захований арсенальчик. Знаєш, чому я тобі й таким, як ти, його не дам? Бо ти — ворог.

— Твій?

— *Краснопорих!* — вигукнув Щербань, наблизившись майже впритул, і це дало Максимові нагоду позадкувати, рухаючись при цьому в потрібному напрямку. — Ти диверсант! Люди твої — диверсанти! І підтримувати вас — зовсім інша стаття! Вам ніхто не допоможе! З чим би не прийшли! Люди тут не такі, вони мене бояться, Сталіна бояться, а тебе ненавидять! Не тебе конкретно! Таких, як ти! Через вас гайки закручують більше, ніж народ звик! Тітку, ту, з базару, колись загребуть за посібництво нам. Що зроблять? Лише посадять! Потім вийде по амністії, років за два! А варто комусь лише постояти поруч із тобою — все, вишка! Ось чому я тебе здам, фраєрок!

Крок назад.

Треба було передбачити.

Ще крок.

— Здаси?

— Як мотлох сміттяреві! — Щербань наступав. — У мене тут вуха всюди! Знаю, кого покладали там, на хуторах! Знаю, кого злапали кілька днів тому! Доходили чутки: віддати вас, залишки, подільників ваших — і все, маю двадцять чотири години, аби забратися геть. Хай від Васі Щербаня в когось іншого голова болить! В іншому районі! А то й у Києві!

На цих словах позад Максима гримнули двері.

За спиною почулися швидкі кроки.

Коломієць відступив до стіни, готуючись до нападу.

Влетів Киря, без кепки, з вираченими очима, загорлав, не боячись виказати себе, бути почутим:

— Він спалив нас! Атас! Менти!

— Привів! — рывкнув Щербань, хапаючи зі столу пістолет.

Киря поруч.

Відчай, прикре й остаточне усвідомлення чергової поразки й дике, непереборне бажання вижити додали сили та спритності: той нічого не встиг зрозуміти, а Максим уже стояв у нього за спиною, прикриваючись живим щитом.

Хто вистрілив перший — Коломієць не зрозумів, бо кілька пострілів злилися в один, світ довкола вибухнув. Він не бачив нічого

кращого, як повалитися разом із Кирею на підлогу, відповзти до стіни, тягнути його за собою. Дзвеніло розбите кулями віконне скло.

— Щербань! Щербань, кидай зброю! Говорить капітан міліції Христюк! Будинок оточено! Пропоную здатися!

На заклик дружно відповіли автомати — обоє стрільців прилаштувалися біля вікон, займаючи кругову оборону.

— За хвіст себе вкуси, начальнику! — гаркнув Щербань, міняючи обойму в своєму пістолеті.

Коломієць ковзав поглядом круг себе. Поруч безсило матюкався Киря.

— Е! — Максим тицьнув його в спину. — Тут є інший вихід?

— Через погріб, — видихнув той.

— Так веди, чого розлігся.

— А...

Більше нічого сказати не встиг — у вікно влетіла граната.

Максим перекинувся на живіт, пустив Кирю, затулив голову руками.

Рвонуло.

Світ довкола наповнився криками болю. Поруч стогнав Киря, але, мабуть, живий, лише оглухнув трошки.

— Бігом! — вигукнув Коломієць.

Тепер той уже не гарикався — порачкував у сіни. Максим, так само на чотирьох, посунув за ним.

Друга граната — обоє ривком вилетіли у двері, опинилися в темних сінях. Киря ліз у далекий кут, знайшов ляду, потягнув на себе, відчиняючи:

— Куди!

Максим наздогнав його, штовхнув, аби не барився, той скотився драбиною у вологу темряву. Коломієць пірнув за ним ногами вперед, зачинив ляду. Вчасно — там знову рвонула граната, у відповідь уже стріляли. Навалившись на свого несподіваного рятівника, обмацав кишені, забрав свого пістолета, тицьнув дулом у писк, засичав:

— Зброя!

— Яка?

— Щербань говорив! Арсенал! Кулемет, гранати! Де?

— Не тут!

— Де!!!!!!

— Покажу... проведу... не стріляй.
Коломієць відвів дуло.
— Отак. Веди. Тихо і бігом.
Над головою вже тупало багато ніг.

4. Район Макарова, село Королівка

Цілий день Майя не знаходила собі місця.

Трохи попустило по обіді. Близько четвертої, ледь почало вечоріти, швидко зайшов стурбований та збуджений Гордієнко — попередити, що терміново зривають у райцентр, буде пізно, чи взагалі завтра. Зозуля не вимагала від нього звітів та рапортів. Ініціатива повністю його: щойно почав до неї вчашати, відразу став доповідати про свою щільну зайнятість. Спершу Майя думала: відповідальний мужчина каже, коли буде вдома, як довго затримається тощо. Чоловік завжди знаходив можливість подзвонити, у них у хаті встановили службовий апарат, тож вона сприймала подібне за норму. І такій Юрієвій манері не дивувалася, так має бути.

Проте останнім часом відіграла назад, переоцінила й переосмислила. Жодної поваги чи спроби тримати жінку, з якою живеш, у курсі власних справ, на які відтепер мусить зважати. Звичайне позерство, демонстрація власної зайнятості, отже, значущості, важливості всього, що робить, кожного слова, кожного вчинку. Ще обізнаності в довколишніх подіях: бач, він, молодший лейтенант Гордієнко, не просто так, якийсь-там сільський дільничний — усе знає, не остання людина в районі, майте не увазі, поважайте. Зрозумівши це, Майя все одно вирішила триматися Юрія: хай навіть так, у тяжкий час усе ж є на кого спертися.

Їй соромно за себе вже кілька днів: навіть після всього ловила себе на подібних думках.

Знала — вже не хоче за нього заміж. Готова й далі жити сама. Та вголос вимовити боялася: напевне, Гордієнко після такого перетворить життя на пекло. Він такий!

Усіма силами намагалася триматися, і в неї виходило. Ніщо в її поведінці не повинно викликати в Юрій підозр, будь-яких, найменших. Доки в неї в сараї переховуються двоє чоловіків, увагу дільничного треба відвернути на себе.

Через те зробила вигляд: переймається терміновим викликом. Причому Гордієнко похвалився — по телефону з ним говорив особисто начальник міліції Христюк. Спершу спитав, як справи, а щойно

дільничний почав доповідати — обірвав: усе згортай, рапорт потім, нормально все на хазяйстві, підозрілих осіб нема, всі свої, за радянську владу. *Бандьору*, якого зловили, підлатали, аби не *здох* відразу. До вечора вивезуть на Київ, і, зі слів Христюка, баба з воза. Без них роботи навалом, і Гордієнко тут же припустив: хтозна, може, йому довірять конвоювати бандита. Людей бракує, треба підсилити міліціонерами, потрібні лише надійні люди. Недарма, бач, начальник міліції похвалив.

— Чекай назад уже лейтенанта, — дільничний багатозначно торкнувся погона. — Далі все в нас піде. Фартовий у тебе мужик, Майко. Є?

— Є, — вона посміхнулася через силу.

— Далі ще краще піде. Слухайся, не бузи, зі мною можна жити.

Гордієнко вийшов у гарному настрої, ззовні загуркотів мотоцикл. Не втримавшись, Майя накинула пальто, вийшла, провела його поглядом, заспокоїлася. Хай би довше сидів у Макарові, хай там що йому підфартило. Заразом переконалась у правдивості розрахунків Коломійця. От же ж вдалося вгадати, вміти треба. Спокій, хоч і відносний, повертався ще й тому, що нинішньої ночі, максимум — завтра до світанку небезпечних гостей у неї вже не буде. Адже все в них сходиться, обіцяли забратися й заберуться: Максим людина слова.

Повернувшись, удома його не застала. Чуб сидів сам, ще й від нудьги проламав собі в стіні акуратний вихід. Можна вибратися непомітно, справити свою потребу, трохи розім'ятися й залізти назад, затуливши дірку дошками, так, мовляв, і було. Рану затягнуло, велетень бурчав і рвався бодай у якийсь бій. Тривала відсутність Східняка його поки не хвилювала.

— Ще той зух. Вигребе.

Чубова впевненість передалася Зозулі на короткий час, і вона, повернувшись до хати, зайняла себе поточними справами, час від часу дослухаючись: попросила знайти спосіб дати знати, коли Коломієць нарешті вернеться.

Але почула мотоциклетний мотор, напружилася, кинула погляд на старі ходики. Гордієнко повернувся, зараз по дев'ятій, не було більше чотирьох годин. Дільничного не лишили в районі попри його сподівання, зірвали раптово, з другої половини дня, поки туди, поки назад, там... не дуже довго.

Аврал — так це називається.

Майя Зозуля бачила на власні очі, як працює комендатура. Пройшла через чоловікові виклики на службу. Якщо зривають раптом і повертається відносно швидко, тут або тривога і відбій, або...

Далі думати не хотілося.

Пошукавши і знайшовши великого кухонного ножа, Майя поклала його на стіл, кинула зверху рушник.

Коли Гордієнко зайшов, спершу нічого не насторожило. Хіба кинувся в очі підкреслений спокій. Мовчки кивнув, зняв пасок, кинув на лавку й жодної реакції, коли той змією ковзнув на підлогу, під стіну. Зняв шинель, повісив на гачок, для чогось обтрусив долонею. Ніби згадавши щось, витягнув із кишені пляшку самогону, не почату, старанно закорковану. Поставивши її на край столу, зняв ремінь із кобурою, примостив поруч.

А тоді замкнув двері зсередини.

Для певності пристукнув клямку кулаком.

За воєнні роки й життя під німцями Майю не раз охоплювало відчуття липкої небезпеки, якою в момент просякало повітря. Зараз воно прийшло.

Відступивши до столу, вона стала, загородивши спиною накритий рушником ніж.

Тим часом Гордієнко, так само мовчки, взяв бляшаний кухоль з абияк припаяним вухом, у другу руку — склянку. Відкоркувавши пляшку, хлюпнув спершу в склянку, підсунув до Майї, собі влив у кухоль більше. Вона машинально взяла склянку. Чогось понюхала. Пійло виявилось надто смердючим, чи завжди таким було, лиш вона не звертала раніше уваги.

— Щось сталося, Юр?

— Пий.

— За що?

— Просто пий. Не за щось. Для чогось.

— Добре. Для чого пити?

Гордієнко впорався зі своєю порцією одним великим ковтком, видихнув, прикрив рот долонею. Майя підкорилася, спробувала так само — не впоралася, пішло не туди, закашлялася. Юрій якось по-домашньому, по-батьківськи поплескав їй між лопаток, і коли віддихалася, налив знову, трохи менше.

— Давай ще.

— Не буду! — Вона відчула, як вдарило в голову. — Спершу поясни для чого.

— Для хоробрості. І щоб соромно не було.

— За це — окремо?

— Можеш за все разом.

Майя поставила склянку на стіл.

— Кажі. Пояснюй. Що не так сьогодні?

— Усе.

Гордієнко закурив, затягнувся, струсив попіл на підлогу, чого майже ніколи не дозволяв раніше. Затиснувши цигарку в зубах, розстебнув кобуру, витягнув пістолета. Виклацнув обойму, перевірів, чи повна, заклав назад, дослав патрон у патронник.

— Ти мене лякаєш, — вичавила Майя.

— А? — Юрій перепитав так, ніби стосувалося не його. — Лякаю? Це ще не страшно. Знаєш, що таке страшно? Так слухай... — Він налив собі і знову випив, заговорив на видиху: — Коли начальник міліції викликає, аби зачинитися з тобою, — дулом тицьнув себе в груди, мов пальцем, — у кабінеті. Христюк не дуже хоче, аби Фомін зі своїм енкаведе тримав тут гору. Зайвого приводу давати не хоче. Бо в капітана все останнім часом валиться з рук. Хоч із бандерівцями тими... цими... Шукатиме винних, ворогів, зрадників. І знайде. Найкраще — якщо в органах, серед своїх. Викриття прихованих агентів — то його службовий обов'язок. Тому Христюк мені все це розказав. Попередив. Не тому, що сильно мене любить... тьху... не таке слово... цінує там... Ай! — Дільничний махнув рукою, великою затяжкою добив цигарку, кинув недопалок під ноги, старанно роздушив. — Не мене він рятував, Христюк. Себе.

— Я досі нічого не розумію.

Гордієнко почухав носа, жест вийшов дуже дитячим.

— Обласний відділ боротьби з бандитизмом готував операцію тут, у Макарові. Наш Христюк — на підхваті, там Київ керував. Тут усі всіх знають, тому випасти слід Щербаня вдалося тільки чужим. Вася чекав людину з Києва, така була легенда. Довга історія...

— Я послухаю. Мені цікаво.

— Довга, сказав. — Гордієнко підніс голос. — Досить з тебе, що Щербаня з бандою накрили, вони чинили опір, їх закидали гранатами.

Три трупи. Гора з плечей, мінус одна банда ліквідована.

— Все одно не розумію, чому ти раптом про це почав. Ніколи не говорив зі мною про міліцейські справи.

— Оце — теж на розумієш?

Ліва рука розстебнула нагрудну кишеню кітеля. Звідти виринув складений учетверо папірець. Гордієнко простягнув його Майї, та взяла, розгорнула.

Світ хитнувся вже не тільки від випитого.

— Пугач Павло Петрович. Хто це?

Майя стискала бланк, виписаний власноручно.

— Це знайшли сьогодні. Там, на місці, де покладали банду. Бланк наш, нашої сільради! — рявкнув раптово. — Печатка — звідси, з контори! Ти маєш до всієї цієї мури доступ! Не тільки ти, згоден! Але ось іще, на!

Гордієнко знову покопирсався в кишені.

На стіл лягло колечко з бірюзою.

— Твоє. Чи комусь віддала? Кажі, кому. Той, у кого воно було, викрав бланки. Чи отримав їх хитрістю. Скажи, як мені тебе виправдати. Бо Христюк цього ще не знає. Він побачив серед речдоків ось цю фільчину грамоту — відразу собі забрав. Посадовий злочин, дурепо!

— Перестань!

— Це ти перестань брехати! На місці бандитської сутички — підроблений документ! З мого господарства! Мого! Дійде до Фоміна — все! Я — посібник бандитів, а Христюк мене покриває! За законом воєнного часу з нами обома панькатися не будуть! На мене йому насрать, Христюк себе рятував! Цяцьку твою я сам побачив, узяв під чесне слово! Сказав — розберуся! І це ще не все! — Він перевів подих, аби почати з новою силою: — Бандера той, поранений, здох після обіду! Саме тоді, коли брали банду Щербаня! Фомін і цього не вберіг! Про стрілянину негайно доповіли. Не розбиратимуться! В нас у районі забагато стріляють! Фоміна викликають у Київ! А післязавтра він повернеться разом зі СМЕРШем! Будуть шукати бандитських посібників, усіх! Ще Христюк звідкись почув: по дорозі на фронт, теж післязавтра, сюди заверне особисто товариш Хрущов! Хоче глянути, що в нас тут за локальна війна! Тому до ранку я, — він ткнув себе пальцем у груди, — мушу звітувати про викриття злочинної групи! Яка

постачає фальшивими документами кримінальників! І навряд чи тільки їх — співпрацює з бандерівськими бандами! Злочинна група! У мене в хаті!

— Ти в моїй хаті.

— Та ти що! Давай, Майко! Колися, за що ти мене так! Чи не ти? Віддала Агаті паскудній колечко назад? Потім для неї ж — бланк стягнула, печатку лягнула? А вона, Агата, — для кого старалася? Здай мені Агату, здай! А то я здам тебе! Чуєш — здам! Просто зараз! І ти вже нічого не скажеш, почула мене? Бо я тебе за спробу опору, після того як зловив на гарячому...

Майя не встигла оговтатись — сильна рука стисла горло.

Дихати відразу стало важко. Перед очима застрибали райдужні цятки, хиталися стіни й стеля.

Чорне дуло дивилося в очі, дуже близько, майже впритул.

Дихнуло сивушним духом: така вона, смерть.

Дзвеніло у вухах. Майя вже не чула, що кричав Гордієнко, валячи її спиною на стіл, притискаючи, навалюючись сильніше. Впали на підлогу кухоль, склянка, скотилося злощасне кільце.

Але не ніж.

Випите додало куражу.

Рука ковзнула під рушник незграбно, замахнулася не сильно, вдарила не влучно — кудись у тіло, вістрям, навмання.

Та цього досить: від болю та несподіванки Гордієнко скрикнув, сахнувся, послабив хватку.

Майя вдарила ще раз, тепер сильніше, та зайшлася при цьому кашлем, усе одно вийшло не так, як хотіла.

— Ти що? — Юрій здивувався щиро, у цьому було щось дитяче. — Ти мене? Сука... Сука!

Дихалося вже легше. Майя вдарила втретє, полоснула по правиці, яка стискала зброю.

Пістолет випав.

Гордієнко ще кричав, коли вона штовхнула його з усієї сили. Потім нахилилася, спритно підхопила пістолет.

— Поклади! Я сказав...

Вона витягнула руку перед собою. Патрон у патроннику. Для певності підтримала праву лівою під лікоть, аби не гуляло.

Спуск ішов туго.

Постріл вийшов гучним, видався Майї подібним до вибуху снаряда, коли бомбили.

Молодший лейтенант Юрій Гордієнко завмер. Подивився на багряну пляму, торкнувся, досі не вірячи, що йому стріляли в груди. Показав Майї брудні від крові пальці.

Вона не стрималася, вистрелила вдруге.

А коли дільничний упав, кинула зброю й опустилася на підлогу поруч із тілом.

Затулила лице руками.

Плакала.

— Отак, значить.

Стоячи над трупом, Коломієць не хотів говорити Майї: те, що трапилося, його планів жодним чином не порушує та ніяк на них не впливає. Вона застрелила Гордієнка, рятувала своє життя, але після того аж ніяк не перейшла на їхній бік остаточно. Так, молода жінка прихистила їх. Проте в жодному разі — не через підтримку їхнього руху, їхніх поглядів, загалом їхньої справи. Трапилося все через збіг обставин, котрий виявився для двох повстанців сприятливим у певний момент, у потрібний час та в потрібному місці. Й такі випадки, як встиг переконатися на власній шкурі Максим, трапляються здебільшого на війні чи за інших непростих, неспокійних умов.

Коломієць також вирішив нічого не говорити ні Чубові, ні тим більше — Зозулі про свій черговий прорахунок, котрий мало не вартував йому життя й міг поставити жирний хрест на задуманій акції. З цими намірами повернувся в Королівку й тут зрозумів: його помилки так чи інак впливли. Обговорювати їх, робити висновки, щось міняти, вносити зміни в плани — на все це тепер не лишалося часу. Тим більше, за кінцевим підсумком Максим несподівано отримав важливу інформацію.

Сумна, але очікувана: всі побратими, включно з Дунаєм, загинули.

Цікава: найближчими днями, найпізніше — післязавтра, до Макарова збирається любитель особистих перевірок, перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Ймовірність того, що нагряне особисто, після останніх подій дуже висока.

Можна втрапити із засідкою пальцем у небо — але все одно такий шанс має бути використаним.

— Кров замиєш сама, — мовив він, знявши пальто.

Простягнув. Майя не взяла, стояла й не зводила очей з мерця. Коломієць, роззирнувшись, кинув його на стіл, туди ж поклав піджак.

— Добре, що мотоцикл тут.

— Чому?

— Навіть якщо люди, котрі поруч, ще не сплять, а тримають вуха сторчма, вони в разі чого скажуть правду.

— Правду?

— Правду. Чули, як мотоцикл приїхав. Хто ще на ньому може їхати, крім дільничного. Потім, за якийсь час, знову поїхав. Кому яке діло, куди проти ночі погнав товариш міліціонер? Тобі теж нічого не пояснював. Службова необхідність, так чи ні?

— Може, й так...

— Так і є. Труп далеко за селом повинні знайти раніше. Спишуть на бандитів. А взагалі — на нас. Мало, де ми могли підстерегти радянського офіцера. Ми ж на всіх полюємо, тут усе правильно кажуть. З цим усе.

Максим пішов за завісу, знімати решту чужого одягу й перевдягатися в своє. Чуб тим часом узяв рушника, постояв над тілом, ще вагаючись, потім накрив йому лице. Майя відвернулася. Вона вже не плакала. Тепер їй здавалося: сліз не буде вже ніколи, сьогодні щедро виплакала останні.

Коломієць так само не вважав доцільним говорити їй те, що вже розповів Чубові. Злодюжка привів його до сховку в лісі, де Щербань тримав невеликий, проте досить потужний арсенал. Тим більше не збирався розказувати, що застрелив Кирю там, на місці. Навмисне спровокував, бо підпускати — великий ризик. Раз уже спробував домовитися з кримінальниками. Вірити одному з них вдруге, тим більше — нікчемнішому за мертвого ватажка, не збирався. Вертався назад, цього разу уникаючи попуток, через те дорога забрала багато часу, так і не придумав, як дістатися до залишеної в лісі зброї.

Тепер знав.

Мотоцикл на ходу.

Вийшовши, вже у своїй *радянській* формі, Максим глянув на Майю, потім на Чуба.

— Витягни його. В коляску.

Поранене плече не завадило Чубові підхопити тіло й виволокти з хати.

— Ну, прощай.

— Що?

— Прощатися будемо. Дякую. Не скажу, що побачимося. Швидше — ні...

— Не треба.

Зараз Майя говорила впевнено, твердо, дивилася Коломійцеві просто в очі.

— Чого не треба? Дякувати?

— Бачитися більше не треба. І вертатися. Хіба не бачиш — нічого тут не вийде у вас.

— А у вас? Ми, ви... Хіба ми відрізняємося?

— Звичайно, — просто мовила вона. — Ти ж ніби тутешній.

— Полтавщина.

— Без різниці. Тут у людей зовсім інші настрої. Вони вже вибрали менше зло. Знаєш, яке воно? Мир, Максиме. Ми втомилися. Коли в нас стояли німці, чула краєм вуха кілька разів про українське підпілля. Готували повстання, говорили з людьми, щось доводили... Не вийшло. Були в меншості. Потім і тих придушили. Хто зміг — утік. Я чомусь відчувала: німці ненадовго. Ці, — вона кивнула на пляму крові, там, де лежав мертвий дільничний, — міцніші. Їх ніхто не зупинить, бо їм ніколи нічого не болить. Не знають ні болю, ні страху. Чужих, своїх — все одно не знають. Про совість нема чого говорити. Таких неможливо перемогти.

— Можливо.

— Якщо діяти, як вони.

— Ми діємо так.

— І у вас стільки війська? Так багато сил? Люди виснажені. І ви ще це побачите.

— У мене інший настрій.

— А в мене — такий. Не лише в мене. Попередила, аби не мали дурних ілюзій.

— Так їх нема.

— За що ж тоді воюєте?

— За тебе, Майя Зозуля.

Вирвалося ненавмисне. Коломієць не збирався нічого такого говорити. Побачив новий, незнайомий ще блиск її очей, продовжив — його *несло*:

— За тебе, за Агату з її малим, за всіх, хто живе в цьому селі. В інших селах. Містах. У Києві, Полтаві, моєму Миргороді.

— Вони, люди, знають про це?

— Мають дізнатися.

— Хочуть?

— Чого?

— Щоби ви за них воювали? Чи не питаєте, палите все довкола?

— Одного разу люди все зрозуміють.

Майя мовчала, не зводила з Максима очей. Шукала потрібних слів у відповідь.

Може, знайшла б.

Відчинилися двері, зайшов Чуб.

— То що, друже Східняк, готовий?

— Ще раз: прощай... пані Зозуля.

Знову ненавмисне вийшло.

Ступив упритул, поцілував у щоку. Навіть не цілунок, торкнувся, мазнув губами.

Майя здивувалася сама собі — хотіла відповісти.

Не так.

Відступивши, Коломієць відсалютував їй двома пальцями. Й вийшов за Чубом у жовтневу ніч.

5. Ліс, район Макарова

Перед тим, як заглибитися в ліс, Коломієць мусив десь подіти труп дільничного.

З'їхав при першій же нагоді з дороги в ліс, витягнув тіло, кинув абияк, прикидав гілками. Шукатимуть — знайдуть. Недалеко викинув, убитого повинні знайти. Про вся випадок залишив у кишені його галіфе повстанську агітаційну листівку-звернення, яку весь час мав при собі. Задля певності, хай на них подумують, так і треба.

Потім Чуб уместився у звільнену коляску, Максим розвернув мотоцикла, взяв курс на Макарів. Чи не вперше за весь час рейду відчував себе впевнено, не бачив потреб озиратися, страхуватися від несподіванок. Гнав, не криючись, навіть не маючи плану на випадок, якщо військові вирішать зупинити, перевірити документи, просто поцікавитись, хто тут гасає посеред ночі. Але нічого не трапилось. По дорозі розминулися лише з невеличкою колоною, поступившись їй місцем — криті вантажівки рухалися в київському напрямку. Побачивши світло фар попереду, Коломієць сильніше стиснув кермо, готуючись рвонути в разі чого через поле так далеко, як дозволить ґрунтова земля. Та колона прослідувала повз них, хіба головна машина сигналом попередила — звільняйте шлях.

Щойно дісталися до прихованого бандитського арсеналу, сипнув холодний осінній дощик. Максим надіявся — скоро пройде, так і сталося, помочило і вщухло. Та вже коли мотоцикл, завантажений зброєю, рушив, припустило знову. Коли вони під ранок, ближче до світанку, старанно маскували мотоцикла, закотивши глибоко в ліс, — Коломієць двома руками, Чуб допомагав однією, — дощ став ряснішим. Благо, запасливий Гордієнко тримав у колясці чималий шмат брезенту. Спорудивши під дощем такий-сякий курінь за густим чагарником, вони забралися туди, затягнули брезент і накрилися. Не для того, аби не мочило, давно змокли до нитки, задля затишку. І дозволили собі заснути разом, без того, аби хтось один вартував.

Максим прокинувся від тиші, коли дощ уже вщух. Виліз, роздягнувся до білизни, яка зволожіла найменше, спробував якимось викрутити чи бодай витрусити верхній одяг. Знав — марно, не висохне

так, все одно пробував дати раду. Одягнувшись знову, розбудив Чуба. Той побурчав за звичкою: мокро кругом, лісу повно, а дров нема, вогонь розкласти ні з чого. Тоді, оглянувши свою перев'язку й переконавшись — там усе повільно, але загоюється, вирішив нарешті взятися за огляд їхнього нового арсеналу.

Повернулися до схованого мотоцикла, розклали на багряному листі зброю.

Чуб відразу наклав оком на «емге» — не новенький, зате старанно змашений німецький кулемет^[32]. У його дужій руці зброя виглядала трохи завеликою іграшкою. Коломієць узяв пістолет «ГТ», автомат ППШ, кілька запасних обойм та дисків до них. Прихопив ще один автомат, для Чуба, — коли завершать задумане і якщо лишаться живими, рейдувати з кулеметом шкодитиме маневреності їхньої маленької боївки. Ще мали гранати — ребристі ручні «яечка» — й одну протитанкову з довгою ручкою, яка робила її подібною до товкачки — Чуб так і називав її: «товкач».

Погризли сухарів, запили водою з Максимової фляги.

І, лишивши булавного біля куреня, Східняк рушив на розвідку.

Вибравшись до дороги, він обережно пройшовся вздовж усієї ділянки, ховаючись за деревами. Кілька разів завмирав, чуючи звук мотора, стояв, доки не стихало, й просувався далі. Вибравши слухний момент, вихопився на саму дорогу, трохи пройшов уперед, видивляючись довкола та шукаючи зручну позицію, тоді перебіг на протилежний бік, назад вертався іншою стороною. Далі, знайшовши, як виглядало, те, що шукав, Коломієць заліг, імітуючи справжню засідку, й так завмер, набравшись терпіння. Судячи з того, скільки разів за час його розвідки тут їздили, довго чекати не доведеться.

Може, з годину.

Помилився в розрахунках, але не дуже — вантажна машина пройшла хвилин за сорок, сунула в бік Києва, в кузові сиділи солдати. Когось охороняють, припустив Максим, а швидше — супроводжують. Не виключив: щойно повз проїхав у кабіні капітан Фомін, хоча в розпорядженні начальника районного НКВС мала б бути інша, солідніша машина. Проте в легковик солдатів не посадиш, тож Коломієць погодився сам із собою — Фомін таки *міг* щойно їхати.

Коли стихло, Максим ще раз обстежив місцевість, остаточно переконавшись — так, вибране ним місце годиться для засідки

найкраще. Можна сказати: ідеально підходить. З цим він і повернувся до куреня.

Пояснивши Чубові все й навіть намалювавши схему, Східняк дозволив відпочивати, набиратися сил до завтра. За його припущеннями, той, на кого вони полюють, виїздитиме з Києва раненько, бо в Макарові затримається навряд чи довго. Дасть прочухана місцевим, наробить шуму, виконає обов'язок вищого партійного керівника й поїде далі, ближче до лінії фронту. Крім того, Коломієць знав: Хрущов особисто влазить в усе, пов'язане з операціями НКВС проти українських повстанців та підпілля, потім рапортує про успіхи особисто Сталіну. Як людина, відповідальна за стан справ на ввіреній йому великій території, Хрущов вважає особисту участь у придушенні опору владі дуже важливою, передусім для подальшої кар'єри.

Тому Максим Коломієць не відкидав можливості підстерегти тут, серед лісу на Макарівщині, саме Хрущова.

Чотовий УПА на псевдо Східняк під кінець довгого дня цілковито повірив у це.

Перед самим світанком Коломієць штовхнув Чуба: пора на висхідну.

Діставшись до обраного напередодні місця, з першими променями огляділися краще. Кулемет ідеально ставав за кущами, на маківці невеличкого лісистого пагорба, котрий трохи нависав над дорогою, що тягнулася крізь ліс. Тут справді було чи не єдине підходяще для засідки місце.

Лишивши Чуба обживатися, Максим пройшов трохи назад, звідки вони прикотили вночі, вийшов до узлісся. Ну... все зірветься, якщо комусь стукне в голову рушити в об'їзд, ріллею, петляючи між горбами, залишками шанців та вирвами. Іншої дороги з головної траси на Макарів справді нема.

Знову, на лихо, почався дощ. Сипав не так рясно, і з досвіду такий — найпротівніший. Злива стихала за годину-другу, затяжний та сірий дощ міг сіяти так до полудня, а то й мало не весь Божий день, з невеликими перервами. Чуб сидів на мокрому килимі з багряного листя, накривши брезентом кулемет, і тримався за плече. Ніч у вогкому

лісі роз'ятрила рану, тепер вона нила й навіть почала трохи кривавити. Перетягувати міцніше не було сенсу: вони не мали сухих бинтів.

Доки чекали, майже не говорили. Кожен думав про своє. Чуб час від часу щось мугикав під носа. Коломієць гнав подалі підступні думки про безглуздість їхніх потуг розбудувати партизанку тут, на східному напрямку, й переконував себе: слова Майї Зозулі сказані спересердя, насправді люди тут готові взятися до зброї, варто лиш покликати. Перейнятий сумнівами й суперечностями, Максим знайшов собі місце під осикою з широкою, ще не опалою кроною, притулився спиною до стовбура, заплющив очі.

Ніби задрімав.

Якщо так — то хіба на якусь мить. Водночас почув далекий гуркіт мотора і Чубів окрик.

Випростався, підхопив автомата.

Час.

Коломієць спустився з пагорба, тримаючись так, аби бачити булавного і аби той, своєю чергою, бачив його. Гуркіт наближався, й тепер Максим дослухався уважніше. Наскільки він навчився розрізняти, в їхній бік з головної рухалася вантажна машина. Хто б там не їхав, сили нерівні, встрявати не варто, ліпше перечекати.

Помітивши, що Чуб дивиться в його бік, Східняк підніс руку — і хитнув нею.

Пропускаємо.

Прокравшись назад, Максим примостився поруч із Чубом. Обоє затамували подих. За якийсь час повз них проїхав «студебекер», у кузові — не менше взводу «червонопогонників». Провівши їх поглядами, повстанці презирнулися, в унісон гойднули головами: мудро зробили, хай собі їдуть.

Знову потягнулося чекання.

Коломієць уже не відходив, лежав тут, лиш повернувся на спину й приймав дрібні краплі на лице, дивився крізь примружені очі, як вітер гойдає верхівки дерев. То вони так говорять одне до одного, ще в дитинстві Максимові казала про це бабуся...

Шум мотора.

Східняк перекотився на живіт.

Легковик.

Чи він сказав уголос, чи Чуб зрозумів те саме — напружився, попестив кулемет по прикладу. У Східняка враз майнула думка поміняти готовий план. Пропустити машину, якщо точно переконаються — не та. Чекати наступну.

Ні.

Східняк підхопив приготовану протитанкову «товкачку», закинув на плече автомат.

Почали.

Уже збігаючи пологим схилом униз, на дорогу, Коломієць тим самим відрізав собі та Чубові будь-який шлях до відступу. Обом набридло діставати удари, хотілося бити самим. Це бажання не перебороти, zostавалося надіятися на точний розрахунок й також — що насправді машин у районі не так уже й багато, всі — в розпорядженні військових, держбезпеки та міліції. Не схиблять.

Взявши вбік і пробігши вперед, Максим зупинися, поправив кашкета, підняв комір, аби здалеку бачили — офіцер змок під дощем, лівою рукою стиснув автомат, тримаючи дулом донизу. Права знайшла й попестила в кишені гранату. Трохи опустивши, *набичивши* голову, Коломієць рушив назустріч шуму мотора.

Попереду замаячив чорний ЗІС^[33].

Він, не інакше. Похибка тепер мінімальна.

Машина наближалася до лінії вогню.

Коломієць, опустивши правицю з гранатою вздовж тулуба й приховавши за спиною, витягнув перед собою ліву руку, побіг уперед, закричав:

— Ей! Стій! Стій!

Хто б не сидів у легковику, все одно натисне на гальма, побачивши на дорозі посеред лісу армійського офіцера, що вигулькнув чортзна-звідки. Розгледіти його можна було тільки зблизька, тут дощик зіграв на повстанському боці. Максим зі свого місця бачив, як на лобовому склі гойдалися «двірники», зчищаючи дрібні краплі.

Стишили хід.

Гальма.

Ззаду, штовхнувши ліві дверцята, вистрибнув капітан. Коломієць впізнав Фоміна відразу, безпомилно, зітхнув полегшено, наче щойно завершив важку й тривалу роботу.

Вгадав. Як він там опинився, хто ще всередині — вже не важливо.

— Що тут!..

Фомін ступив крок уперед.

Не договорив.

Коломієць уже витягав чеку, жбурнув довгасту протитанкову гранату, мітячи під колеса, тут же скочив убік, в стрибку падаючи на землю й перекочуючись.

Рвонуло, здибивши землю й чорний ЗІС разом. Ударна хвиля підкинула легковик, та зграбне авто не перекинулося, опустилося на всі чотири колеса. Фомін сидів на землі, збоку, похитуючись та затиснувши голову між долонями.

Східняк перехопив автомат двома руками, від пояса дав довгу чергу, поливаючи капітана кулями зблизька, шматуючи, не знаходячи в собі бажання зупинитися.

Згори Чуб дав коротку влучну чергу, пробиваючи кулями переднє й заднє ліві колеса.

Машина просіла.

Наступною мішенню став офіцер, котрий вивалився ззаду. Зрешечений, він повиснув на дверцятах, гойднувся і впав. Його передсмертний крик злився з автоматною чергою: з протилежного боку вибрався ще один вцілілий офіцер, хаотично поливаючи свинцем довкола себе.

Чуб уже встиг взяти в праву сторону, помінявши вогневу точку, і тепер краще бачив зі свого місця ворога. Міцніше примостивши сошки, булавний прицілився, зловив рухому мішень.

Зрізав.

Коломієць випростався, ступив до машини.

— Лягай! Лягай! Лягай! — заволав Чуб.

Максим, тримаючи автомат напереваги й міцно впершись у землю ногами, з цієї позиції розстріляв увесь диск у лобове скло, розкришивши його вщент. Він бачив, як від граду куль сіпається тіло водія за кермом. Поруч сидів, завалившись набік, офіцер, і хоч ясно — мертвий, Коломієць випустив порцію куль і в нього.

Кінець.

Максим опустив автомат, перевів подих.

Кашкет давно злетів. Тепер, користаючись невеличкою паузою, він розстібав гудзики, звільняючись від шинелі.

— Агов! — почувся Чубів бас.

— Усе! — гукнув у відповідь.

Чуб відповз трохи назад, потягнувши за собою кулемет. Тоді скотився з пагорба на дорогу, опинившись позаду легковика.

Знову запала тиша. Тільки дощ ворухив листя.

Коломієць, перекинувши автомата в ліву руку, обійшов ЗІС, роздивляючись пасажирів.

Того, на кого чатували, не впізнав.

Гмикнув розчаровано і водночас скептично. Аби справді вдалося підловити тут Хрущова, було б диво. Чудес не буває, хоч на війні трапляються різні збіги. Але — не тут і не тепер.

Зиркнувши на розстріляного Фоміна, він сіпнув дверцята, подивився на офіцера спереду. Молодий, трохи за тридцять, з вигляду не старший за нього. Підполковник. Нахилившись і зазирнувши всередину, Максим переконався: там не лишилося живих. Обшукавши офіцера, знайшов пробиті кулею, вогкі від крові документи. Поклав на капот, розгорнув, глянув.

— Київський військовий округ.

Чуб знизав плечима.

— Цабе велике?

— Не те, котре я надіявся зустріти.

— То й не картай себе. Ми робили, що мусили, друже Східняк. І зробили, що могли.

Максим глянув на Чуба. Потім знову на мертвого Фоміна.

Треба знайти якісь слова, тут і тепер.

Вони затрималися ненадовго.

Максим обшукав інших, один виявився зі СМЕРШу, другий — майор НКДБ, головне управління. Видно, Фомін сів до них у машину, аби їхати разом і говорити по дорозі. Більше Коломієць вирішив не сушити цим голову.

Тим часом Чуб знайшов у кабіні індивідуальний пакет водія, і Максим заходився перев'язувати його рану. Як закінчили, булавний не без жалю залишив кулемет на полі бою, відійшов.

Коломієць жбурнув у салон підбитого ЗІСа гранату.

Вибухнуло.

Машину враз охопило полум'ям.

— Добре є, — мовив задоволено Чуб.

— Сам як? — трохи запізно спитав Максим.

— А як треба?

— Цілий?

— Не придумали на Чуба кулі. Насмітили тут трохи москалям. Не прибрали за собою.

— Своє сміття хай самі прибирають.

— І то так. Знаєш куди? — І після короткої паузи ніби наважився нарешті сказати, що не можна: — Назад?

— Назад? — стрепенувся Максим, відвернувшись від вогняного видовища. — Чому назад? Уперед.

— Як то — вперед?

— Отак. Уперед. На Захід.

Показавши жестом напрям, Коломієць поправив пов'язку і пішов до мотоцикла.

— На Захід — то на Захід.

За п'ять хвилин поле бою спорожніло.

Багряніли верхівки дерев.

Скоро опадатимуть сумно, і ще один рік війни залишиться позаду.

Від автора

Книга, яку ви щойно прочитали, — художній твір, який є продовженням роману «Чорний ліс».

Робота зайняла рік, від задуму до втілення, і вже планується третя частина. Таким чином читачам буде запропоновано трилогію, яка у формі гостросюжетного роману розповість про драматичні події й факти діяльності Української повстанської армії, військова активність котрої поволі пішла на спад з другої половини 1945-го, по закінченні Другої світової війни.

Отже, автор з появою третього роману-епопеї завершить виконання завдання, яке він ставив перед собою, зважуючись на художнє осмислення певного історичного періоду.

Наприкінці 1945 року керівництво компартії УРСР, діючи за прямою вказівкою панівної верхівки СРСР, планувало придушити активний опір українського підпілля. Зокрема — й для того, аби ніщо не заважало проведенню на «звільнених» українських територіях виборів до Верховної Ради СРСР. Тому після доповіді Микити Хрущова про чергову активізацію руху опору Йосип Сталін санкціонував застосування проти УПА регулярних частин Червоної армії.

І хоча надії на те, що український Резистанс вдасться викорінити, розбилися об небачену військову звитягу повстанців, сили усе одно лишалися нерівними. Тому в липні 1946 року головне командування Української повстанської армії розробило нову тактику. Згідно з нею більші військові підрозділи розформувалися, дрібнилися, сили максимально розосереджувалися, аби перейти до диверсій, дрібних нападів, засідок, індивідуального терору.

Починалася вже зовсім інша історія, до сторінок якої, можливо, повернемося згодом і вже з іншими творами.

«Багрянний рейд» забрав більше часу, аніж зазвичай потрібно для роботи над текстом. Причина — обрана тема, а саме діяльність відділів УПА на Київщині та загалом в інших регіонах України, крім Волині, Галичини та Буковини, досліджена не так глибоко. Проте матеріали є, їх доводилося виловлювати з величезного масиву дослідницької

літератури, систематизувати, виписувати та вкладати в прокрустове ложе жанрової літератури та лінійної драматургії.

У зв'язку з цим хочеться подякувати незмінному консультанту, докторові історичних наук Іванові Патриляку за знайдений час і терпіння.

Закони художньої літератури часто суперечать історичній правді, й остання не завжди готова відповідати вимогам першої. Тим не менше, поради пана Патриляка допомогли точніше відобразити згадану добу, уникнувши при цьому науково-популярності, пафосу й дидактики. А також — зробити окремі епізоди більш реалістичними, нехай і не на користь певній «видовищності».

Також дякую молодому історикові Марині Мирзаєвій за вчасно надані джерела інформації й, відповідно, натхнення. Серед іншого — за її курсову роботу *«Рейди відділів УПА на територію Київської та Житомирської областей (1943–1945 рр.)»*

Хто хоче порівняти літературну правду з історичною, може звернутися до таких видань:

— Іван Патриляк. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 рр.;

— Вікторія Жилюк. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині 1941–1955 рр.;

— Лев Шанковський. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України 1941–1943 рр.;

— Микола Андросчук. Записки повстанця;

— Станіслав Кульчицький. Червоний виклик. Видання в 3-х томах, том 3;

— Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси;

— Український Визвольний Рух. Науковий збірник № 12'2008;

— Київ. Війна, влада, суспільство 1939–1945 рр. За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації.

І, як завжди, до нових зустрічей!

12.06.2016 р. А. К.

notes

Примітки

1

Чотовий — командир чоти (взводу). Тут і далі вказуються функційні ранги (звання), чинні в Українській повстанській армії станом на 1944 рік. *(Тут і далі прим. автора.)*

Козак — рядовий в УПА, назва рангу більше поширена у відділах на Волині, інший відповідний ранг — стрілець.

3

Рій — відділення в УПА.

Служба безпеки ОУН, спеціальний підрозділ, створений 1940 року. Серед завдань — виявлення ворожої агентури, диверсійна робота. Відділи на місцях мали значну автономію.

Бійці винищувальних батальйонів. Від російського «ястребки» — вільний переспів назви «истребительный батальон». Походить від російського аналога «ястребки», або ж «ястребы» — назва льотчиків-винищувачів (истребителей) у Червоній армії. Українці на повторно окупованих радянською владою територіях Західної України називали учасників таких батальйонів «яструбками», або ж «стрибками». Їх переважно набирали з місцевого населення.

Telefunken Gesellschaft für drahtlose Telegraphie m.b.H — німецька промислова компанія, в роки Другої світової — провідний виробник засобів зв'язку, радіолокаційного обладнання, бездротових приладів тощо.

Studebaker US6 — тривісна вантажівка фірми Studebaker Corporation (США), випускався з 1941 до 1945 року. Virізнявся більшою, ніж радянський аналог, вантажністю та підвищеною прохідністю. Поставлявся в СРСР по ленд-лізу.

Булавний — старший сержант.

ППС — кулемет за конструкцією Олексія Судаєва, розроблений 1942 року. Був на озброєнні в Червоній армії та військах НКВС, як трофей був популярним серед бійців УПА.

Дефензива (*пол.* Defenzywa) — охоронне відділення й охоронна поліція Польщі між двома світовими війнами.

11

Мужва — рядові (*словац.*). Термін іноді вживався в УПА для позначення рядового складу.

Вулиця Короленка — тогочасна назва вулиці Володимирської в Києві, де розміщувалося управління НКВС-МДБ-КДБ УРСР.

Презирлива назва жінок, котрі в роки Другої світової війни під часи окупації мали стосунки, не обов'язково інтимні, з німецькими солдатами та офіцерами.

Наказ № 9 наркома держбезпеки УРСР від 2.07.1944 за підписом заступника наркома, полковника Єсипенка.

Саморобна запальничка часів Другої світової війни, корпус якої виготовлявся з гільз переважно крупнокаліберних патронів. Популярна передусім серед солдатів, сержантів та молодших офіцерів Червоної армії.

Воєнна округа УПА «Турів» охоплювала територію тодішньої Волинської області УРСР, частини Берестейської та Пінської областей БРСР.

Монтелюпих (*пол.* Wie, zienie Montelupich) — в'язниця в Кракові, розташована на однойменній вулиці. У згаданий період — тюрма гестапо. Серед в'язнів перебував Степан Бандера. Від 1945 року — тюрма НКВС, потім Міністерства внутрішньої безпеки соціалістичної Польщі.

Найвідоміший псевдонім Дмитра Клячківського (1911–1945), організатора і першого керівника УПА на Волині, командира УПА-Північ, члена Генерального штабу УПА.

Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) — понадпартійний орган для керівництва визвольним рухом, створений у липні 1944 року з ініціативи командування УПА. Потреба в такому органі виникла через те, що на згаданий момент повстанський рух в Україні згуртував довкола себе різні політичні й не лише політичні сили. Одна з цілей УГВР — об'єднатися проти радянської окупації та комуністичної диктатури єдиним фронтом, незалежно від політичних та релігійних поглядів і національної належності. Також УГВР одним з основних своїх завдань визначила репрезентацію визвольного руху за кордоном, передусім на Заході. Головою секретаріату УГВР обрано Романа Шухевича. Після війни діяльність та цілі УГВР критикувало найвище керівництво Закордонних частин ОУН(б) через перевагу інтернаціонального над національним в українському визвольному русі.

Бій біля урочища Гурби (південь Здолбунівського району) між військами НКВС і УПА з 21 до 25 квітня 1944 року. Бій відбувся під час переходу частин УПА через німецько-радянські фронти. Розбиті німецькі війська вже не загрожували частинам УПА, тому найбільшу небезпеку для українських повстанців становили відділи НКВС. Закінчився тактичною перемогою радянських військ та виходом з оточення українських повстанців. Кількість загиблих військових і цивільних осіб точно не встановлена.

Марафет — кокаїн (*жарг.*). Марафетчик — той, хто нюхає кокаїн, наркозалежний.

Кочумай — одне зі значень: замовкни; стули писок (*жарг.*).

Рабоче-крестьянская Красная Армия (РККА) — назва Радянської армії до 1946 року.

Струк Ілько Тимофійович (1896–1969) — український військовий діяч, з лютого 1918 до 1921 року — командувач Першої повстанчої армії УНР.

Радянське інформаційне бюро (Совинформбюро) — інформаційно-пропагандистське відомство, створене в СРСР 24 червня 1941 року. Політику мовлення визначав безпосередньо ЦК ВКП(б). Переважно складало зведення для радіо та преси, інформувало про становище на фронтах та в тилу. Функціонувало до 1961 року включно.

Актування — звільнення з місць позбавлення волі в СРСР, якщо засуджений хворий і його перебування в таборі критичне, бо він не може працювати. У таких випадках лікарі складають акт, на підставі якого його амністують.

Савченко Сергій Романович (1904–1966) — комісар держбезпеки 3-го рангу, в 1944-му — нарком держбезпеки Української РСР.

«Помилка інженера Кочина» — фільм Олександра Мачерета, знятий 1939 року за п'єсою Льва Шейніна «Очна ставка». Розповідає про боротьбу органів НКВС із іноземними агентами, котрі займаються в СРСР економічним шпигунством. Шейнін Лев Романович (1906–1967) — радянський юрист, брав участь у політичних репресіях, фальсифікував кримінальні справи проти «ворогів народу». Також відомий як прозаїк, драматург, кіносценарист, автор творів про будні радянської міліції та органів НКВС-НКДБ-МБД. Відзначений Сталінською премією.

«Богдан Хмельницький» — фільм Київської студії за сценарієм Олександра Корнійчука в постановці Ігоря Савченка, на екрани вийшов у березні 1941 року.

«Музична історія» — фільм Ленінградської студії у постановці Олександра Івановського і Герберта Раппопорта. На екрани вийшов 1940 року. Відзначений Сталінською премією. В головній ролі співучого таксиста знявся російський оперний співак Сергій Лемешев.

Назва Контрактової площі, перейменованої на Красну (Червону)
1919 року.

Мається на увазі MG 42, розроблений німецькими зброярами в 1942 році, єдиний (універсальний, багатофункціональний) кулемет, популярний в армії вермахту через простоту в експлуатації, надійність та високу скорострільність.

ЗІС-101 — радянський семимісний легковий автомобіль представницького класу з кузовом «лімузин». Випускався на заводі імені Сталіна в Москві у 1936–1941 рр.